

Jerzy Ginalski, Piotr N. Kotowicz

Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszcze” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2

UWAGI WSTĘPNE

W granicach administracyjnych dzisiejszego Sanoka oraz graniczącej z nim od północy wsi Trepcza, na obszarze zaledwie kilku kilometrów kwadratowych, zlokalizowano aż cztery grody – po dwa w każdej z tych miejscowości. I choć obiekty te nie są do końca spójne chronologicznie, to zastanawia fakt tak bliskiego ich usytuowania, zwłaszcza, że odległość między grodami we wczesnym średniowieczu była znacznie większa i wynosiła z reguły po kilkanaście kilometrów. W skład starszego, trepczańskiego zespołu obronnego wchodzi dwa grodziska: „Horodyszcze” (Trepcza, stan. 2) i „Horodna” (Trepcza, stan. 1), oddalone od siebie zaledwie o kilkaset metrów i oddzielone jedynie dolinką niewielkiego ciekłu wodnego. Zespół ten położony jest w obrębie Pogórza Środkowobeskidzkiego, w miejscu największego przewężenia doliny Sanu, tzw. przełomu międzybrodzkiego, zamykającego od północy wylot Kotliny Sanockiej. Przełom ów tworzą dochodzące do lewego brzegu Sanu wzgórza Pogórza Dynowskiego oraz pasmo Gór Słonnych – wchodzące w obręb Gór Sanocko-Turczańskich – opierające się o brzeg prawy (fot. 1, 2). Taka lokalizacja grodzisk dawała wybitne walory strategiczne, zapewniała bowiem pełną kontrolę nad wielką nadszańską arterią handlowo-komunikacyjną, łączącą tereny wczesnośredniowiecznej Rusi (a być może także i Bizancjum) z Przemysłem, Sanokiem i Węgrami (M. Parczewski, E. Pohorska-Kleja 1995, s. 78–79).

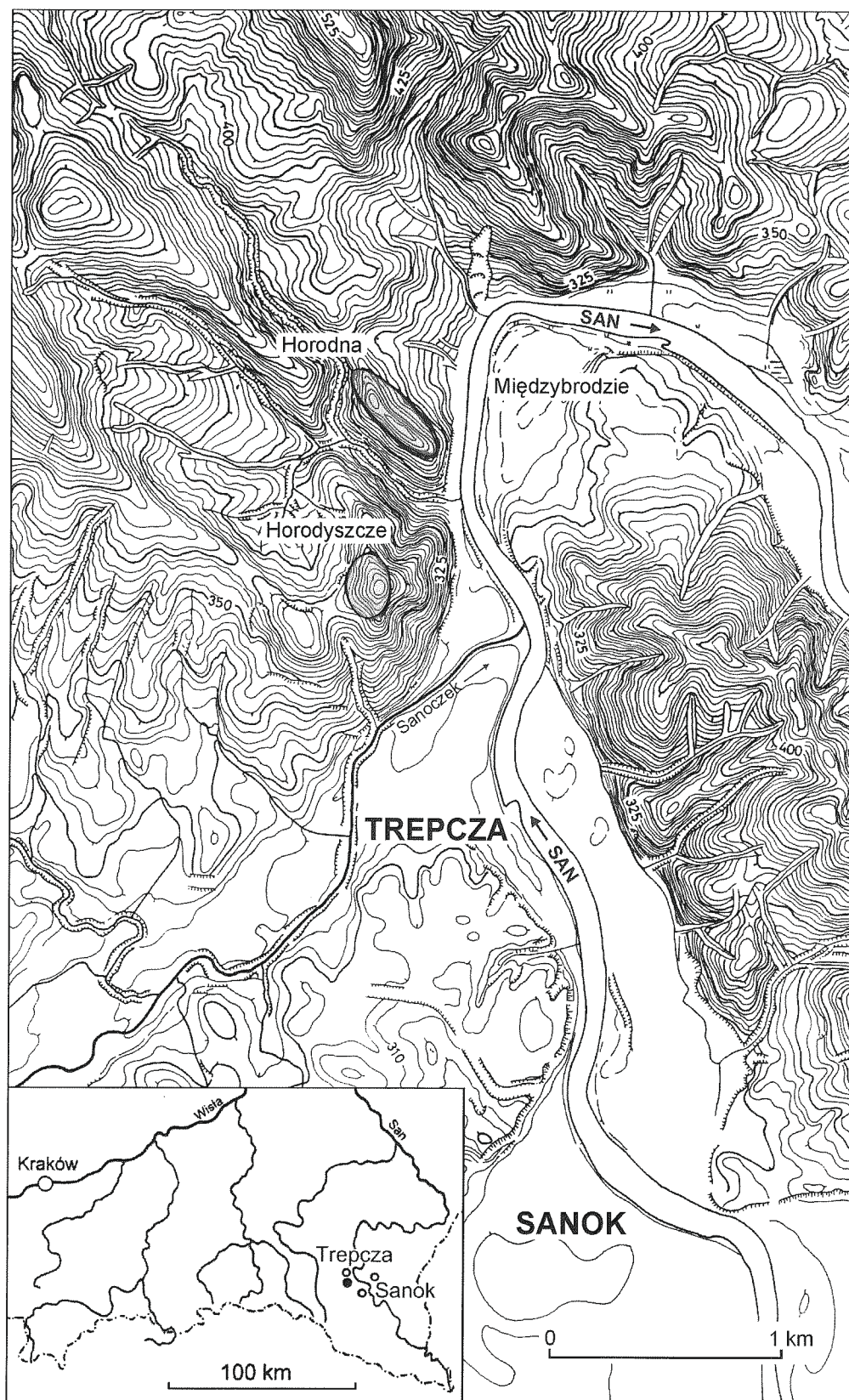
Dominujące w tym zespole grodzisko „Horodyszcze” w Trepczy, usytuowane jest na szczycie zalesionego, stożkowato ściętego wzgórza (429,2 m n.p.m.), położonego bezpośrednio na północ od ujścia lewobrzeżnego dopływu Sanu – rzeki Sanoczek, blisko 140 m ponad dnem doliny (ryc. 1). Obszar grodziska wraz z fortyfikacjami ma powierzchnię około 4 hektarów, w tym sam majdan zajmuje niewiele ponad 1 ha (wymiary: 120 x 90 m). Centralna część grodu o kształcie wydłużonego owalu wzdłuż osi północ-południe nie była płaska. Majdan opadał równomiernie w kierunku północnym – w jego południowo-wschodniej części znajdowało się wyraźne, płasko uformowane wyniesienie, w części zachodniej zaś, okrągłe, rozległe zagłębienie (pozostałość po cysternie-studni). Majdan zabezpieczony był od północy

i zachodu trzema odcinkami obwałowań, a od południa i południowo-zachodu miał pierwotnie czwarty, a miejscami nawet piąty odcinek fortyfikacji. Od strony wschodniej natomiast, oprócz wału głównego, gród nie posiadał żadnych umocnień – chroniły go bowiem w tej partii bardzo strome i trudno dostępne zbocza (ryc. 2).

Grodzisko „Horodyszcze” zostało ujawnione dla nauki najpóźniej ze wszystkich podkrapackich grodzisk, bo dopiero w roku 1958 i w zasadzie – oprócz symbolicznych odkrywek – przez blisko 40 lat nie było badane wykopaliskowo. Niewielkie badania sondażowe wykonane zostały na majdanie obiektu w 1958 r. przez jego odkrywcę – L. Gajewskiego działającego w ramach Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej (L. Gajewski 1959; 1962), J. Janowskiego i być może przez A. Kunysza w 1962 roku (A. Kunysz 1963, s. 67; 1968, s. 76). Bezpośrednią przyczyną rozpoczęcia systematycznych badań na tym obiekcie była penetracja grodzisk nadszańskich przez tzw. poszukiwaczy skarbów, szczególnie „aktywnych” na przestrzeni ostatnich kilku lat. Nielegalne poszukiwania przy pomocy wykrywaczy metali doprowadziły do wydobycia z obszaru majdanu grodziska „Horodyszcze” szeregu cennych zabytków, niejednokrotnie o wyjątkowej wartości poznawczej (m.in. przedmioty kultu religijnego, okazałe ozdoby, monety, elementy uzbrojenia). Mając z jednej strony na względzie stałe zagrożenie trepczańskiego obiektu, z drugiej zaś ogromne znaczenie naukowe odkrywanych zabytków, przeprowadzono tu w latach 1996–1997 ratownicze badania wykopaliskowe. Niespodziewane i niezwykle interesujące efekty tych prac sprawiły, iż kontynuowano je w latach następnych, ale już o charakterze stacjonarnym¹.

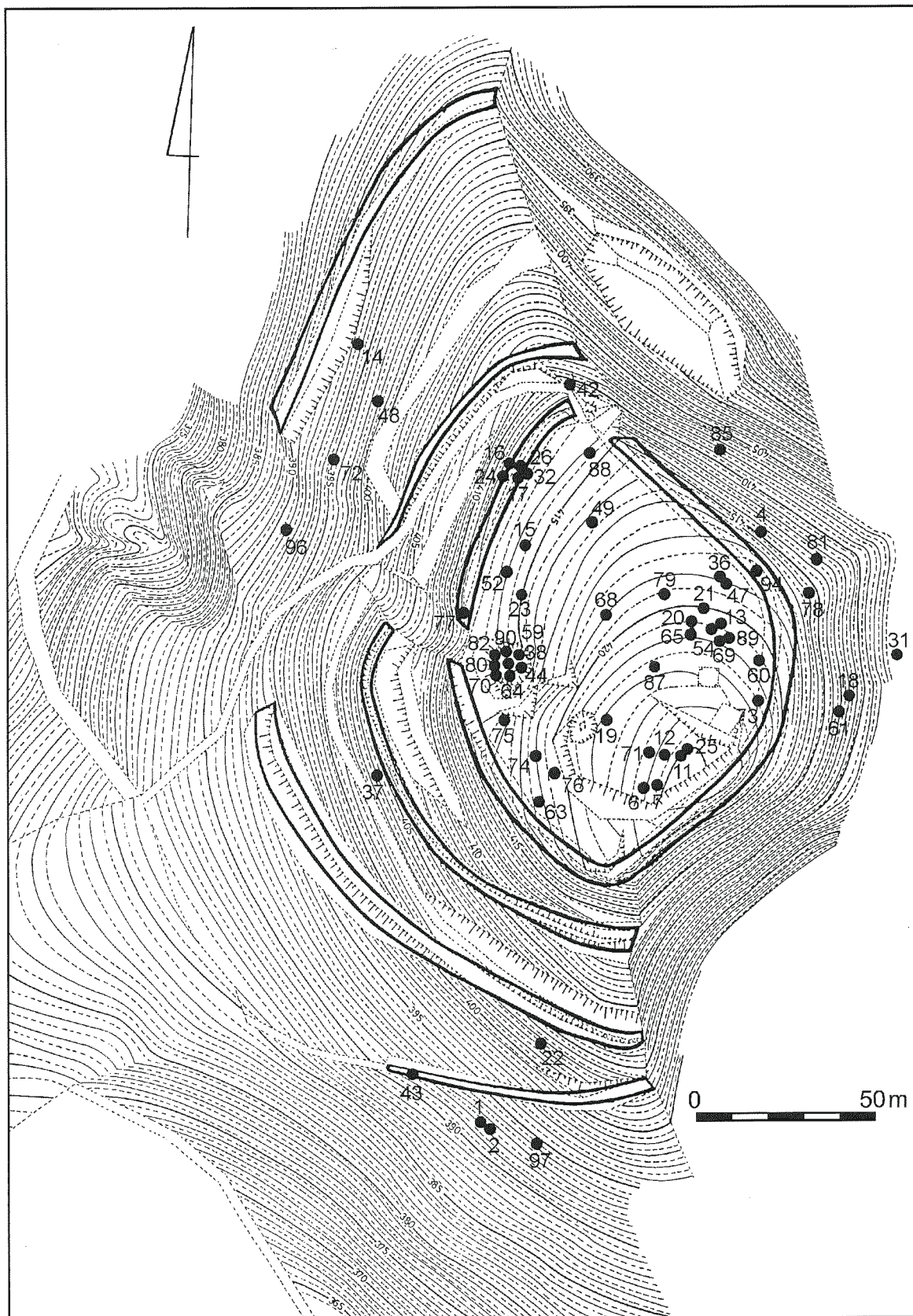
Efektem dotychczasowych, siedmioletnich prac wykopaliskowych było odsłonięcie w południowej części majdanu grodziska „Horodyszcze” kamiennych relikwów dwóch drewnianych obiektów sakralnych oraz rozległego – liczącego

¹ Badania wykopaliskowe w latach 1998–2000 realizowano w ramach projektu badawczego pt. „Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy w Trepczy, gm. Sanok – grodziska: „Fajka” i „Horodna”, cmentarzysko kurhanowe”, finansowanego przez Komitet Badań Naukowych w Warszawie (nr projektu: 1 H01H 006 14).

Ryc. 1. Trepcza, gm. Sanok. Położenie wczesnośredniowiecznych grodzisk: „Horodyszcze” – stan. 2, „Horodna” – stan. 1. Na mapce ogólnej zaznaczono 2 pary grodzisk: sanocką i trepczańską („Horodyszcze” oznaczono czarnym punktem). *Rys. E. Pohorska-Kleja*
 Abb. 1. Trepcza, Gem. Sanok. Lokalisierung der mittelalterlichen Burgwälle „Horodyszcze” – Fundst. 2, „Horodna” – Fundst. 1. Auf der Landkarte wurden 2 Paare der Burgwälle gekennzeichnet: sanock und Trepcza („Horodyszcze” wurde mit Schwarz markiert). *Zeichnung E. Pohorska-Kleja*

Рис. 1. Трепча, гм. Санок. Местонахождение раннесредневековых городищ: „Городище” – пам. 2, „Городня” – пам. 1. На общей карте обозначены две пары городищ: саночкая и трепчанская („Городище” обозначено черной точкой). *Рис. Э. Погорска-Клея*

Ryc. 2. Lokalizacja znalezisk militariów i oporządzenia jeździeckiego na schematycznym planie grodziska „Horodyszcz” w Trepczy stan. 2, gm. Sanok (numery na mapie odpowiadają numerom katalogowym)

Abb. 2. Lokalisierung der Militärfunde und des Pferdegeschirrs auf dem schematischen Plan des Burgwalls „Horodyszcz“ in Trepcza Fundst. 2, Gem. Sanok (die Nummer auf der Landkarte entsprechen den Katalognummern)

Рис. 2. Местонахождение предметов вооружения и снаряжения всадника на схематическом плане городища „Городище” в Трепча пам. 2, гм. Санок (номера на карте соответствуют номерам каталога)

kilkaset pochówków – cmentarzyska. Ogromna większość wydobytego materiału ruchomego, w tym kilkaset wyrobów metalowych, jednoznacznie wykazuje wschodnią proveniencję i wyznacza horyzont chronologiczny funkcjonowania odkrytych świątyń oraz otaczającego je cmentarza na okres od XII do drugiej połowy XIII wieku, czyli na czas istnienia na tych terenach księstw ruskich – przemyskiego i halickiego. Wśród odkrytych na grodzisku zabytków metalowych (żelaznych, brązowych, srebrnych i złotych) znajdowały się narzędzia, przedmioty codziennego użytku, elementy uzbrojenia, monety, pieczęcie książęce oraz bardzo liczne ozdoby, w tym niejednokrotnie wyjątkowo okazałe. Niektóre z ozdób były prawdziwymi arcydziełami wczesnośredniowiecznej sztuki złotniczej książęcych warsztatów na Rusi lub wytwórni na terenie Bizancjum. Do najbardziej znaczących zabytków zaliczyć należy jednak przedmioty związane z kultem religijnym – pierwsze na terenach Podkarpacia zabytki sztuki chrześcijańskiej, a wśród nich siedem brązowych składanych krzyży relikwiarzowych (tzw. enkolpionów), w tym pięć zachowanych w całości. Z terenu grodziska wydobyto również interesujący i reprezentatywny materiał zabytkowy ze starszych faz wczesnego średniowiecza, m.in. z okresu plemien-

nego (IX–X w.) – ceramikę, ostrogi, ale przede wszystkim dwa skarby narzędzi i przedmiotów żelaznych (por. J. Ginalski 1997; 1999–2000; 2001, 2001a; 2001b; 2001c; 2002)².

Wśród odkrytych na grodzisku „Horodyszcze” w Trepczy blisko tysiąca metalowych zabytków ruchomych, wyróżniającym się zbiorem były militaria. Zarejestrowano tutaj prawie 100 przedmiotów związanych ze sztuką wojenną. Zdecydowana większość z nich była znaleziskami luźnymi – wydobyto je bowiem z warstwy ściółki leśnej przy pomocy wykrywacza metalu³. Znaleziska te koncentrowały się głównie w północnej i wschodniej części obiektu, czyli w partiach o najłatwiejszym dostępie do grodu – dotyczyło to szczególnie grotów strzał i beltów (ryc. 2). Stan zachowania elementów uzbrojenia należy określić jako dobry, chociaż część z nich przetrwała jedynie we fragmentach⁴. Odkryte militaria i przedmioty stanowiące wyposażenie konnych wojowników dzielą się na następujące kategorie: broń obuchową (topór, czekan, kiścienie), broń drzewcową (tok oszczepu lub włóczni), uzbrojenie ochronne (fragmenty kolczug), broń miotającą (groty strzał i beltów) oraz oporządzenie jeździeckie (ostrogi, wędzidła i podkowy)⁵.

BRŃ OBUCHOWA

Broń obuchowa reprezentowana jest w niniejszym zbiorze przez topór, czekan oraz dwa fragmenty kiścieni. Topór i czekan z Trepczy (fot. 3), zdeponowane wraz z innymi przedmiotami żelaznymi, stały się wcześniej przedmiotem wyczerpującej publikacji (J. Ginalski 1997, s. 224–233, ryc. 4: a–b, 6: a–b). Jednak podczas powtórnej ich analizy stwierdzono fakt występowania pewnych elementów, które pozwoliły na nieco inne spojrzenie na obydwa okazy. Dlatego też zdecydowano się na powtórne przedstawienie części opisowej, znacznie również rozszerzono część analityczną. Podczas analizy broni obuchowej odnoszono się głównie do klasyfikacji toporów i czekanów stworzonych przez badaczy środkowo- i wschodnioeuropejskich, a przede wszystkim do podziałów A. Nadolskiego dla ziem polskich (A. Nadolski 1954), A. N. Kirpičnikova dla Europy Wschodniej (A. N. Kirpičnikov 1966) oraz A. Ruttkaya dla Słowacji (A. Ruttkay 1976). Rozpatrując czekan z „Horodyszcza” odwoływano się również do ustaleń J. Poulika (J. Poulik 1948) i V. Hrubego (V. Hrubý 1955). Natomiast analizując fragmenty kiścieni z Trepczy oparto się na typologii A. N. Kirpičnikova (A. N. Kirpičnikov 1966, s. 58–66).

TOPÓR I CZEKAN

Analizowany topór (tabl. I, 1; nr kat. 1) z „Horodyszcza” został opublikowany pierwotnie wraz ze skarbem przedmiotów żelaznych, w którym został znaleziony. Został on zaliczony do typu Va wg A. Nadolskiego, typów IIICb i IVCa wg A. Bartoškovej oraz typu III wg A. N. Kirpičnikova i datowany wraz z całym skarbem na 2. połowę IX – początek X wieku (J. Ginalski 1997, s. 230–231, 237, ryc. 6: a). Wydaje się jednak, że jego przynależność typologiczna przedstawia się

niewiele inaczej. Wniosek taki wysunięto podczas aktualnej jego analizy, stwierdzono bowiem, iż topór ten posiada nienaturalne podcięcie brody, które może być wynikiem jej złamania i uformowania (?) na nowo. Przemawia za tym również brak bezpośrednich analogii do omawianego zabytku. Ze względu na fakt występowania jednocześnie tzw. kapturka i wąsów omawiany topór wiąże się z wyróżnionymi przez A. N. Kirpičnikova typami III i IV. Pierwszy z nich (typ III) wiązany jest przez autora klasyfikacji z typowo wojennym przeznaczeniem. Są to niewielkie topory z wąsami i kapturkiem, dość wąskim ostrzem, bez wyodrębnionej brody. Długość omawianego typu zamyka się w przedziale 9–14 cm, natomiast waga wynosi ok. 0,2 kg. Szczególnie popularne były w X–XI w., znajdowano je m.in. w kurhanach druzynniczych, jednak

² Na terenie grodziska „Horodyszcze” odkryto – oprócz niezwykle spektakularnych pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego – także ślady bytności grup ludzkich z wczesnej epoki brązu (por. J. Gancarski, J. Ginalski 2001) oraz z okresu lateńskiego (M. Karwowski, J. Ginalski 2003).

³ Niektóre z militariów były z pewnością wtórnie przemieszczone bądź to w wyniku procesów erozyjnych, bądź też poprzez korzenie porastających tu gęsto drzew.

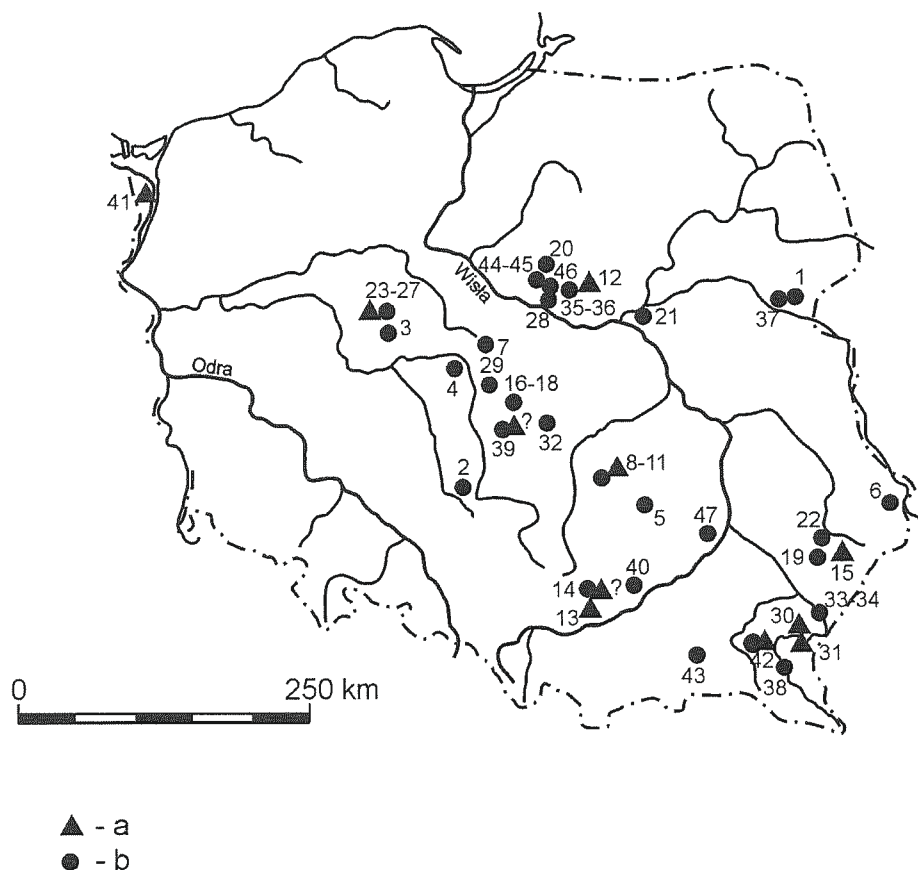
⁴ Wszystkie militaria zostały poddane konserwacji – część w Muzeum Historycznym w Sanoku, większość natomiast w pracowni konserwatorskiej Instytutu Archeologii UJ.

⁵ Rysunki militariów w niniejszym opracowaniu są dziełem Pani mgr Urszuli Bąk z Instytutu Archeologii UJ. Obróbkę komputerową wszystkich rycin, tablic i fotografii zawdzięczamy natomiast Panu Zbigniewowi Tkaczowi z Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Obydwójgu autorom serdecznie dziękujemy. W tym też miejscu chcemy złożyć swe gorące podziękowania Pani mgr Barbarze Chudzińskiej z Instytutu Archeologii UJ, dzięki której możliwe jest dalsze odkrywanie wczesnośredniowiecznych śladów dawnego Sanoka.

Ryc.

Abb.

Рис.

Ryc. 3. Topory z kapuzką i wąsami (a – typ III wg A. N. Kirpičnikova; b – typ IV wg A. N. Kirpičnikova): 1 – Czarna Wielka, pow. Bielsk Podlaski (typ IV); 2 – Dębina, pow. Wieluń (typ IV); 3 – Giecz, pow. Środa Wielkopolska (typ IV); 4 – Góra, pow. Turek (typ IV); 5 – Gruszków, pow. Kielce (typ IV); 6 – okolice Hrubieszowa, pow. loco (typ IV); 7 – Kłodawa Stara, pow. Koło (typ IV); 8–11 – Końskie, pow. loco (typ III i IV); 12 – Korzybie, pow. Płońsk (typ III); 13 – Kraków – Kurdwanów, pow. Kraków (typ III); 14 – Kraków Nowa Huta – Mogiła, pow. Kraków (typ III lub IV); 15 – okolice Krasnegobrodu, pow. loco (typ III); 16–18 – Lutomiersk, pow. Pabianice (typ IV); 19 – Łąki-Byki k. Osuch, pow. Biłgoraj (typ IV); 20 – Mazowsze Płockie (typ IV); 21 – Nieporęt, pow. Radzymin (typ IV); 22 – Obrocz, pow. Zwierzyniec (typ IV); 23–27 – Ostrów Lednicki, pow. Gniezno (typ III i IV); 28 – Płock-Podolszyce, pow. Płock (typ IV); 29 – Poddębice, pow. loco (typ IV); 30 – okolice Przemyśla, pow. loco (typ III); 31 – Przemyśl, pow. loco (typ III); 32 – Psary, pow. Piotrków Trybunalski (typ IV); 33–34 – Radymno, pow. Jarosław (typ IV); 35–36 – Rostkowo, pow. Płock (typ IV); 37 – Rybałty, pow. Siemiatycze (typ IV); 38 – Sanok-Biała Góra, pow. Sanok (typ IV); 39 – Sieradz, pow. loco (typ III lub IV); 40 – Stradów, pow. Kazimierza Wielka (typ IV); 41 – Muzeum w Szczecinie, pow. loco (typ III); 42 – Trepcza „Horodyszcze”, pow. Sanok (typ III lub IV); 43 – Trzciniца, pow. Jasło (typ IV); 44–45 – Turowo, pow. Płock (typ IV); 46 – Turowo-Dmosina, pow. Płock (typ IV); 47 – Złota, pow. Sandomierz (typ IV)

Abb. 3. Beile mit Kapuze und Schnurrbart (a – Typ III nach A. N. Kirpičnikova; b – Typ IV nach A. N. Kirpičnikova): 1 – Czarna Wielka, Kreis Bielsk Podlaski (Typ IV); 2 – Dębina, Kreis Wieluń (Typ IV); 3 – Giecz, Kreis Środa Wielkopolska (Typ IV); 4 – Góra, Kreis Turek (Typ IV); 5 – Gruszków, Kreis Kielce (Typ IV); 6 – Umgebung von Hrubieszów, Kreis loco (Typ IV); 7 – Kłodawa Stara, Kreis Koło (Typ IV); 8–11 – Końskie, Kreis loco (Typ III und IV); 12 – Korzybie, Kreis Płońsk (Typ III); 13 – Kraków-Kurdwanów, Kreis Kraków (Typ III); 14 – Kraków-Nowa Huta-Mogiła, Kreis Kraków (Typ III und IV); 15 – Umgebung von Krasnybród, Kreis loco (Typ III); 16–18 – Lutomiersk, Kreis Pabianice (Typ IV); 19 – Łąki-Byki bei Osuch, Kreis Biłgoraj (Typ IV); 20 – Mazowsze Płockie (Typ IV); 21 – Nieporęt, Kreis Radzymin (Typ IV); 22 – Obrocz, Kreis Zwierzyniec (Typ IV); 23–27 – Ostrów Lednicki, Kreis Gniezno (Typ III und IV); 28 – Płock-Podolszyce, Kreis Płock (Typ IV); 29 – Poddębice, Kreis loco (Typ IV); 30 – Umgebung von Przemyśl, Kreis loco (Typ III); 31 – Przemyśl, Kreis loco (Typ III); 32 – Psary, Kreis Piotrków Trybunalski (Typ IV); 33–34 – Radymno, Kreis Jarosław (Typ IV); 35–36 – Rostkowo, Kreis Płock (Typ IV); 37 – Rybałty, Kreis Siemiatycze (Typ IV); 38 – Sanok-Biała Góra, Kreis Sanok (Typ IV); 39 – Sieradz, Kreis loco (Typ III oder IV); 40 – Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok (Typ III oder IV); 43 – Trzciniца, Kreis Jasło (Typ IV); 44–45 – Turowo, Kreis Płock (Typ IV); 46 – Turowo-Dmosina, Kreis Płock (Typ IV); 47 – Złota, Kreis Sandomierz (Typ IV).

Рис. 3. Топоры с обухом и щекавицами (а – тип III за А.Н.Кирпичниковым; б – тип IV за А. Н. Кирпичниковым): 1 – Чарна Велька, пов. Бельск Подляски (тип IV); 2 – Дембина, пов. Велюнь (тип IV); 3 – Геч, пов. Сьрода Велькопольска (тип IV); 4 – Гура, пов. Турэк (тип IV); 5 – Грушув, пов. Кельце (тип IV); 6 – околици Грубешова, пов. одноим. (тип IV); 7 – Клодава Стара, пов. Коло (тип IV); 8–11 – Коньске, пов. одноим. (тип III и IV); 12 – Кожибе, пов. Плоньск (тип III); 13 – Краков – Курдванув, пов. Краков (тип III); 14 – Краков Нова Гута-Могіла, пов. Краков (тип III или IV); 15 – околици Краснегоброду, пов. одноим. (тип III); 16–18 – Лютомерск, пов. Пабянице (тип IV); 19 – Лонки-Быки ок. Осух, пов. Билгорай (тип IV); 20 – Мазовше Плоцке (тип IV); 21 – Непорент, пов. Радзимин (тип IV); 22 – Оброц, пов. Звежинец (тип IV); 23–27 – Остров Ледницки, пов. Гнезно (тип III и IV); 28 – Плоцк-Подольшице, пов. Плоцк (тип IV); 29 – Поддембице, пов. одноим. (тип IV); 30 – околици Перемышля, пов. одноим. (тип III); 31 – Перемышль, пов. одноим. (тип III); 32 – Псары, пов. Петркув Трибунальски (тип IV); 33–34 – Радымно, пов. Ярослав (тип IV); 35–36 – Ростково, пов. Плоцк (тип IV); 37 – Рыбалты, пов. Семятыче (тип IV); 38 – Санок-Бяла Гура, пов. Санок (тип IV); 39 – Серадз, пов. одноим. (тип III или IV); 40 – Страдов, пов. Казимежа Велька (тип IV); 41 – Музей в Щаціне, пов. одноим. (тип III); 42 – Трєпча „Городище”, пов. Санок (тип III или IV); 43 – Тжциница, пов. Ясло (тип IV); 44–45 – Турово, пов. Плоцк (тип IV); 46 – Турово-Дмосина, пов. Плоцк (тип IV); 47 – Злота, пов. Сандомеж (тип IV)

przeżywały się również w wieku XII. Poza tym znane są także w pojedynczych okazach z Gotlandii (Szwecja), Finlandii, Serbii i Niemiec. Geneza tego typu toporów wiązana jest przez A. N. Kirpičnikova z Rusią (P. Paulsen 1939, ryc. 10: 3, 64: 2; A. N. Kirpičnikov 1966, s. 35–36, XIII: 1–2; Corpus 1985, tabl. 105: 3–14), wcześniej uważano je za produkt proveniencji skandynawsko-bałtyjskiej (P. Paulsen 1939, s. 27–33, ryc. 6). Opinie te mogą być jednak podważone przez podobne znaleziska z terenu Europy Środkowej, gdzie topory takie występują na obszarze naddunajskim już na cmentarzyskach awarskich z VIII wieku (J. Eisner 1952, ryc. 51: 6, 60: 7, 64: 2, 73: 6; W. Budinský-Krička, A. Točík 1991, tabl. XVIII: 30, XIX: 3, XL: 6, 21, LIII: 9, LIV: 4) oraz znane są z cmentarzysk staromadziarskich z 2. połowy X wieku, na terenie Węgier (L. Kovács 1986, ryc. 1–4), a także z terenu Słowacji – typ IIC wg A. Ruttkaya (A. Ruttkay 1976, s. 307, ryc. 42).

Nieliczne okazy zostały odkryte również na terenie ziem polskich (ryc. 3). A. Nadolski zaliczył je do swego typu IVa, włączając do niego dwa topory z Końskich, pow. loco oraz jeden egzemplarz z Korzybia, pow. Płońsk. Wszystkie trzy okazy odkryto w grobach i wydatowano na 2. połowę XI wieku (J. Gąssowski 1952, tabl. VIII: 11, XIV: 2; A. Nadolski 1954, s. 44, tabl. XVI: 1; A. Żaki 1974, ryc. 213). Analogiczny topór odkryto również podczas badań wczesnośredniowiecznych mostów na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno. J. Górecki uważa go za nieco starszy (1. połowa XI w.) od wymienionych wyżej egzemplarzy i opowiada się za północną genezą okazów tego typu (J. Górecki 2001, s. 139–140, ryc. 84: 1). Podobne stanowisko w tym temacie zajmuje T. Kordala (T. Kordala 1999, s. 108). Na XI wiek datowane jest natomiast luźne znalezisko egzemplarza z okolic Krasnegobrodu, pow. Zamość (O. Ławryniewicz, P. Strzyż 2001, s. 342, ryc. 2: 3), podobne topory z miejscowości nieznanych znajdują się także w zbiorach Muzeum Ziemi Przemyskiej w Przemyślu, pow. loco oraz w Muzeum Narodowym w Szczecinie, pow. loco (A. Koperski 1973, s. 88–89; P. Świątkiewicz 2002, s. 55, tabl. XII: 8). W Przemyślu, na cmentarzysku staromadziarskim, odkryto także jeszcze jeden okaz tego typu datowany na 1. połowę X wieku (A. Koperski 1996, s. 446, ryc. 6). Niewykluczone, że z egzemplarzami takich toporów mamy do czynienia również w przypadku okazów z kapturkiem i wąsami, odkrytych w skarbach przedmiotów żelaznych: z Krakowa Nowej Huty–Mogiły pow. Kraków, datowanego ostrogą na 2. połowę IX w. (R. Hachulska-Ledwos 1971, s. 104–106, tabl. LXI: 4; J. Ginalski 1997, s. 231, 236–237) oraz Krakowa–Kurdwanowa, pow. Kraków, datowanego na IX–XI w. (J. Poleski, J. Rodak 2001, s. 58, 70, ryc. 4: 1). Należy tutaj zaznaczyć, że wszystkie znaleziska z Rusi, a także przynajmniej częściowo z Polski, są niemal dwukrotnie lżejsze od egzemplarza z Trepczy, co w pewien sposób sugeruje konieczność innego zaklasyfikowania tego topora.

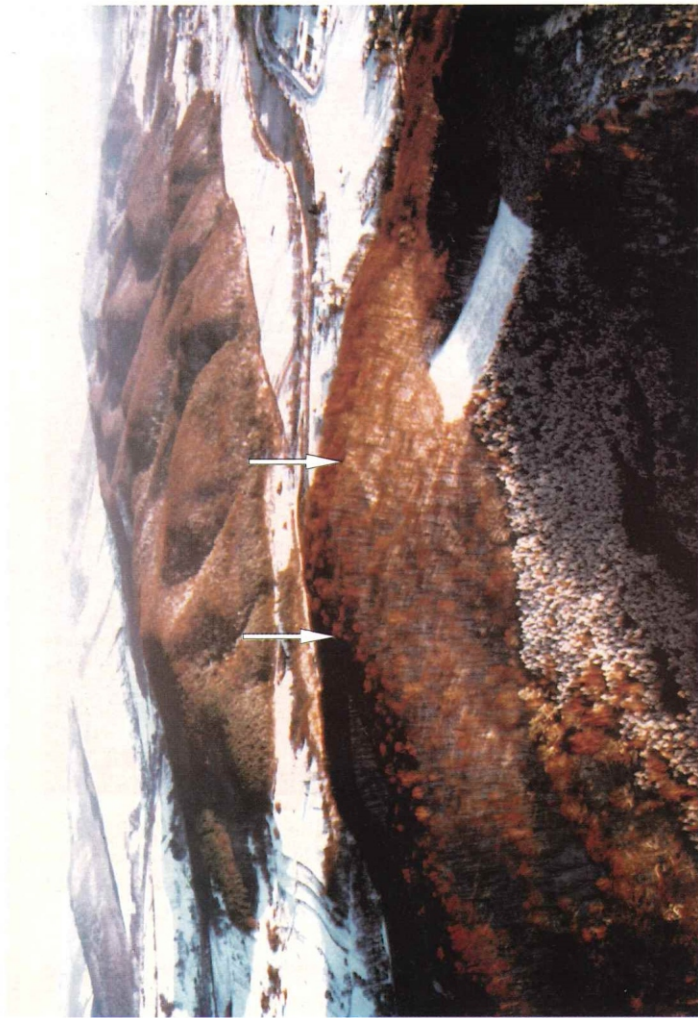
Topory typu IV wg A. N. Kirpičnikova, odróżnia od typu III przede wszystkim występowanie wyraźnej opuszczonej, często podciętej brody, oraz ogólnie większe wymiary⁶.

⁶ Wymiary toporów typu IV przedstawiają się następująco; długość całkowita: 9–15 cm (głównie 13–15 cm), szerokość ostrza: 5–12 cm (głównie 7–9,5 cm), średnica osady: 1,8–3 cm (głównie 2–3 cm), waga: 100–430 g.

Według autora topory te mogły służyć zarówno do działań militarnych jak i do prac codziennych, w zależności od wagi i wielkości egzemplarza, przy czym 14 tzw. roboczych toporów znaleziono w zespołach archeologicznych wraz z uzbrojeniem. Topory typu IV pojawiają się na Rusi w wieku X, natomiast w XI stuleciu stanowią one większość znalezisk. Pojedyncze okazy spotyka się również w XII wieku. Znane są także poza Rusią, np. w Bułgarii Nadwożańskiej, w Skandynawii⁷, czy na terenach bałtyjskich. A. N. Kirpičnikov przeciwstawiając się hipotezie P. Paulsena, który widział tutaj oddziaływanie skandynawsko-bałtyjskie, uważa podobnie jak w przypadku typu III, że topory te należy uznać za wyrób ruski, ze względu na fakt występowania tutaj większości znanych egzemplarzy. Okazy tego typu z innych części Europy datowane są głównie na XI w., natomiast na Rusi występują już w wieku X, jednak raczej u jego schyłku. Najstarsze egzemplarze znane są z okolic Kijowa, jeziora Ładogi oraz Muromy, przede wszystkim z X- i XI-wiecznych drużynniczych cmentarzysk kurhanowych. Autor zastrzega jednak, że ze względu na atrakcyjność formy topora mogło dość szybko dojść do przejęcia idei jego wytwarzania również przez niesłowiańskich sąsiadów Rusi – Ugrofinów i Bałtów (P. Paulsen 1939, s. 27–33, ryc. 10: 1–2; A. N. Kirpičnikov 1966, s. 36–37, ryc. 6, tabl. XIII: 4–8; XXI: 1–2, 8–9, 12; A. Ruttkay 1976, s. 309; por. też V. V. Sedov 1987, tabl. V: 20, XLIII: 13, CXXIV: 20). Hipotezę o ruskiej proveniencji tego typu (podobnie jest z typem III) podważać jednak może chociażby fakt występowania toporów typu IV na cmentarzyskach starowęgierskich z 2. połowy X wieku (L. Kovács 1986, ryc. 10; I. M. Nepper 1996, s. 273, ryc. 39) oraz, co bardzo istotne, występowanie pojedynczych okazów na stanowiskach wielkomorawskich (typ V/E wg A. Ruttkaya oraz typ IIICb – wg A. Bartoškowej) – np. Žitavska Tôň, okr. Komárno, Słowacja (A. Ruttkay 1976, s. 308–309, ryc. 42; A. Bartošková 1986, s. 79, ryc. 1, 19C: 7). Trudno więc na dzień dzisiejszy wskazać krąg kulturowy, w którym powstała omawiana forma zabytków (por. też przyp. 7).

Topory tej formy są rozpowszechnione również na terenie ziem polskich (ryc. 3). A. Nadolski zaliczył je do swego typu Va datując generalnie na wiek XI (A. Nadolski 1954, s. 45, tabl. XVII: 1–3). Są to znaleziska z Czarnej Wielkiej, pow. Bielsk Podlaski, XI w.; Nieporętu, pow. Radzymin, XI w.; Turowa–Dmosiny, pow. Płock, XI w. oraz po dwa egzemplarze z Rostkowa pow. Płock, XI w. i z Turowa, pow. Płock, XI w. (A. Nadolski 1954, s. 158, 168, 170, 172, poz. 15, 92, 114–115, 138–139, 143, tabl. XVII: 1; K. Musianowicz 1960, s. 222, tabl. VII: 4). Inne topory tego typu znane są z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno (cztery okazy), łączone z najazdem Brzetysława na Polskę w 1038/1039 roku (A. Nadolski 1966, s. 12, ryc. 10; A. Kola, G. Wilke 2000, ryc. 56: e, u; J. Górecki 2001, s. 140, ryc. 85: 5, 13); Lutomińska, pow. Pabianice (trzy okazy), 2. połowa X–XII w. (A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski 1959, s. 52–53, tabl. XXXV: a, b,

⁷ Według M. Kary topory typu IV są charakterystycznym elementem uzbrojenia wojowników skandynawskich z X–I. połowy XI wieku (M. Kara 1991, s. 107–108, przyp. 54). Interpretacja ta, nawiązująca do opinii P. Paulsena, w świetle rozrzu tu analogicznych zabytków nie wydaje się jednak przekonująca.

Fot. 1. Trepcza, gm. Sanok, stan. 2. Widok z lotu ptaka na górę „Horodyszcze” – strzałkami zaznaczono zasięg wału głównego otaczającego majdan grodziska. Na wykonanym od zachodu ujęciu widoczne są znakomicie walory strategiczne wzgórza opierającego się o lewy brzeg Sanu – do brzegu prawego dochodzi natomiast pasmo Gór Słonnych, tworząc tzw. przełom międzybrodzki. Fot. J. Ginalski

Fot. 1. Trepcza Gemeinde Sanok, Fundst. 2. Sicht vom oben auf den Berg „Horodyszcze” – mit den Pfeilen wurde markiert die Reichweite des den Burgwallinger umgebenden Hauptwalls. Auf dem Foto sind die strategischen Vorteile des Hügels, gut zu sehen, der sich von der einen Seite an das linke San-Ufer stützt, und von der Rechten Uferseite sich fast mit der Gebirgskette Góry Słonne – verbindet. Fot. J. Ginalski

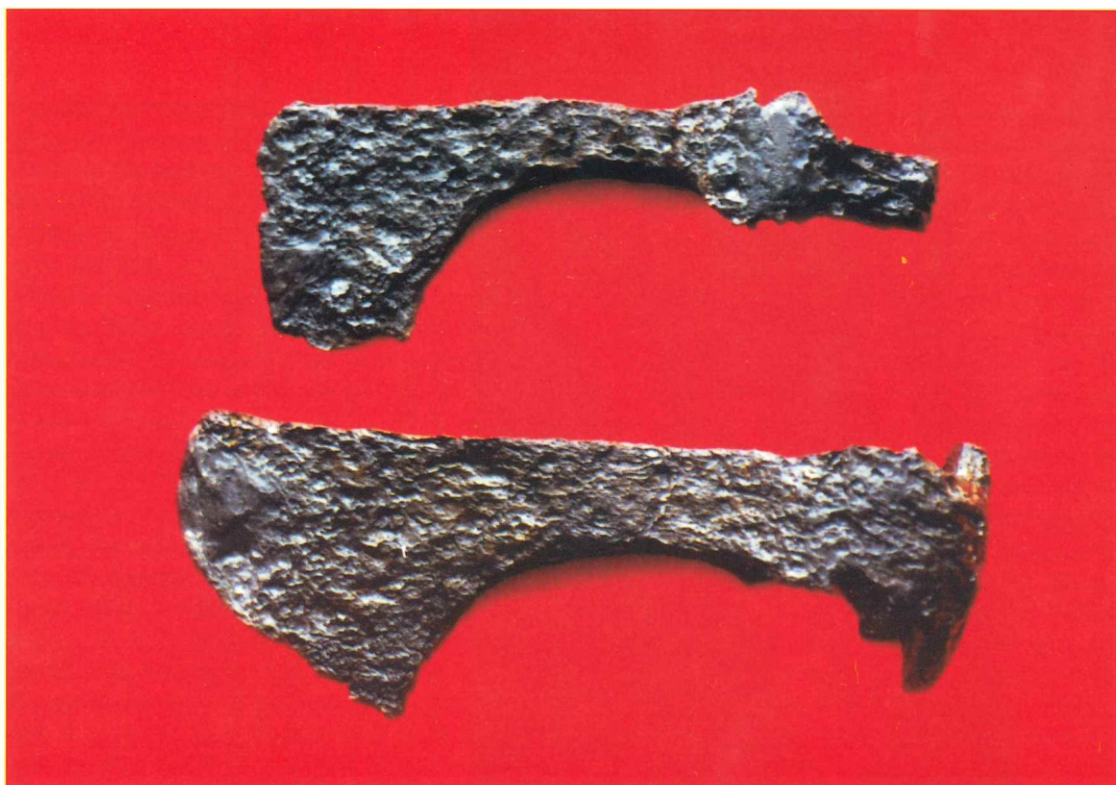
Фото 1. Трепча, гм. Санок, пам. 2. Вид с птичьего полета на гору «Городище» – стрелочками обозначены очертания основного вала, окружающего детинец городища. В ракурсе с западной стороны хорошо просматриваются стратегические свойства возвышенности, прилегающей к левому берегу Сана – к правому берегу простирается цепь Гур Слонных, образуя т.н. междубродзкий перелом. Фото Е. Гинальски

Fot. 2. Trepcza, gm. Sanok, stan. 2. Widok od południowego-zachodu na umocniony kilkoma pierścieniami wałów szczyt góry „Horodyszcze” oraz na dolinę meandrującego w kierunku północnym Sanu. Fot. J. Ginalski

Fot. 2. Trepcza Gemeinde Sanok, Fundst. 2. Sicht vom Südwesten auf die durch ein paar Wallringe befestigte Hügelspitze von „Horodyszcze” und auf das Flusstal Richtung Norden fließenden Sans. Fot. J. Ginalski

Фото 2. Трепча, гм. Санок, пам. 2. Вид с юго-запада на укрепленную несколькими кольцами валов вершину горы «Городище» и на долину Сана, извиляющегося в северном направлении. Фото Е. Гинальски

Fot. 3. Trepcza, gm. Sanok, stan. 2. Czekan typu bradatica i topór z kapturkiem i wąsami odkryte we wczesnośredniowiecznym skarbie przedmiotów żelaznych. Fot. J. Ginalski

Fot. 3. Trepcza Gemeinde Sanok, Fundst. 2. Streithammer vom Typ bradatica und Beil mit Kapuze und Schnurrbart, die im frühmittelalterlichen Depotfund der Eisengegenstände freigelegt wurden. Fot. J. Ginalski

Фото 3. Трепча, гм. Санок, пам. 2. Чекан и топор с обухом и щекавицами, выявленные в раннесредневековом кладе железных предметов. Фото Е. Гинальски

Fot. 4. Trepcza, gm. Sanok, stan. 2. Ostrogi oczkowata i haczykowate znalezione w południowej części majdanu grodziska „Horodyszcze” (przed konserwacją). Fot. J. Ginalski

Fot. 4. Trepcza Gemeinde Sanok, Fundst. 2. Augensporn und Sporn mit hackenförmigen Schenkeln, gefunden im Südteil des Burgwallangers „Horodyszcze” (vor der Konservierung). Fot. J. Ginalski

Фото 4. Трепча, гм. Санок, пам. 2. Шпоры, очковидная и с крючковидными петлями, обнаруженные в южной части детинца городища «Городище» (до реставрации). Фото Е. Гинальски

f); R.
1980
tabl.
XI w
Łuka
Wiel
Trzc
ryc.
H. Z
7: e;
2. po
s. 95-
Tusz
łowa
kowa
Nado
Ławn
pow.
tabl.
Kord
ków
VII:
1974
Nado
kowa
koło
w ok
pow.
cha t
cji os
1962
IV w
pus..
Najb
bez w
typ I
okazy
nu K
Ková
N
okazy
znala
żelaz
jedna
do uś
s. 20
w pe
czań
IX –
go je
8
z Tom
9
przed
bem”
(proc
obyd
J. Pol
10
wze:

f); Radymna, pow. Jarosław (dwa okazy), XI w. (A. Koperski 1980, s. 98–99, ryc. 18, 27; P. A. Nowakowski 1998, s. 18, tabl. 5: 4; 6: 1); dwa egzemplarze z Końskich, pow. loco, XI w.; po jednym okazy z Kłodawy Starej, pow. Koło (L. J. Łuka 1953, s. 168, ryc. 11: 3); Stradowa, pow. Kazimierza Wielka, 2. połowa XI w.; Złotej, pow. Sandomierz, XI/XII w.; Trzcinicy, pow. Jasło (J. Gąsowski 1952, tabl. X: 12; 1953, ryc. 3: c; A. Nadolski, 1954, s. 162, poz. 47, 55, tab. XVII: 2; H. Zoll-Adamikowa 1966, tab. VII: 1–2; 1966a, s. 266, ryc. 7: e; A. Żaki 1974, ryc. 212: e, f; 213); Dębiny pow. Wieluń, 2. połowa XI – początek XII w. (Z. Pokuta, L. Wojda 1979, s. 95–96, tabl. XII: 4); Giecza, pow. Środa Wielkopolska (M. Tuszyński 1953, s. 233, ryc. 6: a); Góry, pow. Turek, 2. połowa XI w. (MKP 1958, s. 405, ryc. 7; M. Kowiańska-Piaszykowska 1960, s. 190, ryc. 29, 32: 3); Gruszowa, pow. Kielce (A. Nadolski 1954, s. 162, poz. 42); Obroczy, pow. Zwierzyniec (O. Ławrynowicz, P. Strzyż 2001, s. 261–262; ryc. 2: 1); Poddębic, pow. loco, XII – początek XIII w. (H. Wiklak 1960, s. 189–190, tabl. XLIV: 1); Płocka-Podolszyc, pow. Płock, XI–XII w. (T. Kordala 1992, s. 16–17, ryc. 6, tabl. X: 1); Psar, pow. Piotrków Trybunalski, XI w. (T. Trębaczkiwicz 1963, s. 138, tabl. VII: 1); Rybałt, pow. Siemiatycze (L. Rauhut, L. Długopolska 1974, s. 365, tabl. VII: K); z terenu Mazowsza Płockiego (A. Nadolski 1954, s. 174, poz. 160, tabl. XVII: 3) oraz niepublikowane okazy z okolic Hrubieszowa i miejscowości Łąki-Byki koło Osuch, pow. Biłgoraj⁸. Topór tego typu odkryto także w okolicach grodziska „Zamczysko” w Sanoku-Białej Górze, pow. Sanok (R. Fedyk, P. N. Kotowicz, 2004). Fragment obucha topora z kapturkiem i wąsami, ale o nieustalonej konstrukcji ostrza, znaleziono w Sieradzu, pow. loco (T. Łaszczewska 1962, s. 163, 165, tabl. XV: 10). Pojedynczy egzemplarz typu IV wg Kirpičnikova znany jest również z terenu Niemiec (Corpus... 1979, tabl. 47: 26–1; I. Heindel 1992, s. 44, ryc. 23: f). Najbliższe analogie dla omawianego egzemplarza z Trepczy, bez względu na to czy zaklasyfikujemy go jako typ III czy jako typ IV wg A. N. Kirpičnikova, stanowią przytoczone już wyżej okazy znajdujące na cmentarzyskach starowęgierskich z terenu Kotliny Karpackiej, datowanych na 2. połowę X wieku (L. Kovács 1986, ryc. 10).

Niewątpliwie jednak największe znaczenie dla datowania okazu trepczańskiego ma analiza całości zespołu w którym się znalazł. Od czasu opublikowania depozytów⁹ przedmiotów żelaznych z „Horodyszcz” (J. Ginalski 1997) nie dokonano jednak żadnych nowych ustaleń, które mogłyby przyczynić się do uściślenia tego typu znalezisk (por. np. O. Chvojka 1998, s. 207–209; J. Poleski, J. Rodak 2001). Wydaje się więc w pełni uzasadnione podtrzymanie datowania skarbu trepczańskiego, a wraz z nim i omawianego topora na 2. połowę IX – początek X wieku, z zastrzeżeniem, że zdeponowano go jednak bliżej końca tego przedziału czasowego¹⁰.

⁸ Uprzejma informacja ustna Pana mgr Daniela Tereszczuka z Tomaszowa Lubelskiego, za którą serdecznie dziękujemy.

⁹ J. Poleski sugeruje, że opublikowane jako dwa depozyty przedmiotów żelaznych zespoły, są w rzeczywistości jednym „skarbem”, który po zdeponowaniu uległ działaniu czynników naturalnych (procesy stokowe?), które spowodowały jego rozproszenie, datując obydwie znaleziska na 2. połowę IX wieku (J. Poleski 1999, s. 19–21; J. Poleski, J. Rodak 2001, s. 68, przyp. 10).

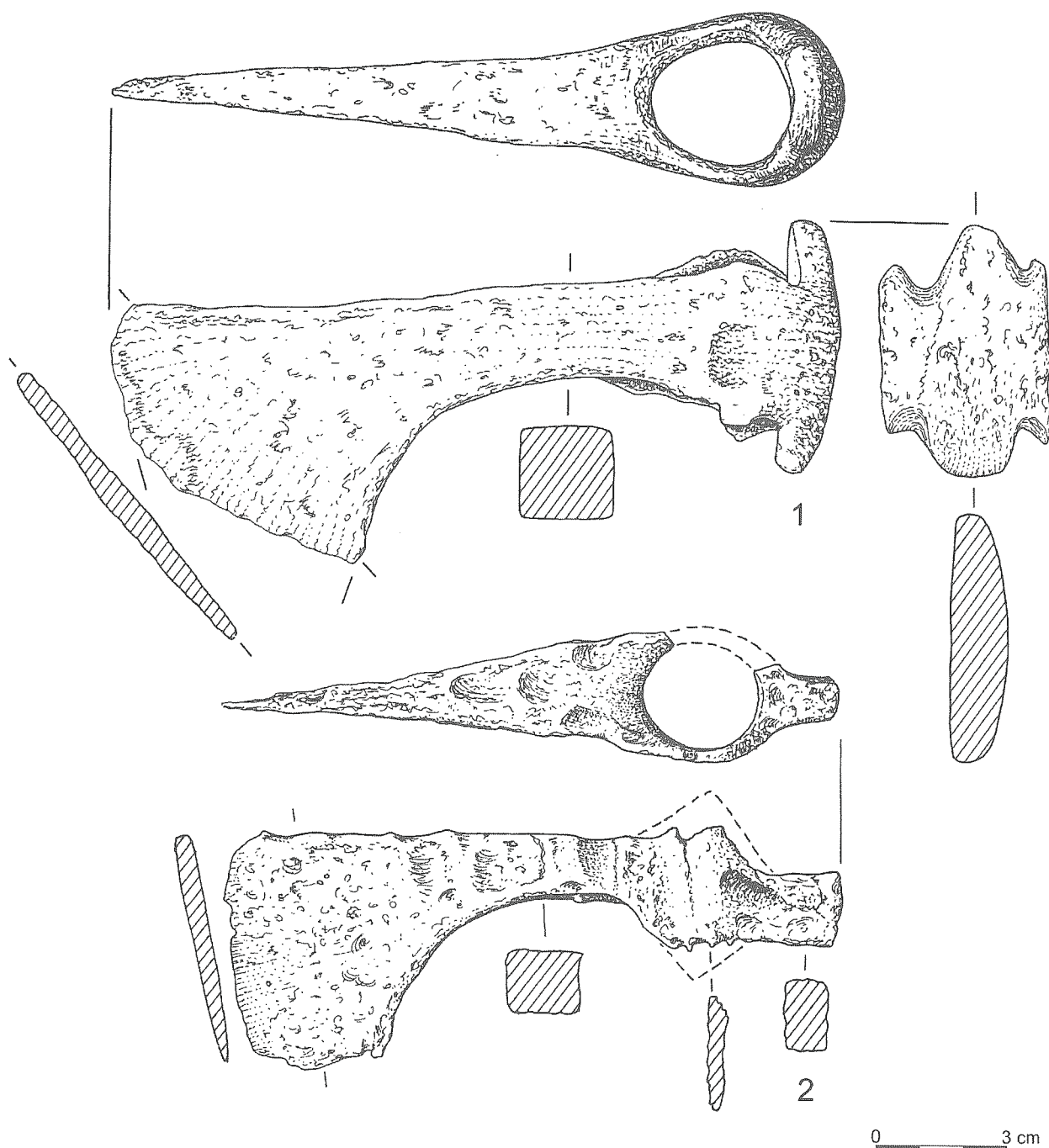
¹⁰ Zgłaszana ostatnio (J. Ginalski 2001, s. 47) możliwość nieco wcześniejszego datowania skarbów trepczańskich na okres przed-

Drugim interesującym egzemplarzem broni obuchowej jest okaz czekana z podciętą brodą, wysokimi wąsami oraz młotkiem (tabl. I: 2; nr kat. 2), który – podobnie jak omawiany wyżej topór – został odkryty w skarbie przedmiotów żelaznych poniżej czwartego wału grodziska „Horodyszcz” w Trepczy (J. Ginalski 1997). Już po opublikowaniu skarbu czekan został poddany powtórnej konserwacji¹¹, która nieoczekiwanie ujawniła jego pierwotną formę odbiegającą nieco od prezentowanej w cytowanym wyżej artykule (tamże, ryc. 6: b). Chodzi tutaj przede wszystkim o różnice w ukształtowaniu osady i młotka. Podobne czekany, określane w literaturze czeskiej i słowackiej jako tzw. bradatice, po raz pierwszy w materiałach morawskich wyróżnił J. Poulik, zaliczając takie egzemplarze do swego typu I. Następnie typ ten został podzielony jeszcze na trzy odmiany (A–C) przez V. Hrubego (J. Poulik 1948, s. 33–34, tabl. LIII: 9, LVII: 2, LXII: 10; V. Hrubý 1955, s. 170, ryc. 28). Najszerzej potraktował bradatice A. Ruttkay, który w ramach wydzielonego typu I podzielił je jeszcze na sześć odmian: A–F (A. Ruttkay 1976, s. 306–307, ryc. 42). Problematyczna jest geneza tego typu czekana. Przedwojenni badacze niemieccy uważali, że bradatice należy wywodzić z prototypów wikingich toporów zaliczanych w typologii J. Petersena do typów B i D, a przez P. Paulsen zaliczanych do pochodnych grupy III. Wśród badaczy z obszaru Czech i Słowacji dominuje pogląd o lokalnej genezie i produkcji omawianych okazów, które stanowią mające pospolite wyposażenie jeźdźców awarskich i wojowników wielkomorawskich (P. Paulsen 1939, ryc. 6; V. Hrubý 1955, s. 172; P. Tomka 2000, s. 196). Problem ten wymaga jednak dalszego dokładnego wyjaśnienia. Na cmentarzyskach wielkomorawskich czekany typu I stanowią około 60% znalezisk wszystkich toporów. Zabytki tego typu częste są również w skarbach przedmiotów żelaznych. Około połowy z nich odkryto na terenie Moraw co świadczy, wedle B. Dostála o istnieniu w tym regionie centrum ich produkcji. Czekany typu I popularne są również na Słowacji, a pojedyncze okazy odkryto na terenie Węgier, na obszarze byłej Jugosławii, a także w Albanii, Polsce i na Rusi. Datowanie typu I wg Poulika zamyka się zdaniem badaczy czeskich w granicach: od 2. połowy VIII do X wieku¹² (B. Dostál 1966, s. 70–71, ryc. 15: 6–8; M. Šolle 1966, ryc. 57: a–b; A. Bartošková 1986, s. 79, ryc. 1). Znaczne nagromadzenie bradatice zarejestrowano również w Dolnej Austrii, gdzie występują na cmentarzyskach z IX wieku (H. Friesinger 1972, s. 46–47, ryc. 1–9 – tam mapa

wielkomorawski (nawet VIII wiek) wydaje się być, w świetle przeprowadzonej analizy topora z „Horodyszcz”, mało prawdopodobna, aczkolwiek pełne wnioski na ten temat będzie można wysnuć dopiero po pogłębieniu naszej wiedzy odnośnie genezy i podziału toporów z kapturkiem i wąsami, których prototypy pojawiają się w Środkowej Europie przynajmniej pod koniec VIII wieku (por. np. J. Poulik 1948, tabl. LXXVIII; J. Eisner 1952, ryc. 51:6, 107:14). Problem ten wykracza jednak poza ramy niniejszego artykułu.

¹¹ Konserwację większości zabytków prezentowanych w niniejszym artykule przeprowadził mgr Marcin Biborski z Instytutu Archeologii UJ w Krakowie, któremu w tym miejscu składamy serdeczne podziękowania.

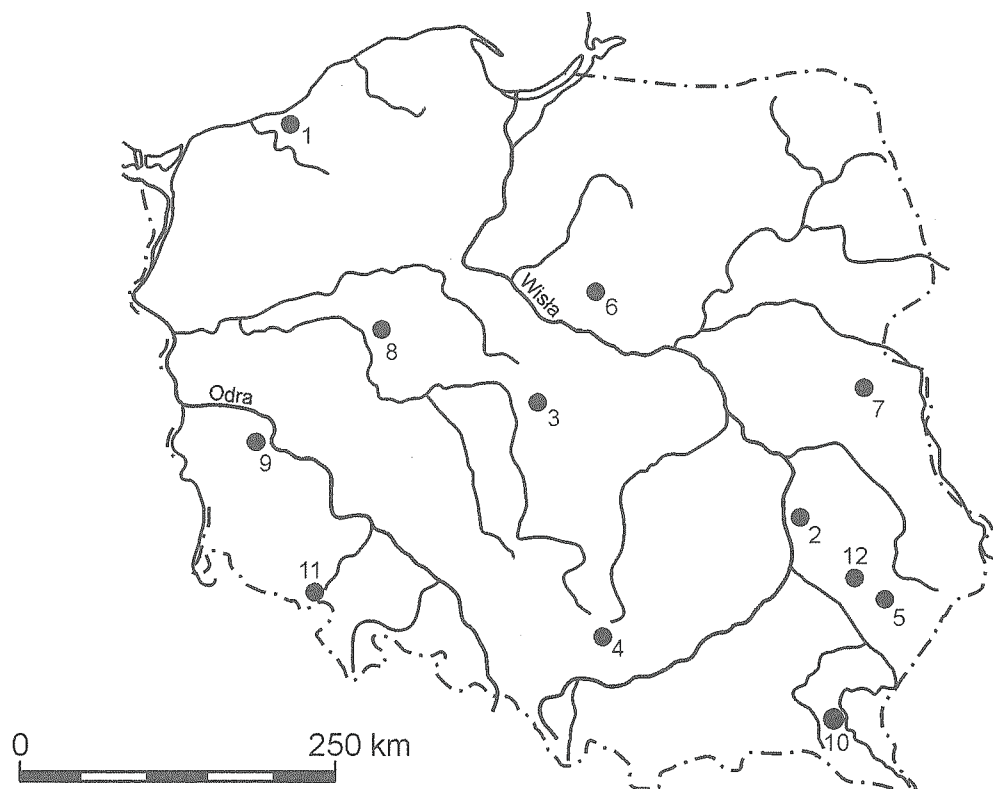
¹² B. Dostál obniża nieco górną granicę występowania tego typu czekanów, datując je na 2. połowę VIII – 1. połowę X wieku (B. Dostál 1966, s. 71; M. Parczewski 1982, s. 74).

Tabl. I. Trepca „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Broń obuchowa: 1. Topór (nr kat. 1); 2. Czekan (nr kat. 2). *Rys. U. Bąk*
 Taf. I. Trepca „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Streitaxte: 1. Beil (Kat. Nr. 1); 2. Streithammer (Nr. 2) *Zeichnung U. Bąk*
 Табл. I. Тречка „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Обуховое оружие: 1. Топор (№ кат. 1); 2. Чекан (№ кат. 2). *Рис. У. Бонк*

rozrzutu czekanów tego typu na terenie Europy Środkowej), za okaz bradaticy uważa się również fragment czekana z grodziska w Starigardzie/Oldenburgu, kr. Ostholstein, Niemcy (T. Kempke 1991, s. 21–22, ryc. 5: 2). Najbardziej na wschód wysunięte znalezisko czekana typu I wg Poulika pochodzi z cmentarzyska družynniczego w Gniezdowie (Gnezdovo, obl. Smolensk, Rosja) – którego nie można chyba datować wcześniej niż na początek X wieku (V. B. Perchavko 1985, s. 30–31, ryc. 1: 3). Unikalnymi w skali europejskiej są bradaticy z Mikulčic, okr. Hodonin (Czechy), wśród których

znajdują się dwa egzemplarze z całkowicie zachowanymi toporzyskami (długości 78,5 oraz 87 cm) wykonanymi z jesionu oraz klonu. Trzy kolejne posiadają jedynie szczątkowe toporzyska – udało się jednak ustalić, że wykonano je również z klonu – który stanowił najpopularniejszy materiał do produkcji trzonków toporów na tym stanowisku. Zakończenia (główki) toporzysk były z reguły lekko pogrubione aby zapobiec zsunięciu się żelazca. Samo żelazce było przeważnie osadzone skośnie w stosunku do osi toporzyska i oddalone od jego główki od 2 do 8 cm. Wedle autorów publikacji

Ryc. 4. Czekany typu bradatica: 1 – Bardy, pow. Koszalin; 2 – Chodlik-Żmijowiska, pow. Opole Lubelskie; 3 – Czerchów, pow. Łęczyca; 4 – Krzykawa, pow. Olkusz; 5 – Łąki-Byki k. Osuch, pow. Biłgoraj; 6 – Mazowsze Płockie; 7 – Niewęgłosz, pow. Radzyń Podlaski; 8 – Ostrów Lednicki, pow. Gniezno; 9 – Popęszyce, pow. Nowa Sól; 10 – Trepcza „Horodyszcze”, pow. Sanok; 11 – Wałbrzych-Stary Zamek, pow. Wałbrzych; 12 – Zastawie, pow. Biłgoraj

Abb. 4. Streithammer vom Typ bradatica: 1 – Bardy, Kreis Koszalin; 2 – Chodlik Żmijowiska, Kreis Opole Lubelskie; 3 – Czerchów, Kreis Łęczyca; 4 – Krzykawa, Kreis Olkusz; 5 – Łąki – Byki bei Osuch, Kreis Biłgoraj; 6 – Mazowsze Płockie; 7 – Niewęgłosz, Kreis Radzyń Podlaski; 8 – Ostrów Lednicki, Kreis Gniezno; 9 – Popęszyce, Kreis Nowa Sól; 10 – Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok; 11 – Wałbrzych – Stary Zamek, Kreis Wałbrzych; 12 – Zastawie, Kreis Biłgoraj

Рис. 4. Чеканы: 1 – Барды, пов. Кошалин; 2 – Ходлик-Жмиевиска, пов. Ополе Люблинское; 3 – Черхув, пов. Ленчица; 4 – Кжикава, пов. Олькуш; 5 – Лонки-Быки, ок. Осух, пов. Билгорай; 6 – Мазовше Плоцке; 7 – Невенглош, пов. Радзынь Подласки; 8 – Остров Ледники, пов. Гнезно; 9 – Попеншице, пов. Нова Суль; 10 – Трепча „Городище”, пов. Санок; 11 – Валбжих-Старый замок, пов. Валбжих; 12 – Заставе, пов. Билгорай

dotyczącej znalezisk tych i innych toporów z Mikulčic, dwa zachowane całkowicie czekany typu bradatica, były z wielkim prawdopodobieństwem przeznaczone do celów bojowych (L. Poláček, O. Marek, R. Skopal 2000, s. 199–202, ryc. 22: 2, 4; 24: 3–4; 26: 2).

Poza bradaticą z Trepczy, z terenu ziem polskich znamy jeszcze kilka tego typu znalezisk (ryc. 4), które A. Nadolski zaliczył do swego typu Id – czekanów z podciętą brodą i datował na X wiek, wiążąc je z wpływami morawskimi. Są to znaleziska ze Środkowej Polski¹³ – Czerchów, pow. Łęczyca i teren Mazowsza Płockiego¹⁴ (A. Nadolski 1954, s. 41–42, tabl. XIII: 1, 3; A. Chmielowska 1981, s. 57, ryc. 2; 1985, s. 180, tab. IV: 1; J. Ginalska 1997, s. 231). Podobnie

¹³ Autor wspomina również o podobnym czekaniu z Popczyc na Śląsku – chodzi tutaj zapewne o znalezisko z Popęszyce (A. Nadolski 1954, s. 42).

¹⁴ M. Parczewski uważa, że A. Nadolski zbyt szeroko potraktował swój typ Id i jedynie czekan z terenu Mazowsza Płockiego można uznać za klasyczną bradaticę (M. Parczewski 1982, s. 74).

chronologię czekana z Chodlika-Żmijowisk, pow. Opole Lubelskie, widzi s. Hoczyk-Siwicka (S. Hoczyk-Siwicka 1969, s. 309, ryc. 3: a; 2000, s. 238–239, ryc. 3: 4). Znacznie wcześniej, gdyż na VII–VIII w.¹⁵ datowała natomiast analogiczny okaz z Popęszyce, pow. Nowa Sól, W. Sarnowska. Stwierdziła jednocześnie, że mimo iż forma ta występowała licznie na Morawach w IX–X w., to jednak czekany takie były popularne już wcześniej, na rozległym terenie obejmującym Węgry, Morawy, Słowację i Czechy (W. Sarnowska 1962, s. 501–504, ryc. 9). Kolejne znaleziska czekanów typu I wg Poulika pochodzą również ze Śląska oraz z Pomorza. Fragment bradaticy odkryto w wale grodziska w Wałbrzychu-Starym Zamku, pow. Wałbrzych, gdzie wydatowano go na połowę IX–X wieku, wiążąc z wpływami wielkomorawskimi.

¹⁵ M. Dulicz kwestionuje takie datowanie czekanu z Popęszyce, który wedle niego charakterystyczny jest dla 2. połowy VIII – początku X w. (M. Dulicz 1994, s. 40). Na okres przedwielkomorawski datował pierwotnie ten okaz K. Wachowski (K. Wachowski 1981, s. 155).

Autor badań, K. Jaworski, sugeruje przy tym, że jest ona wraz z odkrytym półkoskiem, częścią większego skarbu wyrobów żelaznych, wkopanego w wał (K. Jaworski 1997, s. 121, ryc. 6: a; 2001 ryc. 16: a). Również z wpływami morawskimi wiąże się najbardziej na północ wysunięte znalezisko inkrurowanej brązem paradnej bradaticy odkrytej w Bardach, pow. Koszalin, wśród spalonych belek wału, który powstał na przełomie IX i X w., natomiast uległ spaleniowi w 2. połowie X w. Sugeruje się przy tym, że czekan ten jest być może efektem próby nawiązania jakichś bliżej nieokreślonych kontaktów między Wielkimi Morawami a ludnością skandynawską zamieszkującą Pomorze (W. Łosiński 1966, s. 163, ryc. 1; 1972, s. 249, ryc. 94; M. Dulnicz 2001, s. 98; K. Wachowski 2001b, s. 169; P. Świątkiewicz 2002, s. 53, tabl. XII: 2). Za czekan typu I wg Poulika, uznano także okaz znaleziony podczas badań na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno – łączy się go z oddziaływaniami kultury postwielkomorawskiej (J. Górecki 2001, s. 139, ryc. 86: 14). Ostatnie, niepublikowane jeszcze znaleziska bradatic z terenu ziem polskich, zarejestrowano na obszarze Lubelszczyzny, w miejscowościach: Łąki-Byki, k. Osuch, pow. Biłgoraj, Niewęgłoszy, pow. Radzyń Podlaski i Zastawiu, pow. Biłgoraj¹⁶, a także w Krzykawie pow. Olkusz¹⁷. W ostatnich próbach podsumowania kontaktów ziem południowej Polski z Południem, podjętych przede wszystkim przez K. Wachowskiego, czekany z podciętą brodą i wysokimi wąsami w typie naddunajskim wiąże się generalnie z wpływami wielkomorawskimi w południowej Polsce i datuje na IX – początek X wieku. Autor opracowań wymienia tutaj czekany z Popieszyc, pow. Nowa Sól, Wałbrzycha-Starego Książa, pow. Wałbrzych, Chodlika, pow. Opole Lubelskie¹⁸ oraz Bard, pow. Koszalin (K. Wachowski 1991a, s. 145; 1992, s. 160; 1994, s. 130, 133–134; 2001b). Natomiast na 1. połowę X w. datuje on bradaticę z Czerchowa, Rozprzys i terenu Mazowsza Płockiego wiążąc czekany te z oddziaływaniami postwielkomorawskimi¹⁹ (K. Wachowski 1982a, s. 170). Podobnie datuje bradaticę J. Poleski, przyjmując przy analizie czekana z Chodlika opinię wygłoszoną na ten temat już przez A. Gardawskiego²⁰, zastrzega jednak

¹⁶ Uprzejmą informację o znaleziskach z Lubelszczyzny zawdzięczamy Panu mgr Danielowi Tereszczukowi z Tomaszowa Lubelskiego, któremu z tego miejsca serdecznie dziękujemy.

¹⁷ Za informację o odkryciu czekana z Krzykawy serdeczne podziękowania składamy Panu mgr Ryszardowi Naglikowi z Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

¹⁸ Początkowo autor określał chronologię czekana z Chodlika-Żmijowisk na wiek VIII do ok. roku 830, wiążąc go z wpływami przedwielkomorawskimi (K. Wachowski 1981, s. 156; 1982a, ryc. 9). Warto zaznaczyć, że za lokalnym pochodzeniem tego czekana wypowiedział się, po uprzednim przeprowadzeniu analiz metaloznawczych, J. Piaskowski (J. Piaskowski 1990, s. 269, ryc. 1: 19).

¹⁹ Niestety autor opracowania, poza zaprezentowaniem ustaleń A. Nadolskiego, nie wyjaśnia czytelnikowi dlaczego właśnie te egzemplarze miałyby wiązać się z horyzontem postwielkomorawskim (por. też K. Wachowski 1981, s. 154).

²⁰ A. Gardawski podaje, że czekan tego typu miał być również odkryty w kurhanie ciałopalnym nr II, w Białogórze, pow. Zgorzelec (A. Gardawski 1970, s. 109, przyp. 7), natomiast J. Gąsowski pisał, że jest to topór „ze zwisającą brodą i wąsami oraz kapturkiem” (J. Gąsowski 1969, s. 213–214). Publikowany rysunek tego topora (T. Kaletyn 1972, s. 197, ryc. 4), czy też raczej czekana, nawiązuje

przy tym, że egzemplarze takie znane są również z cmentarzysk awarskich z 2. połowy VIII wieku²¹ (A. Gardawski 1970, s. 109, ryc. 52, tabl. 18: f; J. Poleski 1997, s. 58, przyp. 2; 1999, s. 26–27; 2003, s. 218, przyp. 4).

Bradaticę z „Horodyszcza” należy zaliczyć do typu IB wg V. Hrubego i A. Ruttkaya, wyróżniającego się wśród pozostałych przede wszystkim czworokątnym w przekroju młotkiem i całkowitą długością nie przekraczającą 16 cm. V. Hruby, bazując na materiale ze Starého Města, okr. Uh. Hradiště, (Czechy), datował je na IX wiek – z horyzontem wielkomorawskim wiązał je również A. Ruttkay (V. Hrubý 1955, s. 170–173, ryc. 28: 2; B. Dostál 1966, s. 70–71, ryc. 15; A. Ruttkay 1976, s. 306, 308, ryc. 42). W klasyfikacji A. Bartoškové omawiany egzemplarz wykazuje cechy zarówno typu IVAa jak i IVAb, wydaje się więc, że mamy tutaj do czynienia z jakąś formą pośrednią – datowanie tych typów przypada głównie na okres wielkomorawski (A. Bartošková 1986, s. 79). Podobnie chronologię czekana z Trepczy określono w publikacji poświęconej całemu depozytowi przedmiotów żelaznych z „Horodyszcza”, datowanemu na 2. połowę IX – początek X stulecia (J. Ginalska 1997, s. 231–232, 237, ryc. 6: b). Najbliższe analogie do okazu trepczańskiego pochodzą z czeskich cmentarzysk wielkomorawskich: w Hluku, okr. Uh. Hradiště; Luhačovicach, okr. Gottwaldov; Strážnicach, okr. Hodonin; Těmicach, okr. Břeclav (B. Dostál 1966, tabl. XV: 2, XXVI: 4, LI: 4, LXXV: 1); Břeclaviu Pohansku, okr. Břeclav (F. Kalousek 1971, ryc. 148: 6, 174: 21); czy w Starým Měste „Na Valách” okr. Uh. Hradiště (V. Hrubý 1955, tabl. 70: 6, 76: 11). Znane są również skarby, m.in. z Lipníka, okr. Přerov, Czechy (A. Bartošková 1986, ryc. 8E: 6). Najbardziej zbliżony do okazu trepczańskiego z terenu ziem polskich jest czekan z Chodlika, pow. Opole Lubelskie (S. Hoczyk-Siwkova 1969, s. 309, ryc. 3: a; 2000, s. 238–239, ryc. 3: 4). Podobnie jak w przypadku wyżej omawianego topora (tabl. I: 1), nie ma wystarczających podstaw źródłowych, aby trepczańską bradaticę datować inaczej aniżeli na 2. połowę IX – początek X stulecia. Obecność w skarbie topora o cechach charakterystycznych dla zabytków głównie z X–XI w. pozwala na domniemanie o złożeniu skarbu w okolicach początku X stulecia. Wnioski te jednak traktujemy jako wstępne, do czasu całkowitego wyjaśnienia chronologii zarówno czekanów, jak i toporów omawianych wyżej typów.

Topór i czekan z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy były jedynymi elementami analizowanego w niniejszej rozprawie uzbrojenia, które poddano badaniom metalograficznym. Zabytki te wykonane zostały z żelaza dymarkowego, a tech-

jednak, co zauważyła już H. Zoll-Adamikowa do typu IIIA wg J. Poulika, nie jest więc klasyczną bradaticą (H. Zoll-Adamikowa 1975, s. 58–59).

²¹ Na poparcie swych słów J. Poleski przytacza przykład cmentarzyska w Holiare (okr. Komárno, Słowacja), na którym wystąpić miały takie właśnie bradaticy. Jednak odkryte tam formy czekanów z brodą trudno uznać za bezpośrednie analogie do omawianego typu zabytków. Można je raczej uznać za swego rodzaju formę wyjściową, z której mogły powstać klasyczne bradaticy (A. Točík 1968, tabl. LXII: 26; LXX: 2; por. też L. Kraskovská 1972, ryc. 10: 13). Z drugiej strony jednak interesująca nas forma zabytków egzystuje bezspornie już w 2. połowie VIII wieku (np. L. Kraskovská 1972, ryc. 22: 10). Problem ten wymaga jednak osobnych, dogłębnych studiów.

nologia ich wykonania – szczególnie w przypadku topora – była dosyć skomplikowana²². Wytwórcy tych narzędzi różniali metal twardy i miękki, potrafili je połączyć ze sobą, znali takie zabiegi jak nawęglanie, czy obróbka cieplna (por. J. Ginalski 1997, s. 235–236).

KIŚCIENIE

Unikalnymi znaleziskami w skali obszaru ziem polskich są fragmenty dwóch brązowych kiścieni odkrytych podczas prospekcji terenu grodziska wykrywaczem metali. Kiścień zwany też basatykiem²³ jest bronią obuchową, składającą się z ciężarka (bijaka) przymocowanego do rękojeści (dzierżaka) giętą gązwą lub łańcuchem. W okresie wczesnośredniowiecznym głowica – kościana, rogowa, czy też metalowa – umocowana była z reguły na rzemieniu lub grubym sznurze, połączonym ze specjalnie w tym celu wykonaną drewnianą rączką. Walka kiścieniem polegała na wprowadzeniu go w szybki ruch obrotowy i uderzaniu. Kiścień wykorzystywano głównie w boju bezpośrednim. Jest on kojarzony przede wszystkim z konnicą. Egzemplarze wykonane z brązu – często z niezwykłą starannością – bogato zdobione, niejednokrotnie pokryte napisami, były własnością konnych wojowników. Średniowieczne źródła pisane jednoznacznie potwierdzają jednak, iż kiścieniami posługiwały się również oddziały pieszych, w tym zwykłych rozbójników.

Ten rodzaj oręża był szczególnie popularny i ceniony na Rusi. Idea kiścienia została przejęta zapewne od południowo-wschodnich koczowników, gdzie występuje on już w schyłku VIII stulecia. Na Rusi pojawia się w X wieku, a w następnych stuleciach staje się masową kategorią znalezisk²⁴. W Europie Zachodniej zaadaptowany zostaje nieco później (w XI wieku) natomiast apogeeum swej świetności osiąga podczas XV-wiecznych wojen husyckich i powstań chłopskich. Na Rusi obecność kiścieni potwierdzona jest archeologicznie do XVI wieku (A. N. Kirpičnikov 1966, s. 58–59, 64–65; 1976, s. 27–28; B. Rokitowska, M. Wołoszyn 2001, s. 46–48). W 1966 r. A. N. Kirpičnikov podzielił 127 egzemplarzy znanych mu wówczas kiścieni na 6 typów. Analizowane przez nas okazy

należałyby zaliczyć do odmiany A typu II (IIA), oraz odmiany A typu III (IIIA).

Pierwszy z fragmentarycznie zachowanych kiścieni trepczańskich (tabl. II: 1; nr kat. 3) należy do typu IIA, w skład którego zaliczono 22 okrągłe i gruszkopodobne, brązowe kiścienie z charakterystyczną dekoracją w postaci drobnych i większych ziarnistych wypukłości (A. N. Kirpičnikov 1966, s. 59). Wśród kiścieni tego typu przeważają egzemplarze posiadające brązowy korpus, który dla zwiększenia wagi wypełniano ołowiem. Bimetalizm taki pojawia się już w X wieku, lecz najbardziej rozpowszechniony był w XII–XIII w. Jak wspomniano już wyżej, jednym z wyróżników typu II/A jest bogate, pokrywające całe okazy, charakterystyczne zdobienie w postaci drobnych ziarenkowatych i nieco większych groszkowatych wypukłości, uzyskiwane wskutek zastosowania techniki odlewu w dwudzielnym formach glinianych. Kiścienie te, podobnie jak omawiany niżej typ III/A, uznawane są za najdoskonalsze wyroby ruskich odlewników. Kiścienie typu II/A w większości znajdowane są w grodach południowej i południowo-zachodniej Rusi, w których najprawdopodobniej były w dużej mierze produkowane i stamtąd rozprzestrzeniały się na inne tereny. I tak na przykład w Kniażej Górze (Knjażaja Hora, obl. Čerkasy, Ukraina), w Lipławem (Lipljave, obl. Čerkasy, Ukraina) i Rajkach (Rajki, obl. Żytomyr, Ukraina) znaleziono bardzo podobne egzemplarze kiścieni, które być może pochodzą z warsztatu jednego rzemieślnika. Kiścienie omawianego typu odkryto również na terenie Bułgarii Nadwołżańskiej, gdzie traktowane są jednak jako import z Rusi (A. N. Kirpičnikov 1966, s. 59–62).

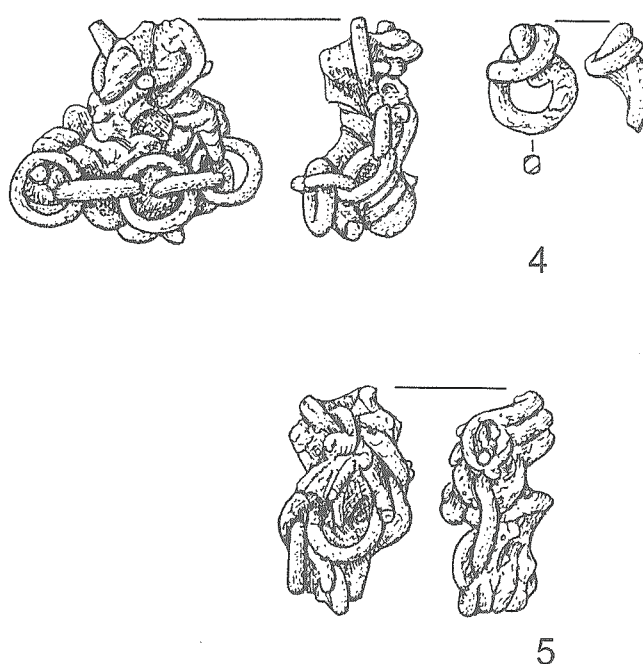
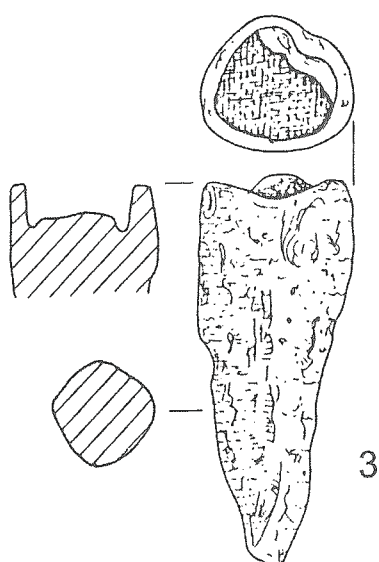
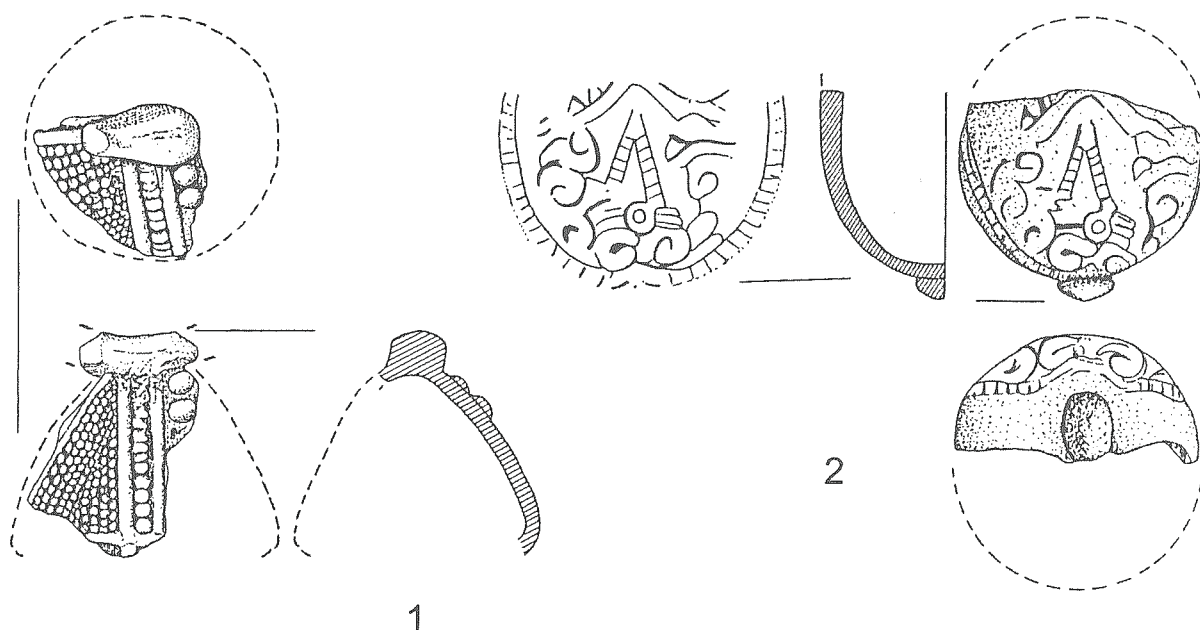
Najbliższe analogie do zabytku z Trepczy stanowią okazy kiścieni: z Werbyczki (Verbyčka, obl. Chmel'nyckyj), Grzegorzówki (Grigorivka, obl. Čerkasy, Ukraina) datowane na XII–XIII wiek (L. Rauhut 1960, tabl. XIX: 2; A. N. Kirpičnikov 1966, s. 136, poz. 65, 80, tabl. XXIX: 4, XXXI: 9) oraz okazy z Izasławia (Izjaslav, obl. Chmel'nyckyj, Ukraina) – najprawdopodobniej z I. połowy XIII wieku – i z Mścislawia (Mstislavl', obl. Mogilev, Białoruś), XII – początek XIII w. (L. V. Alekseev 1976, s. 46, ryc. 2: 1; A. N. Kirpičnikov 1977, ryc. 4: 7). Posiadają one analogiczny do omawianego egzemplarza ziarnisty, wypukły ornament, a korpusy dwóch pierwszych z nich wypełnione są ołowiem (wymiar kiścieni: wysokość – ok. 5,3–7,0 cm, szerokość – ok. 3–4 cm). Niewykluczone, że ze względu na rodzaj zdobienia przedstawione tutaj cztery kiścienie mogły pochodzić z jednego warsztatu brązowniczego. W świetle tego należy przyjąć, iż omawiany fragment kiścienia z „Horodyszczu” pochodzi najpewniej z XII–XIII wieku. Warto też nadmienić, że jest on pierwszym egzemplarzem typu II/A odkrytym na ziemiach polskich. Najbliższym znaleziskiem tego typu jest okaz pochodzący z Halicza–Kryłosu (Halyč, obl. Ivano-Frankivs'k, Ukraina) odkryty w trakcie badań J. Pasternaka w latach 30. XX wieku, datowany również na XII–XIII stulecie (A. N. Kirpičnikov 1966, s. 136, poz. 81, rys. 13; Ja. Pasternak 1998, ryc. 70: 24).

Drugi fragment kiścienia z Trepczy (tabl. II: 2; nr kat. 4), reprezentuje typ IIIA wg A. N. Kirpičnikova. Grupuje on bez wyjątku kiścienie brązowe, puste w środku, których korpus, podobnie jak w przypadku omawianego wyżej typu IIA, wypełniano ołowiem. W pracy Kirpičnikova do typu

²² Topór złożony jest z trzech kawałków metalu o różnej twardości – rdzeń stanowi miękkie żelazo fosforowe, powierzchnie natomiast są twarde, wykonane ze stali nierównomiernie nawęglonej. Struktura części zewnętrznych jednoznacznie wskazuje na ich intencjonalne nawęglanie i hartowanie. Zawartość węgla mieści się w granicach od 0,7 do 1,2%. Czekan wykuty został natomiast z dwóch kawałków tego samego metalu – żelaza fosforowego.

²³ Samo słowo kiścień jest adaptacją ruskiej formy kisten'. W języku polskim słowo to w postaci kiścień poświadczane jest od XVII wieku, natomiast w wieku XVI spotyka się formę kieścień. Polskim odpowiednikiem kiścienia jest również wyraz basatyk, poświadczony po raz pierwszy około 1500 roku. Niektórzy badacze wiążą genezę słowa kiścień z ruskim określeniem kist' – ręka, dłoń. Jednak bardziej prawdopodobna jest jego niesłowiańska, tursko-tatarska etymologia, gdzie kistan oznacza tłuczek, maczugę, pałkę. Podobnie wygląda etymologia basatyka – wiąże się go zapewne z dialektami tureckimi (szerzej B. Rokitowska, M. Wołoszyn 2001, s. 48–49).

²⁴ Najdalej na zachód wysunięte znalezisko brązowego ruskiego kiścienia zarejestrowano w Mainz, na terenie Niemiec (E. Vamers 1994, s. 154, ryc. 90:246).

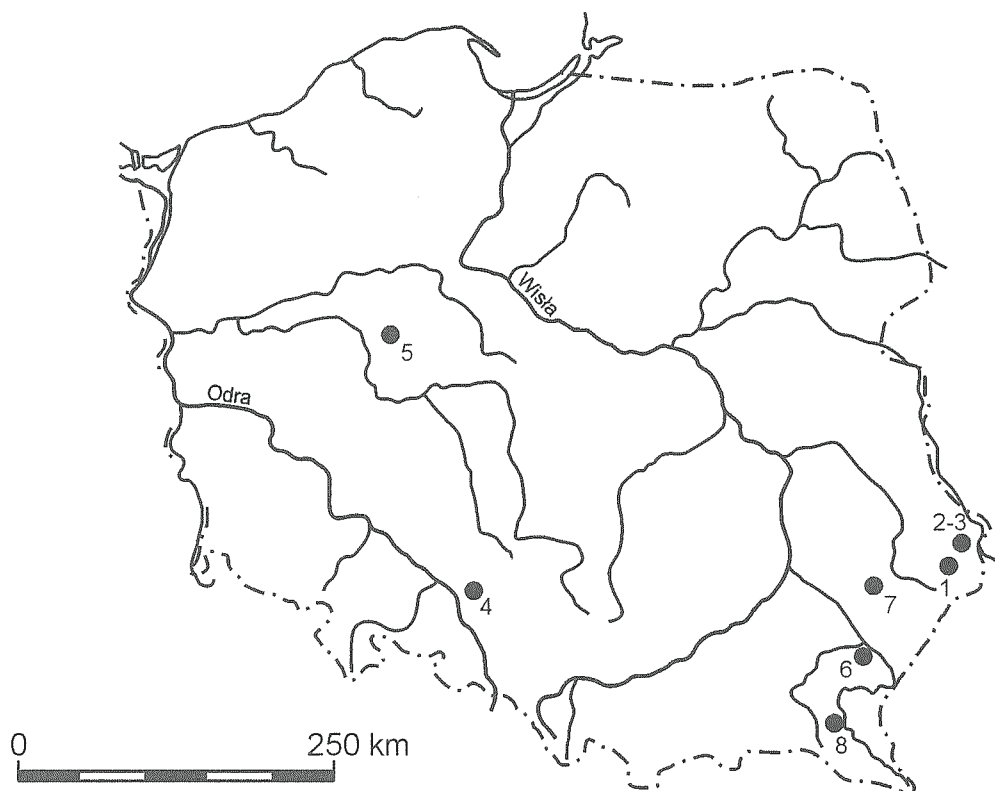
Tabl. II. Trepcza „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Broń obuchowa i drzewcowa; uzbrojenie ochronne: 1–2. Fragmenty kiścieni (nr kat. 3–4); 3. Tok włóczni (nr kat. 5); 4–5. Fragmenty koleczugi (nr kat. 6–7). *Rys. U. Bąk*

Taf. II. Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Streitäxte und Schaftwaffen; Schutzbewaffnung: 1–2. Streitkolbenfragmente (Kat. Nr. 3–4); 3 – Lanzenchaftbeschlagn (Kat. Nr. 5); 4–5. Ringpanzerfragmente (Kat. Nr. 6–7) *Zeichn. U. Bąk*

Табл. II. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Обуховое и метательное оружие; доспехи: 1–2. Фрагменты кистеней (№ кат. 3–4); 3. Копье (№ кат. 5); 4–5. Фрагменты кольчуги (№ кат. 6–7). *Рис. У. Бонк*

III A zaliczono 10 kiścieni, z następujących miejscowości: Nowogród (Rosja), Piskoń (Piskón', obl. Pskov, Rosja), Kijów (Ukraina), Bukryn (obl. Kyïv, Ukraina), Hryszynce (Hryšyncy, obl. Čerkasy, Ukraina), oraz Horodyszcze (Horodyšče, obl. Chmel'nyckij, Ukraina). Kiścienie te posiadają z reguły okrągłe kształty, a ich charakterystyczną cechą

jest występowanie bogatego, reliefowego zdobienia w postaci ornamentów, znaków i napisów. Na dwóch egzemplarzach tej grupy (Nowogród i Kijów) zaobserwowano wyobrażenia ptaka i lwa, na dwóch innych (Nowogród i Piskoń) – symbole Rurkowiczów (A. F. Medvedev 1959, s. 138, ryc. 7: 5; A. N. Kirpičnikov 1966, s. 63, przyp. 29, ryc. 12, tabl. XXXII: 5,

Ryc. 5. Kiścienie: 1 – Czeremno, pow. Tomaszów Lubelski; 2–3 – Gródek, pow. Hrubieszów; 4 – Opole „Ostrówek”, pow. loco; 5 – Ostrów Lednicki, pow. Gniezno; 6 – Pełnatycze, pow. Przeworsk; 7 – Szarajówka, pow. Biłgoraj; 8 – Trepcza „Horodyszcze”, pow. Sanok

Abb. 5. Streitkolben: Czeremno, Kreis Tomaszów Lubelski; 2–3 – Gródek, Kreis Hrubieszów; 4 – Opole „Ostrówek”, Krei loco; 5 – Ostrów Lednicki, Kreis Gniezno; 6 – Pełnatycze, Kreis Przeworsk; 7 – Szarajówka, Kreis Biłgoraj; 8 – Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok

Рис. 5. Кистени: 1 – Чермно, пов. Томашув Люблинський; 2–3 – Грудек, пов. Грубешув; 4 – Ополье „Острувек”, пов. одноим; 5 – Остров Ледницкий, пов. Гнезно; 6 – Пелнатиче, пов. Пшеворск; 7 – Шараювка, пов. Билгорай; 8 – Трепча „Городище”, пов. Санок

XXXIII: 6). Datowanie typu IIIA mieści się w granicach 2. połowy XI–XIII w., aczkolwiek większość znalezisk pochodzi z XII–XIII w. (A. N. Kirpičnikov 1966, s. 138: nr 102–111, tabl. 16). Wydaje się, że kiścienie te stanowiły wyposażenie elit możnowładczych na Rusi. Wnioski takie wysunąć można na podstawie bogactwa zdobniczego oraz symboliki jaką na nich wyobrażano. Na egzemplarzu trepczańskim widnieje zdobienie, które kojarzyć się może z przedstawieniem ptasich nóg, z których jedna zakończona jest symbolicznie ukształtowanymi szponami (?).

Z terenów dzisiejszej Polski znane są jak dotąd nieliczne znaleziska kiścieni (ryc. 5). Grupują się one zwłaszcza wzdłuż wschodniej granicy, na ziemiach wchodzących w średniowieczu w skład księstw ruskich. Najliczniej reprezentowana jest tutaj Lubelszczyzna, gdzie znaleziono dotąd trzy ich okazy: w Czeremnie, pow. Tomaszów Lubelski (J. Gurba, A. Czerepiński 1965; 1968) oraz w okolicach Szarajówki, pow. Biłgoraj i Gródka, pow. Hrubieszów (O. Ławrynowycz, P. Strzyż 2001, s. 258–260, ryc. 1: 1–2). Za część kiścienia

uważa się również fragment kościanego przedmiotu pochodzący z Gródka (J. Rogatko 1990, s. 194, punkt 16, ryc. 16; B. Rokitowska, M. Wołoszyn 2001, s. 50). Kolejne egzemplarze znane są z Pełnatycz, pow. Przeworsk (B. Rokitowska, M. Wołoszyn 2001, s. 45–50), Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno (A. Wrzosek 1961, s. 250, tabl. I: 12) i Ostrówka w Opolu, pow. Opole (B. Gediga 1968, ryc. 12: a; M. Norska-Gulkowa 1985, s. 285–286, ryc. 28: i – tutaj jako ciężarek bezmianu). Trudno natomiast jednoznacznie określić proveniencję okazu z kolekcji Państwa Szymanowskich przechowywanego w Tarnowie (A. Szpunar 1991/92, s. 233; B. Rokitowska, M. Wołoszyn 2001, s. 49–50 przyp. 19), oraz jednego z kiścieni znajdującego się w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego (A. N. Kirpičnikov 2000, s. 234, ryc. 2: 8). Niewykluczone, że pochodzą one z terenu ziem polskich. Wszystkie te okazy reprezentują jednak inne typy niż przedstawione wyżej egzemplarze trepczańskie, co jeszcze podkreśla unikatowość znalezisk z „Horodyszcza”.

Jedynym zabytkiem odkrytym na grodzisku „Horodyszcz” związanym z wczesnośredniowieczną bronią drzewcową jest przedmiot będący najprawdopodobniej tokiem, stanowiącym dolne okucie drzewca oszczepu lub włóczni²⁵ (tabl. II: 3, nr kat. 5).

Żelazne toki znane są w kręgu merowińskim i karo-lińskim, a także w Polsce (K. Wachowski 1982, s. 193; I. Gabriel 1981, ryc. 8: 4; W. Tokarski 2000, s. 87; J. Górecki 2001, s. 136), na Rusi (np. A. F. Medvedev 1959, s. 130, ryc. 3: 9, 4: 11–13), w Niemczech (Corpus... 1979, ryc. 38: 33–1, 38: 49–5), Czechach (V. Hrubý 1955, s. 176, tabl. 76: 8, ryc. 30: 4–5; B. Dostal 1966, s. 73, ryc. 15: 29, tabl. XL: 7) i Bułgarii (Z. Kurnatowska 1973, s. 95, ryc. 2: 4). Zdaniem K. Wachowskiego taką formę zabezpieczenia drzewca przyjęto na ziemiach polskich najpierw w kręgach kościelnych (tylce pastorałów, tzw. *stimulusy* – jak np. okucia w grobach opatów tynieckich z XI–XII w.), natomiast nieco później (1. połowa XIII w.) nastąpiło ich upowszechnienie i zastosowanie jako dolnych okuć drzewców włóczni (K. Wachowski 1982, s. 192–194). Znaleźiska z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno związane z najazdem Brzetysława z 1038/39 r., a także z Moraw i Rusi wskazują jednak na wcześniejsze ich wykorzystanie jako okuć włóczni bojowych (B. Dostal 1966, s. 73; A. F. Medvedev 1959, s. 130; J. Górecki 2001, s. 136). Niejasna do końca jest funkcja toków. A. F. Medvedev uważa, że ich przeznaczenie objaśnia sama nazwa – od „wtykania” włóczni w ziemię. W trakcie postojów maszerujących wojsk broń musiała być cały czas w pełnej gotowości, tak więc gdy włócznię wetknięto w ziemię, można było łatwiej przejść do postawy bojowej, aniżeli w sytuacji gdyby na niej leżała. Potwierdzać to może przekaz Galla Anonima, który wspomina, że broniący się w 1109 roku Pomorzanie powbijali swoje włócznie w ziemię i zwrócili ich groty w kierunku szarżującej jazdy Bolesława Krzywoustego. Oprócz tego, wykorzystanie toku powodowało, że drzewca włóczni nie niszczały wskutek np. nadmiernej wilgoci. Na dodatek tok mógł pełnić również funkcje bojowe, można było nim zapewne atakować i to z podobnym powodzeniem co grotem (A. Nadolski 1954, s. 51; A. F. Medvedev 1959, s. 130; J. Szymczak 2001, s. 90–91). Bardziej jednak prawdopodobna jest inna hipoteza – toki mogły ułatwiać transport włóczni konnym wojownikom poprzez ich pewne oparcie na strzemieniu. Z taką funkcją toków spotykamy się na przedstawieniach na tkaninie z Bayeux (W. Tokarski 2000, s. 87).

W materiale archeologicznym wyróżniono do tej pory dwa typy toków (ryc. 6). Autorem ich klasyfikacji jest J. Górecki²⁶ (J. Górecki 2001, s. 136). Typ I wg J. Góreckiego to oku-

cia wykonane z stożkowato uformowanej w trzpień żelaznej sztabki – trzpień ten wbijano w dolne zakończenie drzewca włóczni (J. Górecki 2001, s. 136, ryc. 83B: 11). Toki tego typu znane są np. z Ostrowa Lednickiego – 1. połowa XI w. (W. Tokarski 2000, s. 87, tabl. VI: 15–16; J. Górecki 2001, s. 136, ryc. 83B: 11), Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica – koniec XI – 1. połowa XII w. (L. Rauhut, L. Długopolska 1971, s. 323, tabl. IX: 9 – tam jako dółtko), Dziekanowic, pow. Gniezno – 2. połowa XI w. (J. Wrzesiński 1989, s. 126) czy Młodzikowa, pow. Środa Wielkopolska – koniec X – połowa XIII w.²⁷ (L. Leciejewicz, W. Łosiński 1960, s. 110, ryc. 9: 1). Nieco inną formę prezentują zabytki uznawane za toki włóczni z Ostrowa w Opolu datowane od 1. połowy XIII w., aczkolwiek obecność trzpienia pozwala wiązać je z omawianym typem (K. Wachowski 1982, s. 192–194, ryc. 12: a–d).

Typ II wg J. Góreckiego reprezentują toki wykonane ze stożkowato zawiniętej blachy, w wyniku czego powstaje odpowiedniej średnicy tuleja, w którą wkładano końcówkę drzewca. Forma tego toku powoduje, iż jest on niekiedy określany w literaturze jako grot lub pika, co zresztą w odosobnionych przypadkach może mieć miejsce (J. Górecki 2001, s. 136, ryc. 83B: 10). Toki typu II są znacznie bardziej rozpowszechnione od omówionych wyżej i do nich zalicza się również okaz trepczański (tabl. II: 3, nr kat. 5). Z terenu ziem polskich, znanych jest przynajmniej kilka tego rodzaju zabytków: Czarnków, pow. Czarnkowsko-Trzcianiecki (J. Łopata 1967, s. 82, ryc. 6: 4 – tam jako grot bełtu), Czersk, pow. Piaseczno – 2. połowa XII w. (J. Rauhutowa 1976, s. 92, ryc. 37: 5), Góra Birów w Podzamczu, pow. Zawiercie (B. Muzolf 1998, s. 116), Korytnica, pow. Jędrzejów (J. Marciniak 1969, ryc. 4: 8), Opole, pow. loco (W. Sarnowska 1956, s. 217, tabl. XLIV: 1), Ostrow Lednicki, pow. Gniezno, XI w. (J. Górecki 2001, ryc. 83B: 10), Szczecin–Podzamcze, pow. Szczecin, początek XII w. (P. Świątkiewicz 2002, s. 49) oraz być może Jazdów, pow. Warszawa; Gowidlino, pow. Kartuzy i Raciąż, pow. Tuchola (O. Gierlach 1973, tabl. X: 15–16; M. Kowalczyk 1986, tabl. LXI: a – tam jako grot włóczni; P. Świątkiewicz 2002, s. 49). Tego typu toki włóczni są dość częstymi znaleziskami na Rusi. Osiem egzemplarzy odkryto na terenie Nowogrodu (Rosja), gdzie datowano je na XI–XV wiek (A. F. Medvedev 1959, s. 130, ryc. 3: 9, 4: 11–13), kolejne cztery w warstwach Jaropółcza Zaleskiego (Jaropółcz Zaleskij, obl. Vladimir, Rosja) – koniec XII – początek XIII w. (M. V. Sedova 1971, s. 90, ryc. 31: 6), dwa w Sereńsku (Serensk, obl. Kaluga, Rosja), w tym jeden pochodzący ze skarbu przedmiotów

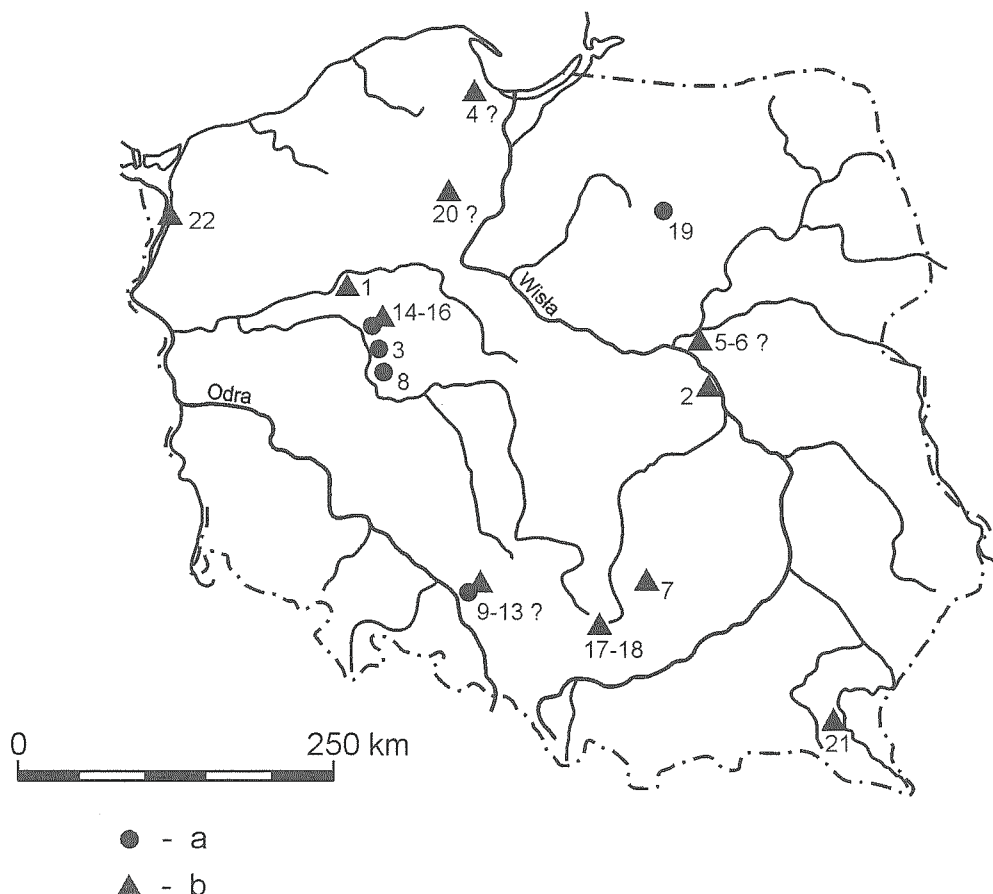
jednoznacznie identyfikować z tokiem. Może to być również rodzaj jakiegoś narzędzia do obróbki drewna np. ciosła (P. Świątkiewicz 2002, s. 49).

²⁷ Autorzy sprawozdania z badań cmentarzyska w Młodzikowie interpretują ten przedmiot jako grot niewielkiej długości włóczni (L. Leciejewicz, W. Łosiński 1960, s. 110). M. Kara uważa, że przedmiot ten jest pozostałością okutego, drewnianego kostura (M. Kara 1996, s. 460), natomiast P. Świątkiewicz wiąże go z tzw. *Stabdorn*, znanymi z wczesnośredniowiecznych cmentarzysk niemieckich (P. Świątkiewicz 2002, s. 37). Problem ten wymaga więc bardziej szczegółowego wyjaśnienia.

²⁵ W materiale archeologicznym toki bywają z reguły mylnie określane jako „okucie pochewki”, lub „okucie” bez wskazania na związek z uzbrojeniem (W. Tokarski 2000, s. 87). Niekiedy określane są też jako forma grotu – piki (por. J. Górecki 2001, s. 136).

²⁶ W ostatnim czasie powstała kolejna próba klasyfikacji toków włóczni, stworzona dla zabytków tego typu z Pomorza Zachodniego. Jej autorem jest P. Świątkiewicz, który także wyróżnił dwa rodzaje toków (typ A i B). Pierwszy z nich (A) jest analogiczny do typu II wg J. Góreckiego, natomiast drugi (B) posiada formę, którą trudno

żelazn
1971,
(Pskov
1978,
koczow
w poch
obl. Lu
I. Kras

Ryc. 6. Toki włóczni (a – typ I wg J. Góreckiego; b – typ II wg J. Góreckiego): 1 – Czarnków, pow. Czarnkowsko-trzcianiecki (typ II); 2 – Czersk, pow. Piaseczno (typ II); 3 – Dziekanowice, pow. Gniezno (typ I); 4 – Gowidłino, pow. Kartuszy (typ II); 5–6 – Jazdów, pow. Warszawa (typ II); 7 – Korytnica, pow. Jędrzejów (typ II); 8 – Młodzikowo, pow. Środa Wielkopolska (typ I); 9–13 – Opole „Ostrówek”, pow. loco (typ I i II); 14–16 – Ostrów Lednicki, pow. Gniezno (typ I i II); 17–18 – Podzamcze „Góra Birów”, pow. Zawiercie (typ II); 19 – Pokrzywnica Wielka, pow. Nidzica (typ I); 20 – Raciąż, pow. Tuchola (typ II); 21 – Trepcza „Horodyszcze”, pow. Sanok (typ II); 22 – Szczecin-Podzamcze, pow. Szczecin (typ II)

Abb. 6. Untere Lanzenschaftbeschläge (a – Typ I nach J. Górecki; b – Typ II nach J. Górecki): 1 – Czarnków, Kreis Czarnków – Trzcianiec (Typ II); 2 – Czersk, Kreis Piaseczno (Typ II); 3 – Dziekanowice, Kreis Gniezno (Typ I); 4 – Gowidłino, Kreis Kartuszy (Typ II); 5–6 – Jazdów, Kreis Warszawa (Typ II); 7 – Korytnica, Kreis Jędrzejów (Typ II); 8 – Młodzikowo, Kreis Środa Wielkopolska (Typ I); 9–13 Opole „Ostrówek”, Kreis loco (Typ I und II); 14–16 – Ostrów Lednicki, Kreis Gniezno (Typ I und II); 17–18 – Podzamcze „Góra Birów”, Kreis Zawiercie (Typ III); 19 – Pokrzywnica Wielka, Kreis Nidzica (Typ I); 20 – Raciąż, Kreis Tuchola (Typ II); 21 – Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok (Typ II); 22 – Szczecin-Podzamcze, Kreis Szczecin (Typ II)

Рис. 6. Копья: (а – тип I за Я. Гурецким; б – тип II за Я. Гурецким): 1 – Чарнкув, пов. Чарнковско-трзцианецки (тип II); 2 – Черск, пов. Пясечно (тип II); 3 – Дзеккановице, пов. Гнезно (тип I); 4 – Говидлино, пов. Картузы (тип II); 5–6 – Яздув, пов. Варшава (тип II); 7 – Корицница, пов. Енджеюв (тип II); 8 – Млодзиково, пов. Сырода Велькопольска (тип I); 9–13 – Ополе „Острувек”, пов. одноим. (тип I и II); 14–16 – Остров Ледницкий, пов. Гнезно (тип I и II); 17–18 – Подзамче „Гура Бирув”, пов. Заверце (тип II); 19 – Покживница Велька, пов. Нидзица (тип I); 20 – Раценж, пов. Тухоля (тип II); 21 – Тречча „Городище”, пов. Санок (тип II); 22 – Щецин-Подзамче, пов. Щецин (тип II)

żelaznych, datowanego na XII–XIII w. (T. N. Nikol'skaja 1971, ryc. 26: 7; 1974, s. 38, ryc. 12: 10, 13: 9), w Pskowie (Pskov, Rosja), w warstwie z XIII–XIV w. (S. V. Beleckij 1978, s. 61, ryc. 4: 18). Zabytki tego typu znane były również koczownikom, na co wskazuje np. znalezisko dwóch toków w pochówkach podkurhanowych z Czeremszyń (Čeremšyno, obl. Lugans'k, Ukraina), datowanych na XIII–XIV wiek (K. I. Krasil'nikov 2001, ryc. 3: 30, 5: 22). Omawianą formę zna-

lezisk spotyka się też czasem na terenach położonych na południe od Polski. Dwa toki oszczepów odkryto na grodzisku Styrmen, okr. Ruse w Bułgarii (Z. Kurnatowska 1973, s. 95, ryc. 2: 4), kilka innych znanych jest z cmentarzysk wielkomo-rawskich (Czechy), gdzie datowane są ogólnie na IX–X w., np.: Rousinov, okr. Vyškov; Boleradice, okr. Břeclav; Staré Město „Na Valách”, okr. Uh. Hradiště; Záhlinice, okr. Kroměříž, Blažovice, okr. Brno (V. Hrubý 1955, s. 176, tabl.

76: 8, ryc. 30: 4–5; B. Dostal 1966, s. 73, ryc. 15: 29, tabl. XL: 7). Toki tego typu spotyka się również na terenie Niemiec (Corpus... 1979, ryc. 38: 33–1, 38: 49–5). Wymiary poszczególnych toków różnią się znacznie od siebie – ich długość wynosi od około 4 do 15 cm. Niewykluczone więc, że egzemplarze przekraczające długość 10 cm mogły być w przeszłości np. grotami oszczepów. Interpretację taką sugerują zwłaszcza okazy morawskie (B. Dostal 1966, s. 73), a potwierdzają również znaleziska z obszaru Wielkiego Stepu (W. Świętosławski 1996, tabl. XIV: 6, 8). W przypadku egzemplarza trepczańskiego jest to jednak mało prawdopodobne.

Jak widać z przedstawionej bazy źródłowej, trudno w chwili obecnej jednoznacznie umiejscowić w czasie tok oszczepu–włóczni z „Horodyszcza”. Militaria pochodzące ze starszych faz wczesnego średniowiecza (ostroga oczkowata, trójkątny grot strzały z trzpieniem, czekan–bradatic), mogłyby sugerować jego ramy chronologiczne zawarte między VIII a X wiekiem. Analogie polskie i ruskie z kolei pokazują, że ta uniwersalna forma zabytku przetrwała nawet do wieku XV. Wobec tego tok oszczepu–włóczni z Trepczy datować można bardzo ogólnie na VIII – początek XIV wieku.

UZBROJENIE OCHRONNE

Niezwykle interesującym znaleziskiem są trzy fragmenty uzbrojenia ochronnego w postaci ułamków pancerza kolczego – kolczugi (tabl. II: 4–5; nr kat 6–7). Przedmioty te, na które składa się ogółem około 40 kółeczek, pochodziły pierwotnie zapewne z jednego pancerza – wskazują na to zbliżone wymiary kółek oraz sposób ich wykonania. Znaleziono je blisko siebie w obrębie cmentarzyska – jednak poza samymi jamami grobowymi – bezpośrednio na południe od pozostałości drewnianej cerkwi²⁸. Kolczuga jest formą pancerza wykonaną z połączonych ze sobą żelaznych kółeczek (piersiemi), okrywającą tułów i ramiona, a niekiedy i nogi wojownika. Wykonanie kolczugi polegało na połączeniu każdego kółeczka z czterema innymi tak, że dwa z nich należały do górnego szeregu poziomego, zaś dwa kolejne – do dolnego. Stykające się końce wykonanych z drutu kółek, spłaszczano i łączono albo przez zgrzewanie, albo za pomocą nitów (A. Kola, G. Wilke 2000, s. 63). Niekiedy też stosowano kółka sztanconwane, jak miało to miejsce np. w przypadku czepca kolczego odkrytego w kurhanie z Tahańczy (Tahanča, obl. Čerkasy, Ukraina – W. Gawrysiak-Leszczynska, K. Musianowicz 2002, s. 292–293). Pancerz kolczy średniej wielkości wymagał wykorzystania kilkunastu tysięcy kółeczek – średnio 20 tysięcy, a maksymalnie 50 tysięcy. Uważa się, że wykonanie takiego pancerza zajmowało rzemieślnikowi około 100 dni pracy (A. N. Kirpičnikov 1971, s. 13; A. Kola, G. Wilke 2000, s. 63).

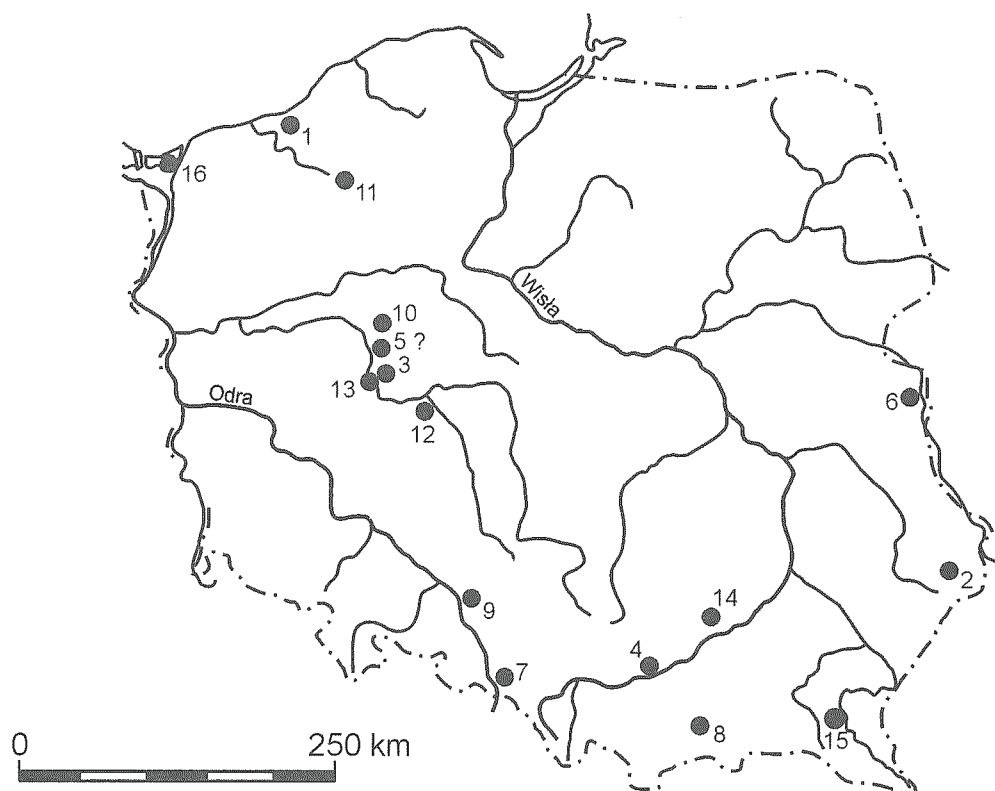
Kolczuga uznawana była dawniej za typową ochronę ciała wojowników Wschodu (A. Nadolski 1954, s. 78). Obecnie przyjmuje się jednak jej zachodnią genezę – wynalazcami kolczugi byli bowiem wedle wszelkiego prawdopodobieństwa Celtowie. Od nich znajomość tej formy uzbrojenia przejęli jeszcze w starożytności Rzymianie, Germanie, a także Persowie, za których pośrednictwem miały się z nią zapoznać ludy koczownicze. Kolczuga nie upowszechniła się jednak ani w starożytności, ani w średniowieczu na Dalekim Wschodzie.

²⁸ W trakcie szczegółowej analizy drobnych zabytków metalowych ustalono, iż jedno z niewielkich kółeczek wydobyte w trakcie odsłaniania reliktów XII-wiecznej cerkwi, było najprawdopodobniej kolejnym czwartym fragmentem kolczugi. I mimo, iż znaleziono je w pewnym oddaleniu od pozostałych fragmentów, bo w północnej partii obiektu sakralnego, to jego wymiary i kształt jednoznacznie sugerują, że mamy tu do czynienia z kolejnym fragmentem tego samego pancerza. Szczegółowsze informacje o tym zabytku zostaną opublikowane w niedalekiej przyszłości.

Szczególną popularność osiągnęła natomiast we wczesnośredniowiecznej Europie Zachodniej i Środkowej oraz w niespotykanej skali na Rusi (W. Świętosławski 1996, s. 21; R. Pleiner 2002, s. 77). O popularności stosowania pancerzy kolczych we wczesnośredniowiecznej Europie Zachodniej świadczą chociażby przedstawienia dziesiątków odzianych w kolczugę wojowników na słynnej Tkaninie z Bayeux, pochodzącej z końca XI wieku (por. A. Kola, G. Wilke 2000, s. 63, ryc. 60–63). O stosowaniu kolczug wśród Słowian mówią nam natomiast źródła pisane, np. informacja Ibn-Rosteha „o mocnych i cennych kolczugach” w państwie wielkomorawskim (Z. Wawrzonkowska 1982, s. 103).

Z terenu ziem polskich znane są dotąd nieliczne znaleziska fragmentów kolczug (J. Poleski 1992, s. 18) – ryc. 7. Bliżej niedatowane, ale uznawane za wczesnośredniowieczne ułamki pancerzy kolczych odkryto w Wolinie, pow. loco, Raszewach, pow. Jarocin i Kostomłotach, pow. Biała Podlaska (A. Nadolski 1954, s. 77–78; J. Górecki 2001, s. 127–128). Kolejne znaleziska pochodzą z Czeremna, pow. Tomaszów Lubelski, XII–XIII w.; Igołomii, pow. Kraków, XI – początek XIII w.; Szczaworyża, pow. Busko Zdrój, VII–XII w.; Lubomi, pow. Rybnik, 2. połowa VIII–IX w. (A. Zbierski 1959, s. 125, tabl. XVI: 66; J. Machnik 1961, s. 47, tabl. XIX: 12 – tam jako „łańcuszek”; E. Dąbrowska 1965, s. 269–270, ryc. 64: 7; 1970, s. 201; A. N. Kirpičnikov 1971, s. 84, poz. 72; A. Żaki 1974, s. 291, ryc. 231: b–c), a także z Opola, pow. loco, połowa XI i 2. ćwierć XIII – początek XIV w. (K. Wachowski 1984, s. 17–18, ryc. 6: a–c); Giecza, pow. Środa Wielkopolska, 1. połowa XI w. (J. Górecki 2001, s. 159); Bard, pow. Koszalin, VIII/IX – połowa IX w.; Radacza, pow. Szczecinek, 2. połowa VIII – połowa XI wieku (W. Łosiński 1972, ryc. 92: h, 93: j; P. Świątkiewicz 2002, s. 77); Rogalinka, pow. Poznań (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 395, tabl. XII: 2); Naszacowice, pow. Nowy Sącz²⁹ i być może z Iwna, pow. Poznań (M. Kara 1991, s. 114). W tym kontekście unikalnym znaleziskiem jest egzemplarz kolczugi wyłowiony przy przyczółku mostu tzw. „poznańskiego” na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno. Kolczuga ta, o wadze blisko 10 kg, wiąże się według badaczy z czasem najazdu Brzetysława na Polskę (1038/39 rok) i zniszczeniem grodu na Ostrowie (J. Górecki 2001, s. 159).

²⁹ Uprzejma informacja Pana dr. Jacka Poleskiego z Instytutu Archeologii UJ, za którą serdecznie dziękujemy.

Ryc. 7. Pancerz kolczy: 1 – Bardy, pow. Koszalin; 2 – Czermino, pow. Tomaszów Lubelski; 3 – Giecz, pow. Środa Wielkopolska; 4 – Igołomia, pow. Kraków; 5 – Iwno, pow. Poznań; 6 – Kostomłoty, pow. Biała Podlaska; 7 – Lubomia, pow. Rybnik; 8 – Naszacowice, pow. Nowy Sącz; 9 – Opole „Ostrówek”, pow. loco; 10 – Ostrów Lednicki, pow. Gniezno; 11 – Radacz, pow. Szczecinek; 12 – Raszewy, pow. Jarocin; 13 – Rogalinek, pow. Poznań; 14 – Szczaworyż, pow. Busko Zdrój; 15 – Trepca „Horodyszcze”, pow. Sanok; 16 – Wolin, pow. loco

Abb. 7. Ringpanzer: Bardy, Kreis Koszalin; 2 – Czermino, Kreis Tomaszów Lubelski; 3 – Giecz, Kreis Środa Wielkopolska; 4 – Igołomia, Kreis Kraków; 5 – Iwno, Kreis Poznań; 6 – Kostomłoty, Kreis Biała Podlaska; 7 – Lubomia, Kreis Rybnik; 8 – Naszacowice, Kreis Nowy Sącz; 9 – Opole „Ostrówek”, Kreis loco; 10 – Ostrów Lednicki, Kreis Gniezno; 11 – Radacz, Kreis Szczecinek; 12 – Raszewy, Kreis Jarocin; 13 – Rogalinek, Kreis Poznań; 14 – Szczaworyż, Kreis Busko Zdrój; 15 – Trepca „Horodyszcze”, Kreis Sanok; 16 – Wolin, Kreis loco

Рис. 7. Кольчуги: 1 – Барды, пов. Кошалин; 2 – Чермно, пов. Томашув Люблинский; 3 – Геч, пов. Сырода Велькопольска; 4 – Иголомя, пов. Краков; 5 – Ивно, пов. Познань; 6 – Костомлоты, пов. Бяла Подляска; 7 – Любомия, пов. Рыбник; 8 – Нашациовице, пов. Новы Сонч; 9 – Ополе „Острувек”, пов. одноим.; 10 – Остров Ледницкий, пов. Гнезно; 11 – Радач, пов. Щецинек; 12 – Рашевы, пов. Яроцин; 13 – Рогалинек, пов. Познань; 14 – Щаворыж, пов. Буско Здруй; 15 – Трепча „Городище”, пов. Санок; 16 – Волин, пов. одноим

ki 2001, s. 127). Jej zwinięcie sugerować może, iż pancerz ten przygotowany był do transportu i znalazł się w wodzie w trakcie przewozu łodzią (A. Kola, G. Wilke 2000, s. 65, ryc. 47–49).

Podobnie jak na ziemiach polskich, znaleziska kolczug na pozostałych obszarach Europy Środkowej są niezmiernie rzadkie. Dobrze zachowany pancerz kolczy, przypisywany św. Wacławowi, przechowywany jest w Pradze (Z. Wawrzonkowska 1982, s. 104), natomiast drobne fragmenty kolczugi odkryto również na kilku innych stanowiskach, m.in. w Podbořanach, okr. Louny, Czechy (J. Bubeník 1996, ryc. 4); Břeclavu–Pohansko, okr. Břeclav, Czechy (R. Pleiner 2002); w Starigardzie/Oldenburgu, kr. Ostholstein, Niemcy, IX–XI w. (T. Kempke 1991, s. 41–44; ryc. 23–26) oraz w Styrmien, okr. Ruse, Bułgaria (Z. Kurnatowska 1973, s. 103–104, ryc. 5: 6). Jak wspomniano wyżej, najbogatszym w znaleziska kolczug

obszarem jest Ruś. Wiąże się to przede wszystkim z formą obrządku pogrzebowego, który pozwalał na grzebanie wojowników w pełnym uzbrojeniu i oporządzeniu (Z. Wawrzonkowska 1982, s. 104), a także z rozmiarami zniszczeń, które miały miejsce w trakcie najazdu tatarskiego na ruskich grodach. W 1971 roku A. N. Kirpičnikov w jednej ze swych prac poświęconych uzbrojeniu wczesnośredniowiecznej Rusi opublikował informacje o 112 znaleziskach kolczug, w tym 40 zachowanych w całości³⁰, pochodzących z VIII–XIII wie-

³⁰ Część z omawianych tutaj znalezisk nie należy jednak wiązać z uzbrojeniem wojowników ruskich, gdyż zostały one odkryte w kontekście wskazującym ich koczowniczą przynależność. Chodzi tu m.in. o kolczugi z kurhanów nad rzeką Roś, interpretowane przez A. N. Kirpičnikova jako ruskie (por. słuszne uwagi W. Świętosławskiego 1996, s. 21–22, przyp. 35; W. Gawrysiak-Leszczyńska, K. Musianowicz 2002, s. 328–332).

ku³¹. Co znamienne liczba ta z roku na rok stale się powiększa (por. np. L. V. Alekseev 1995, ryc. 9; O. L. Proškin 1997). Najwięcej znalezisk tego typu grupuje się w południowej i południowo-zachodniej części Rusi (dzisiejsza Ukraina), głównie w okolicach Kijowa (A. N. Kirpičnikov 1971, s. 7–15, ryc. 1). Kilka tego typu zabytków odkryto także w pobliżu ziem polskich. Są to znaleziska z cmentarzyska we Włodzimierzu Wołyńskim (Volodymyr Volyn's'kyj, obl. Luc'k/Volyn', Ukraina), datowane na X–XI w., z Podhorzec (Pidhirci, obl. L'viv, Ukraina), X–XI w.; Wygadanki (Vygadanka, obl. Luc'k/Volyn', Ukraina), XI w. oraz z Halicza–Kryłosu, XII–XIII w. (tamże, s. 81–84, poz. 21–22, 23, 71, 76). Poszczególne kółka kolczug ruskich posiadają średnicę ok. 6–14 mm, przy grubości drutu wynoszącej od 0,8 do 2,0 mm (tamże, s. 9 i 13).

Stosowanie kolczug poświadczane jest również wśród wczesno- i późnośredniowiecznych koczowników zamieszkujących tereny pograniczne Rusi (por. przyp. 30). Szczególnie efektownie zachowane egzemplarze odkryto w kurhanach leżących na południe od Kijowa, nad rzeką Roś, datowanych

na XII–XIII w. i wiązanych z podporządkowanymi Rusi Czarnymi Kłobukami. Wykonywano je z kółek żelaznych o średnicach poniżej 1 cm, skuwanych i nitowanych, analogicznie do kolczug ruskich. Uważa się więc, że były one albo importami z Rusi, albo też wykonywano je według ruskich wzorów (W. Świątosławski 1996, s. 21–23). Wspaniały okaz takiej kolczugi, znajdujący się obecnie w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, znany jest z miejscowości Tahańcza (W. Gawrysiak-Leszczyńska, K. Musianowicz 2002, s. 293–295, ryc. 4). Wpływy ruskie spowodowały, że kolczugi upowszechniły się również wśród Połowców (W. Świątosławski 1996, s. 22).

Fragmenty kolczugi z „Horodyszczu” jest niezmiernie trudno precyzyjnie umieścić w czasie. Bardzo szerokie ramy chronologiczne tego rodzaju zabytków (VIII–XV wiek), w przypadku znalezisk z Trepczy, należy być może ograniczyć do XII–XIII stulecia. Zdaje się na to poniekąd wskazywać miejsce ich odkrycia – rejon cmentarzyska, w bezpośrednim sąsiedztwie cerkwi.

BRON MIOTAJĄCA

Broń miotająca tworzy najliczniejszy zbiór zabytków wśród omawianych militariów. Składają się na nią groty strzał i bełtów, posiadające bardzo liczne analogie w Środkowej i Wschodniej Europie.

Groty strzał z tulejką reprezentowane są w niniejszym zbiorze przez 23 sztuki, z czego tylko jeden egzemplarz reprezentuje typ groty z jednym zadziorem, dziesięć okazów zaliczono do grotów strzał z dwoma zadziorami, siedem kolejnych to groty o płaskim liściu bez zadziorów oraz jeden egzemplarz o ostrzu uformowanym stożkowato. Do liczby tej należy dodać pięć fragmentów grotów o nieustalonej konstrukcji liścia. Wszystkie te groty sklasyfikowano przy użyciu propozycji typologicznych A. F. Medvedeva i A. Nadolskiego, wspierając się czasem klasyfikacją A. Ruttkaya (A. Nadolski 1954; A. F. Medvedev 1966; A. Ruttkay 1976, ryc. 54). Groty strzał z trzpieniem tworzą kolejną dużą grupę militariów z grodziska „Horodyszczu” w Trepczy, która liczy 24 egzemplarze. Wśród nich znajduje się rzadki na ziemiach polskich grot o trójkątnym ostrzu. Pozostałe, rozpatrywane poniżej trzpieniowate groty strzał, posiadają klasyczny, podwójnie daszkowaty, bądź wielokątny przekrój liścia. Sklasyfikowano je opierając się przede wszystkim na propozycji typologicznej A. F. Medvedeva (A. F. Medvedev 1966), posilając się przy tym dociekaniem A. Ruttkaya i W. Świątosławskiego (A. Ruttkay 1976; W. Świątosławski 1997)³².

Groty bełtów kuszy reprezentowane są przez 14 egzemplarzy, z których 13 stanowią okazy z tulejką, natomiast po-

jedynczy okaz to grot bełtu z trzpieniem. Do liczby tej można dodać jeszcze jeden przedmiot, będący prawdopodobnie półfabrykatem trzpieniowatego groty bełtu. Archeolodzy zajmujący się bronią strzelecką mają niekiedy duże trudności w rozróżnieniu grotów strzał i bełtów (por. K. Wachowski 1982, s. 167). Za wyznacznik przyjmuje się zazwyczaj schemat opracowany przez A. Nadolskiego, wedle którego cechą charakterystyczną grotów bełtów jest ich romboidalny bądź kwadratowy przekrój, natomiast groty strzał posiadają z reguły liść w spłaszczonej formie (A. Nadolski 1954, s. 63–66). Należy jednak zauważyć, że zgodnie z ustaleniami K. Wachowskiego, który za główny element przeznaczenia danego groty uznał jego wagę, duża część zabytków uznawanych za pociski do kuszy mogła być w rzeczywistości grotami strzał łuku i na odwrót (K. Wachowski 1982, s. 186–192; P. N. Kotowicz 2002, s. 8). Pozostając jednak przy klasycznym rozwarstwieniu tej kategorii zabytków, wszystkie analizowane groty bełtów sklasyfikowano wedle typologii A. F. Medvedeva dla Europy Wschodniej (A. F. Medvedev 1966). Typologia ta z pewnością nie wyczerpuje możliwości istnienia innych odmian, dlatego też niekiedy wykorzystujemy tutaj ustalenia A. Koli, G. Wilke oraz J. Maika, którzy opublikowali i sklasyfikowali duże zbiory grotów bełtów z grodzisk późnośredniowiecznych w Słozewach, pow. Brodnica oraz w Bolesławcu, pow. Wieluń (A. Kola, G. Wilke 1975; J. Maik 1997, s. 25–31).

GROTY STRZAŁ Z TULEJKĄ

Odosobnionym znaleziskiem wśród trepczańskich grotów strzał jest okaz strzały z tulejką i pojedynczym zadziorem (tabl. III: 1; nr kat. 8). Należy on do stosunkowo rzadkiej odmiany określanej przez A. F. Medvedeva jako typ 1. Autor opracowania znał tylko dwa takie groty z terenu Rusi, które

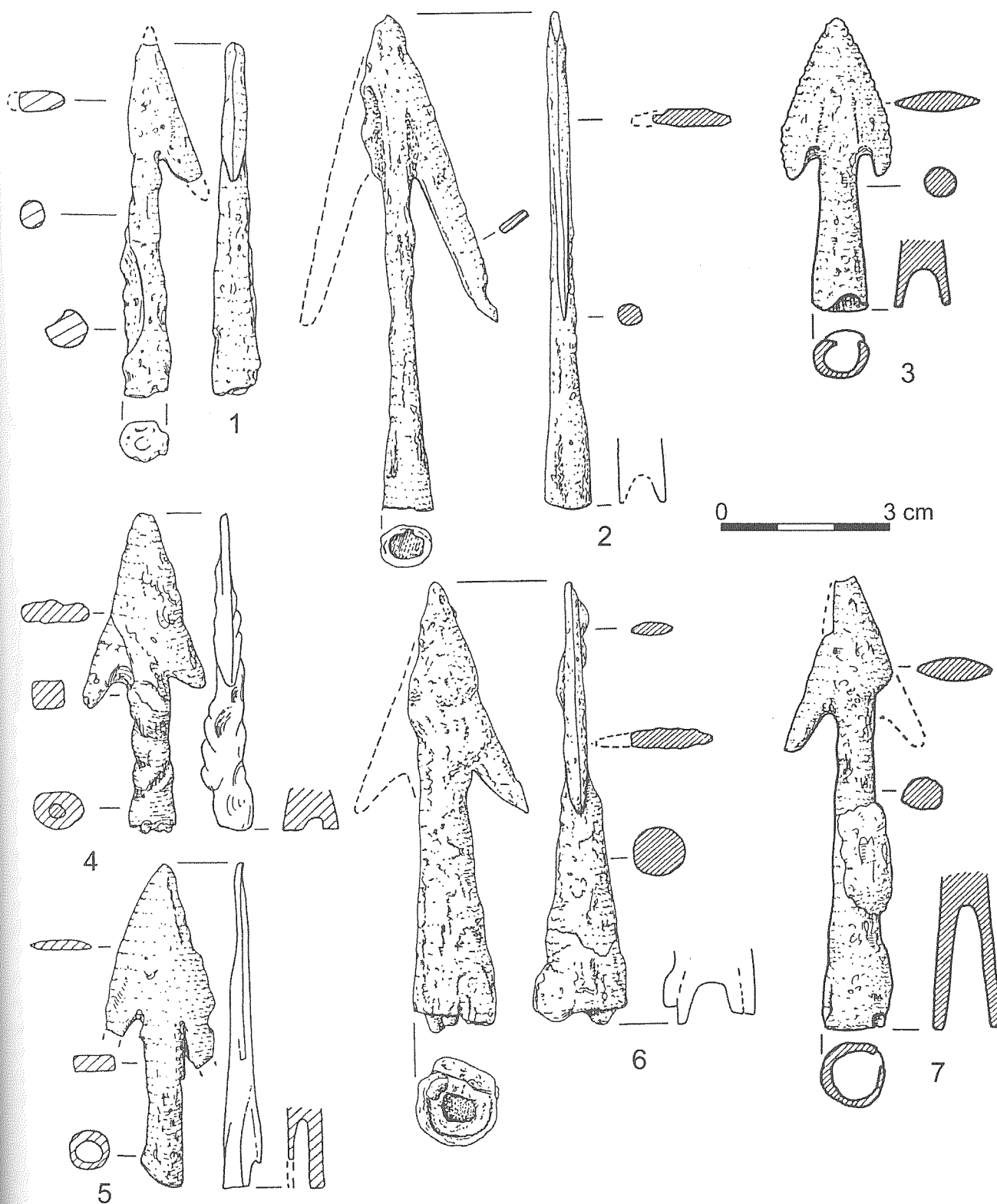
³¹ W wiekach późniejszych znaczenie pancerza kolczego na Rusi nie zmniejsza się, nadal jest on najbardziej rozpowszechnionym rodzajem uzbrojenia ochronnego (por. A. N. Kirpičnikov 1976, s. 40–41).

³² Do ogólnej liczby grotów strzał należy dodać cztery egzemplarze o nieustalonej konstrukcji osadzania na drzewcu (tabl. VIII: 4–7; nr kat. 56–59).

Rusi
nych
nalo-
albo
skich
okaz
Pań-
znany
ńska,
uskie
wśród

iernie
ramy
wiek),
niczyć
zywać
ednim

można
obnie
łodzy
dności
owski
sche-
cechą
y bądź
ą z re-
3-66).
K. Wa-
danego
wanych
rotami
5-192;
asycz-
ie ana-
ii A. F.
1966).
stnienia
y tutaj
ubliko-
rodzisk
ca oraz
J. Maik

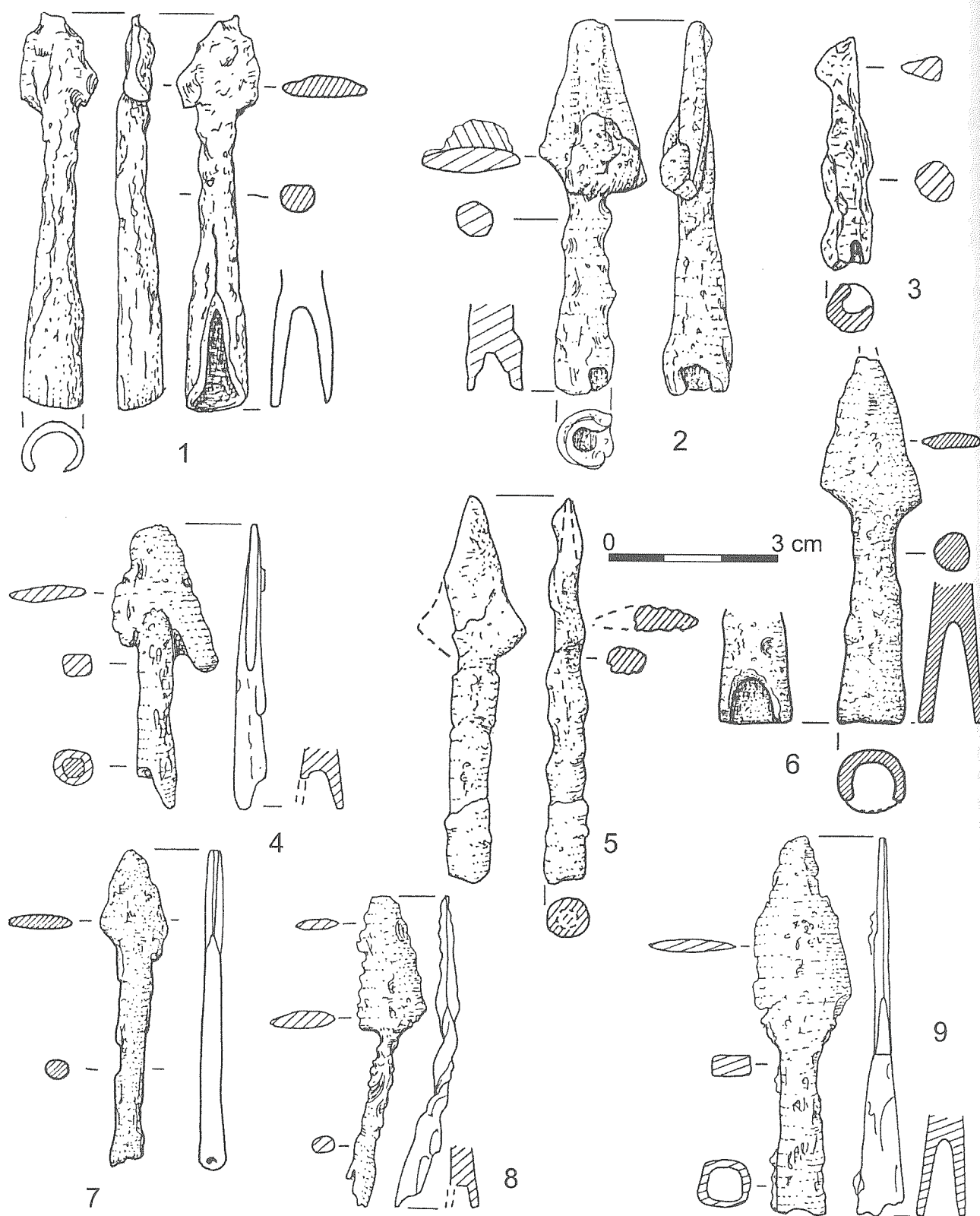

Tabl. III. Trepcza „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Broń strzelecka: 1. Grot strzały z tulejką i jednym zadziorem (nr kat. 8); 2-7. Groty strzał z tulejką i dwoma zadziurami (nr kat. 11-16). *Rys. U. Bąk*

Taf. III. Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Schiesswaffe: 1 – Pfeilspitze mit einer Tülle und einem Widerhaken (Kat. Nr. 8); 2-7. Pfeilspitze mit einer Tülle und zwei Widerhaken (Kat. Nr. 11-16) *Zeichn. U. Bąk*

Табл. III. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Стелковое оружие: 1. Втульчатый одношипный наконечник стрелы (№ кат. 8); 2-7. Втульчатые двушипные наконечники стрел (№ кат. 11-16). *Рис. У. Бонк*

grotów
dziorem
zadkiej
l. Autor
si, które

Tabl. IV. Trepca „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Broń strzelecka: 1-4. Groty strzał z tulejką i dwoma zadziornami (nr kat. 9-10, 17-18); 5-9. Groty strzał z tulejką (nr kat. 19-23). 1-2, 4-9 – rys. U. Bąk; 3 – rys. P. N. Kotowicz

Taf. IV. Trepca „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Schiesswaffe: 1-4. Pfeilspitzen mit Tülle und zwei Widerhaken (Kat. Nr. 9-10, 17-18). 5-9. Pfeilspitzen mit Tülle (Kat. Nr. 19-23). 1-2, 4-9 – Zeichnung U. Bąk; 3 – Zeichn. P. N. Kotowicz

Табл. IV. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Стрелковое оружие: 1-4. Втульчатые двушипные наконечники стрел (№ кат. 9-10, 17-18); 5-9. Втульчатые наконечники (№ кат. 19-23). 1-2, 4-9 – рис. У. Бонк; 3 – рис. П. Н. Котович

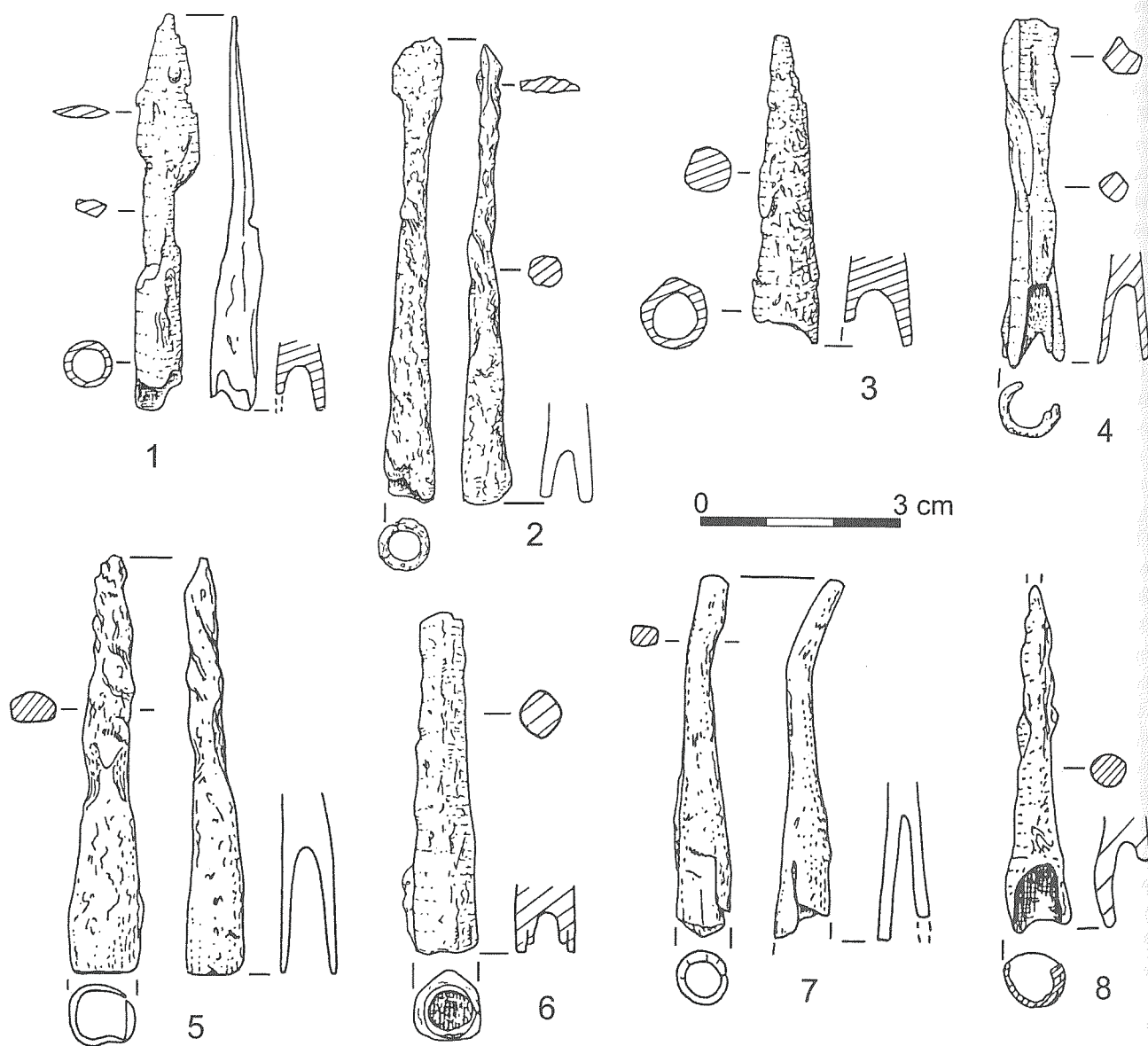
datował ogólnie na X–XIII wiek i wiązał ich przeznaczenie z rybołówstwem (A. F. Medvedev 1966, s. 56, tabl. 30: 1). A. Ruttkay określa podobne groty jako swój typ A1c i datuje na terenie Słowacji na IX – I. połowę X wieku (A. Ruttkay 1976, s. 328, ryc. 54). Niewykluczone, że znalezisk podobnych grotów może być więcej, jednak interpretowane są one zazwyczaj jako groty dwuzadziorowe z jednym ułamanym zadziorem. Do znalezisk tego typu zaliczyć możemy zapewne podobne okazy ze skarbu przedmiotów żelaznych z Mikulčic, datowanego na okres wielkomorawski (A. Batrošková 1986, s. 32–33, ryc. 11B: 3, 8).

Groty strzał z tulejką i dwoma zadziarami, reprezentowane w analizowanym zbiorze przez dziesięć okazów (tabl. III: 2–7, IV: 1–4; nr kat. 9–18), są najliczniejszą kategorią zabytków broni miotającej na wczesnośredniowiecznych stanowiskach Małopolski (E. Dąbrowska 1969, ryc. 2: a–g, 9: e, f, n; H. Zoll-Adamikowa 1971, s. 60; A. Żaki 1974, s. 275, ryc. 219; P. N. Kotowicz 2002, s. 6, tabl. II: 1–5). Równie częste są na pozostałych terenach ziem polskich. A. Nadolski w stworzonej przez siebie klasyfikacji grotów określa je mianem typu I i datuje na X–XI wiek (A. Nadolski 1954, s. 64, 188–195, tabl. XXX; M. Dulnicz 2001, s. 97; P. Świątkiewicz 2002, s. 63–64, tabl. XV: 1–17). Znacznie szerszą chronologię posiadają analogiczne okazy z ziem ościennych. Najszerzej podobne groty, gdyż na okres od VI do XIV w. datowała Z. Kurnatowska, analizując egzemplarz z grodziska wczesnośredniowiecznego Styrmien (Bułgaria)³³. Zabytki takie wiązała przede wszystkim z Europą Zachodnią i Środkową, chociaż spotykane są również na Bałkanach (Z. Kurnatowska 1973, s. 97, tam dalsza literatura; J. Belošević 1980, tabl. XXXI: 4–5, XXXIII: 26–27, XXXIX: 17, 20–22, 24–25). Według A. Ruttkaya groty z zadziarami określane przez niego jako typ A1a, znane są w okresie IX–XII wieku na Słowacji (A. Ruttkay 1976, s. 327–328, ryc. 54), występują również na terenie Czech (np. M. Lutovský, J. Michálek 2000, ryc. 5). Natomiast A. F. Medvedev uważa, że ta kategoria zabytków pojawiła się na Rusi w VIII wieku i funkcjonowała do połowy XIII stulecia. Na uwagę zasługuje fakt nagromadzenia grotów z zadziarami i tulejką na zachodnich terytoriach Rusi i sporadyczne ich występowanie w jej centralnej części (A. F. Medvedev 1966, s. 56, tabl. 30: 2). Niewykluczone więc, że mogą one stanowić specyfikę środkowoeuropejską. Groty z zadziarami występują również powszechnie na terenach dzisiejszych Niemiec, zajętych we wczesnym średniowieczu przez Słowian. I tak np. na grodzisku w Starigardzie/Oldenburgu (Niemcy) groty te odkryto w warstwach z X–XI wieku (E. Erdmann 1982, ryc. 2: 19–20; E. Kempke 1988, s. 294–295, 301, ryc. 1, 4 – tam wykaz znalezisk; 1991, s. 31–33, ryc. 12, 27, karta 5). W świetle przedstawionych opinii trudno w chwili obecnej zgodzić się z sugestią A. Nadolskiego o X–XI-wiecznej chronologii tego typu grotów na terenie ziem polskich. Nowsze badania jednoznacznie wskazują na konieczność szerszego ich datowania. Wcześniejsze wykorzystanie takich grotów potwierdzają przykłady ze Śląska, gdzie pojawiają się one

już w VII w. i trwają praktycznie przez całe wczesne i późne średniowiecze (por. K. Wachowski 1982, s. 180, ryc. 7; 2001, s. 153, ryc. 1: d, 7: d–f). Wedle ustaleń P. Świątkiewicza na Pomorzu Zachodnim groty te (typ I–A: 1) pojawiają się w IX wieku i pozostają w użyciu do przełomu XII i XIII stulecia (P. Świątkiewicz 2002, s. 63; tabl. XV: 1–17). Znaczną ich ilość znaleziono w warstwach osadniczych na Ostrówku w Opolu, pow. loco. Ich datowanie ustala się na okres od końca X do XIV wieku. Według K. Wachowskiego jedyną cechą, która może pozwolić na uściślenie chronologii tej kategorii zabytków, jest zmiana długości zadziorów, które wraz z upływem wieków wydłużają się, co oczywiście powodowało również wzrost masy grotów. Autor tej koncepcji uważa również, że egzemplarze cięższe – powyżej 22 g – niekoniecznie musiały wiązać się z łukiem, mogły być równie dobrze pociskami do kuszy myśliwskiej (K. Wachowski 1982, s. 180, ryc. 7: j). Groty strzał z zadziarami są również dość częste na stanowiskach w południowo-wschodniej Polsce. Znane są one m.in. z grodzisk: „Horodna” w Trepczy, pow. Sanok (stan. 1), Sanoka-Białej Góry, pow. Sanok, Sanoka – wzgórze zamkowe, pow. loco (M. Zielińska 1996, tabl. I: h; P. N. Kotowicz 2002, s. 6–7, tabl. II: 1–5; R. Fedyk, P. N. Kotowicz, 2004), Tuligłówna, pow. Jarosław (M. Cabalska 1979, s. 268, ryc. 10: 16; 1980, s. 40, ryc. 2: 8), Wietrzna, pow. Krosno (A. Żaki 1957, s. 20, ryc. 16: 3), ale także z cmentarzysk – Przemyśl-Kazanów, pow. Przemyśl, Przemyśl – Zamek (H. Zoll-Adamikowa 1971, s. 60), Przemyśl, ul. Rycerska – cmentarzysko staromadziarskie (A. Koperski 2003, s. 367, ryc. 4: a) oraz Walawa, pow. Przemyśl (W. Petehyrycz, Ś. Ters'kyj 1997, s. 112, ryc. 3: 52). Jak widać z przedstawionej bazy źródłowej ściśle datowanie omawianej kategorii zabytków jest niezmiernie utrudnione. Chronologię okazów trepczańskich można określić jedynie ramowo i zawrzeć w okresie od VIII do pocz. XIV wieku.

Nieco mniejszą grupę stanowią tulejkowate groty strzał bez zadziorów, które reprezentuje w niniejszym zbiorze siedem egzemplarzy. A. Nadolski zaliczył je do swego typu II, który datował na X–XII (?) wiek. Opowiedział się za jego miejscową genezą, stwierdzając, że najliczniej spotykany jest on na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej (A. Nadolski 1954, s. 64, tabl. XXX: 7–8). Groty tego typu znane są z nielicznych znalezisk na stanowiskach małopolskich m.in.: z Czeremna, pow. Tomaszów Lubelski, Jadownik Podgórnym, pow. Brzesko, Tyńca, pow. Kraków, Krakowa-Mogiły, pow. Kraków oraz Krakowa-Zakrzówka, pow. Kraków (A. Żaki 1974, s. 276, ryc. 217; W. Morawski, E. Zaitz 1977, tabl. XIV: 3). Nieco szerzej potraktował omawianą grupę grotów A. F. Medvedev, który podzielił ją jeszcze na trzy dalsze typy (typ 3–5). Cztery spośród grotów trepczańskich zaliczyć należy do typu 3, charakteryzującego się romboidalnym kształtem liścia i największym rozszerzeniem w dolnej jego części (tabl. IV: 5–8; nr kat. 19–22). Typ ten na terenie Europy Wschodniej jest datowany bardzo szeroko na VII–XIV wiek (A. F. Medvedev 1966, s. 56–57, tabl. 30: 3). Na Ostrówku w Opolu, pow. loco, groty tej formy odkryto w warstwach od 2. połowy XI do początku XIV wieku (K. Wachowski 1982, ryc. 13: a, c, m, o). Na Słowacji podobne groty, określane jako typ A7b–c, datowane są od IX do XIII wieku (A. Ruttkay 1976, s. 329, ryc. 54). Kolejne dwa groty reprezentują

³³ Grot z zadziarami z grodziska Styrmien znaleziony w obiekcie wraz z monetą Konstantyna VII i Zoe, co pozwoliło wydatować go na początek X wieku (Z. Kurnatowska 1973, s. 97, ryc. 3:A).

Tabl. V. Trepcza „Horodyszcz” stan. 2, pow. Sanok. Broń strzelecka: 1–8. Groty strzał z tulejką (nr kat. 24–31). 1–7 – rys. U. Bąk; 8 – rys. P. N. Kotowicz

Taf. V. Trepcza „Horodyszcz”, Kreis Sanok. Schiesswaffe: 1–8 – Pfeilspitzen mit einer Tülle (Kat. Nr. 24–31). 1–7 – Zeichn. U. Bąk; 8 – Zeichn. P. N. Kotowicz

Табл. V. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Стрелковое оружие: 1–8. Втульчатые наконечники стрел (№ кат. 24–31). 1–7 – рис. У. Бонк; 8 – рис. П. Н. Котович

typ 4 wg A. F. Medvedeva, określany jako „ostrolistny” (tabl. IV: 9, V: 1; nr kat. 23–24). Groty te były rozpowszechnione w zachodniej Rusi oraz wśród plemion fińskich i Bałtów. Ich datowanie określa się w przedziale od VII do XI wieku, aczkolwiek pierwsze egzemplarze pojawiły się, podobnie jak typ 3, już w I tysiącleciu p.n.e. Podobne groty datowane na XI wiek wystąpiły na grodzisku Starigard/Oldenburg, a także innych stanowiskach w Niemczech, Danii oraz Szwecji (A. F. Medvedev 1966, s. 57, tabl. 30: 4; T. Kempke 1988, ryc. 1, 3 – tam dalsza literatura). Jeden egzemplarz groty z „Horodyszcz” z fragmentarycznie zachowanym liściem należy zapewne do typu 10 wg A. F. Medvedeva (tabl. V: 2; nr kat. 25). Typ ten charakteryzuje się lancetowatym liściem oraz

znacznej długości szyjką przechodzącą łagodnie w tulejkę. Jedyne egzemplarz znany autorowi stosowanej tu typologii, datowany jest na IX–X wiek (A. F. Medvedev 1966, s. 58, tabl. 30: 8). Analogiczne groty, określone jako typ 4 wystąpiły również na grodzisku Starigard/Oldenburg, gdzie datuje się je na IX wiek (T. Kempke 1988, ryc. 1). Egzemplarz trepczański odkryto w wypełniku jamy grobowej (grób nr 34), na cmentarzysku przycerkiewnym, które datowane jest wstępnie na poł. XI – pocz. XIV wieku (por. J. Ginalski 2001b, s. 354, 356–357). Nie wiemy jednak, czy grot był elementem wyposażenia zmarłego, czy może stał się przyczyną jego śmierci, albo – co jest chyba najbardziej prawdopodobne – dostał się tam w sposób zupełnie przypad-

kowy³⁴. Trudno więc przesuwac automatycznie datowanie tego typu na okres późniejszy, chociaż niewykluczone, że groty takie miały znacznie dłuższą chronologię niż się dotychczas przypuszczało. Dość oryginalną formą grotu strzały jest tulejkowaty okaz odkryty w jądrze wału I w 1999 roku (tabl. V: 3; nr kat. 26). Nie znajduje on bezpośrednich analogii wśród żelaznych grotów strzał w typologiach A. Nadolskiego i A. F. Medvedeva. Znane są natomiast analogiczne okazy kościane z terenu Słowacji i Rusi, które A. F. Medvedev określił jako typ 1, natomiast A. Ruttkay jako typ 3³⁵. Pojawiają się one już w I tysiącleciu p.n.e. i trwają w niezmienionej formie do wieku XVII (A. F. Medvedev 1966, s. 87, tabl. 30: 103; A. Ruttkay 1976, s. 327–328, ryc. 54). Na stanowiskach z ziem polskich spotyka się również bardzo nieliczne okazy żelazne. Kilka z nich odkryto w warstwie IV C na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, pow. loco, datowanej na koniec XIII w. (A. Nieśiołowska, M. Perzyńska, J. Zak 1960, s. 120, tabl. XI: 50–53, ryc. 54: 15, 83: 20), pojedynczy egzemplarz pochodzi również z warstwy A1 (I. ćwierć XIII wieku) z Ostrówka w Opolu, pow. loco (K. Wachowski 1982, ryc. 13: I). Wydaje się więc, że okaz trepczański możemy datować ogólnie na wiek XIII. Pozostałe pięć grotów strzał z tulejką trudno jednoznacznie przyporządkować do jakiegokolwiek typu, ze względu na ich fragmentaryczne zachowanie (tabl. V: 4–8; nr kat. 27–31). Jest jednak bardzo prawdopodobne, że również one pochodzą z tego samego horyzontu czasowego, do którego zaliczono wyżej analizowane egzemplarze. Ich datowanie określamy na VIII – początek XIV wieku.

GROTY STRZAŁ Z TRZPIENIEM

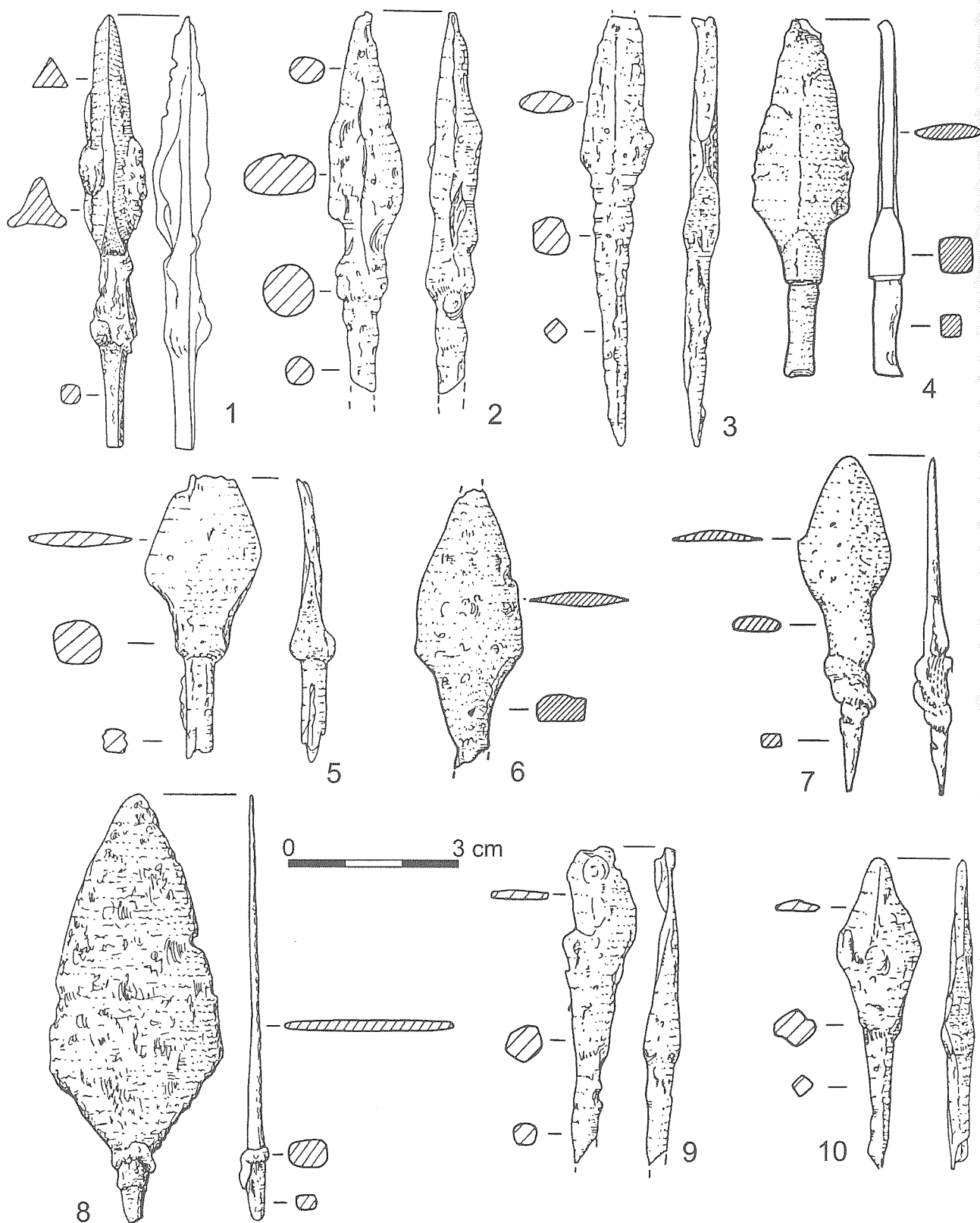
Do unikalnych znalezisk należy niewątpliwie, odkryty w 1999 roku na powierzchni wału I, grot o trójkątnym ostrzu przechodzącym w trzpień (tabl. VI: 1; nr kat. 32). W Europie Wschodniej groty takie pojawiają się jeszcze w I tysiącleciu p.n.e., np. u Scytów oraz na Bliskim Wschodzie i trwają tam do początków X wieku. Do około 500 roku n.e. ich rozmiary były niewielkie, ale w drugiej połowie I tysiąclecia n.e. wzrastają i stają się masywniejsze. Według A. F. Medvedeva ich stopniowy zanik w VIII–IX w. łączył się przede wszystkim z szerszym rozprzestrzenieniem się uzbrojenia ochronnego, w postaci kolczug, pancerzy lamelkowych i hełmów, których to prawdopodobnie groty takie nie mogły przebić. W X w. groty trójkątne wychodzą prawie całkowicie z użytku. Późniejsze egzemplarze są niezwykle rzadkie i reprezentują przede wszystkim okazy paradne. W XIV wieku, na południu Rusi spotyka się przyniesione z Syberii przez Mongołów duże groty tego rodzaju, są to jednak znaleziska odosobnione. Wszystkie trójlistne groty strzał z terytorium Wschodniej Europy podzielono na 16 typów

(typologia A. F. Medvedeva), uwzględniając przede wszystkim różnice w formie liścia (A. F. Medvedev 1966, s. 58; K. Garbacz 1995, s. 214–215). Analizowany przez nas grot z „Horodyszcza” zbliżony jest najbardziej do typów 15 oraz 17. Typ 17 o długim klinowatym liściu pojawia się w połowie I tysiąclecia n.e., rozprzestrzeniając się na terytorium między Wiatką a Oką do końca VIII wieku, choć pojedyncze okazy spotykane są nawet do X stulecia. Proporcje liścia u okazów tego typu wynoszą 1: 4, długość całkowita: 85–120 mm, długość liścia: 50–72 mm, szerokość: 13–18 mm (A. F. Medvedev 1966, s. 60, tabl. 12: 13, 30: 17). Typ 15 określany jest jako „klinowaty z ramionkami” i dzieli się na dwa warianty. Pierwszy z nich charakterystyczny dla VII – początku X stulecia jest dość popularny na Rusi. Wyróżnia go znaczna szerokość liścia, romboidalny kształt i krótka masywna główka. Drugi wariant, znany z nielicznych znalezisk, datowany jest na IX – początek X wieku. Jego wymiary zamykają się w granicach 60–115 mm, przy szerokości 11–13 mm oraz długości liścia 29–36 mm (tamże, s. 59, tabl. 12: 14–15, 13: 11, 15: 15–16, 30: 15). Trójkątne groty strzał znajdujące się licznie również na południu od ziem polskich, gdzie A. Ruttkay zaklasyfikował je do swego typu B6 (A. Ruttkay 1976, s. 331, ryc. 54). Występują one licznie na cmentarzyskach awarskich z VII–VIII wieku, np. w Żelovcach, okr. Vel'ký Krtíš, Słowacja (Z. Čilinská 1973, np. tabl. VI: 8–10, VIII: 25–26, XIV: 18–19, XXX: 7–8, LIII: 13–15) czy Dolnich Dunajovce, okr. Mikulov, Czechy (Z. Klanica 1972, tabl. 4: 3, 9: 2), ale spotykane są również sporadycznie w okresie wielkomorawskim, np. w Mikulčicach (J. Poulik 1963, s. 66, ryc. 32: 3, tabl. XXIV: 5). Występują także na terenie Niemiec – m.in. na grodzisku w Starigardzie-Oldenburgu, gdzie datowane są na X–XI w. – typ 2 wg. Kempkego (T. Kempke 1988, s. 296, ryc. 1–2; tam informacje o kolejnych znaleziskach tego typu z Niemiec) oraz w Skandynawii (A. Ruttkay 1976, s. 331). Z terenu ziem polskich znanych było dotychczas sześć egzemplarzy takich grotów (ryc. 8). Jako pierwszy opublikowano grot z Maszkowa, pow. Miechów (A. Nadolski 1954, tabl. XXXI: 3). Kolejne znalezisko, znane jedynie ze wzmianki archiwalnej, pochodzi z Piotrowic Wielkich, pow. Racibórz (J. Szydłowski 1960, s. 13–14 – tutaj jako awarski; W. Szymański 1995, s. 127, 142). Natomiast dwa okazy trójkątne, trzpieniowate grotów strzał, które pochodzą z Zawady Lanckorońskiej, pow. Tarnów, odkryto w warstwie próchnicy, w rejonie tzw. bramy zachodniej (A. Żaki 1974, s. 277, ryc. 218; J. Poleski 1995–96, s. 120, ryc. 11; M. Krapiec, J. Poleski 1996, s. 126). Ostatnie dwa znaleziska takich form grotów pochodzą z Góry Birów w Podzamczu, pow. Zawiercie³⁶, przy czym jeden egzemplarz odkryto w zwężonej belce konstrukcji (?) wału (B. Muzolf 1997, s. 45, ryc. 2: 1; 1997a, ryc. 2: 7). Autorzy omawiający te znaleziska jednoznacznie wskazują, iż są one na terenie Polski we wczesnym średniowieczu zjawiskiem unikatowym. Jednak ze względu na niemożność jedno-

³⁴ Być może konkretne wnioski na ten temat przyniesie analiza antropologiczna szczątków zmarłego, które wraz z pozostałym materiałem kostnym są obecnie opracowywane przez prof. dr hab. Krzysztofa Kaczanowskiego z Zakładu Antropologii Instytutu Zoologii UJ.

³⁵ Kościany grocik takiej formy odkryto podczas badań wzgórza zamkowego w Sanoku i datowano na XI(?)–XVI(?) wiek (P. N. Kotowicz 2002, s. 7, tabl. II: 13).

³⁶ Ze względu jednak na występowanie na tym stanowisku materiałów kultury przeworskiej trudno jednoznacznie przypisać te groty okresowi wczesnośredniowiecznemu. Pamiętać bowiem należy, że podobne formy znane są również ze stanowisk datowanych na okres wpływów rzymskich, o czym świadczy znalezisko grotów tego typu z Grzybowa, pow. Staszów (por. K. Garbacz 1995).

Tabl. VI. Trepca „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Broń strzelecka: 1. Trójlistny grot strzały z trzpieniem (nr kat. 32); 2–10. Groty strzał z trzpieniem (nr kat. 33–41). *Rys. U. Bąk*

Taf. VI. Trepca „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Schiesswaffe: 1 – Pfeilspitzen mit Dorn (Kat. Nr. 32); 2–10 Pfeilspitzen mit Dorn (Kat. Nr. 33–41) *Zeichn. U. Bąk*

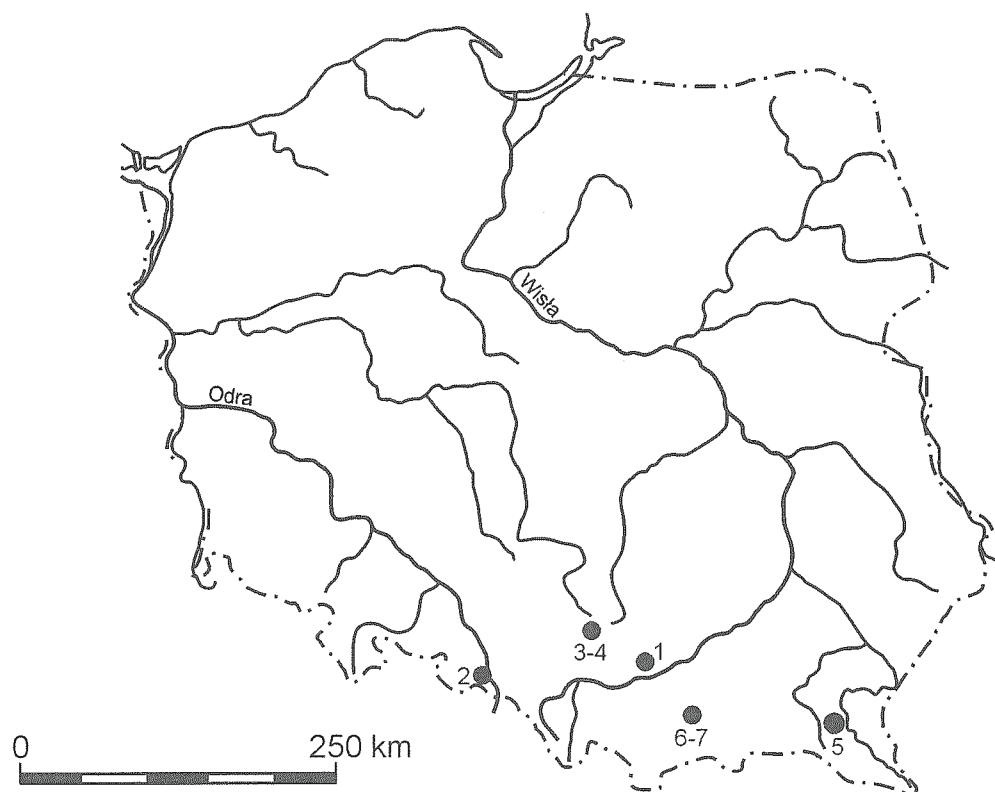
Табл. VI. Трєпча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Стрєлковое оружие: 1. Трєхлопастный наконєчник с шипом (№ кат. 32); 2–10. Наконєчники стрєл с шипами (№ кат. 33–41). *Рис. У. Бонк*

znaczn
ekspo
oraz
go³⁷ (s.
s. 127
J. Pol
syтуа
z Tre
nia si
i polu
kami
środo
jest w
można
obcą p
Z
jednak
wyróż

37

jest we
J. Pole
38

przez V
bocza”
nr kat.

Ryc. 8. Trójkątne groty strzał: 1 – Maszków, pow. Miechów; 2 – Piotrowice Wielkie, pow. Racibórz; 3–4 – Podzamcze „Góra Birów”, pow. Zawiercie; 5 – Trepcza „Horodyszcze”, pow. Sanok; 6–7 – Zawada Lanckorońska, pow. Tarnów

Abb. 8. Dreieckige Pfeilspitzen: 1 – Maszków, Kreis Miechów; 2 – Piotrowice Wielkie, Kreis Racibórz; 3–4 – Podzamcze „Góra Birów”, Kreis Zawiercie; 5 – Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok; 6–7 – Zawada Lanckorońska, Kreis Tarnów

Рис. 8. Трехгранные наконечники стрел: 1 – Машкув, пов. Мехув; 2 – Петровице Вельке, пов. Рацибуж; 3–4 – Подзамче „Гура Бирув”, пов. Заверце; 5 – Трепча „Городище”, пов. Санок; 6–7 – Завада Лянцкороньска, пов. Тарнов

znacznego określenia ich chronologii i atrybucji kulturowej, eksponuje się jedynie ich obcość w środowisku słowiańskim oraz występowanie na stanowiskach z okresu plemiennego³⁷ (A. Żaki 1974, s. 277, ryc. 218; W. Szymański 1995, s. 127, 142; J. Poleski 1995–96, s. 120, ryc. 11; M. Krapiec, J. Poleski 1996, s. 126; M. Dulinicz 2001, s. 98). Podobna sytuacja ma miejsce również w przypadku egzemplarza z Trepczy. Dopuszczalne są tutaj dwie możliwości pojawienia się omawianego grotu w okolicach Sanoka – wschodnia i południowa. Wariant pierwszy wiąże nasz okaz z koczownikami wschodnioeuropejskimi, drugi natomiast z Awarami lub środowiskiem wielkomorawskim. Każda z tych możliwości jest w zasadzie równie prawdopodobna. Ogólnie stwierdzić można, że trójkątny grot z trzpieniem z „Horodyszcza” ma obcą proveniencję i datować go należy na VIII–X wiek.

Zdecydowaną przewagę w zbiorze trepczańskim mają jednak groty z trzpieniem, ale o liściu płaskim³⁸. Wśród nich wyróżniono m.in. dwa groty (tabl. VI: 2–3; nr kat. 33–34)

³⁷ I tak np. gród w Zawadzie Lanckorońskiej datowany jest według najnowszych ustaleń na 2. połowę IX–X w. (M. Krapiec, J. Poleski 1996, s. 127).

³⁸ Kilka trepczańskich grotów zostało mylnie opublikowanych przez W. Świątosławskiego jako pochodzące z miejscowości „Trzebocza”, a nie Trepcza (W. Świątosławski 1997, ryc. 24; por. też nr kat. 33, 35, 40–41, 46, 50–51).

określone jako typ 40 wg A. F. Medvedeva. Są to bardzo smukłe egzemplarze mieszczące się w wyróżnionej przez W. Świątosławskiego grupie X i związane z XIII-wiecznymi najazdami tatarskimi na Europę Środkową. Groty te posiadają romboidalny kształt i największe rozszerzenie poniżej połowy liścia, którego proporcje wynoszą 1: 4. Datowane na IX–XII wiek okazy tego typu znane są z Kazachstanu, południowej i wschodniej Syberii oraz Zabajkała. Egzemplarze XIII–XIV-wieczne pochodzą z Syberii, natomiast ogólnie na czasy od późnego średniowiecza po XVII wiek datowane są analogiczne groty z Niziny Zachodniosyberyjskiej. Na terenie Europy Wschodniej odkrywano je na stanowiskach z X–XIV wieku (A. F. Medvedev 1966, s. 64–65, tabl. 30: 36; W. Świątosławski 1997, s. 85). Podobne groty na Słowacji, określane przez A. Ruttkaya jako typ B1b, znane są ze stanowisk IX–X- i XII–XIII-wiecznych (A. Ruttkay 1976, s. 329–330, ryc. 54). Kilkanaście okazów tego typu odkryto podczas badań grodziska Styrmen w Bułgarii (Z. Kurnatowska 1973, s. 98, ryc. 3). Podobny grot wystąpił również w Bielinach, pow. Nisko oraz w okolicach grodziska w Sanoku–Białej Górze, pow. Sanok (W. Świątosławski 1997, s. 32, ryc. 8; R. Fedyk, P. N. Kotowicz 2004). Przedstawiona wyżej, rozległa chronologia omawianego typu, nie pozwala na kategoryczne zaklasyfikowanie obydwu grotów do znalezisk związanych bezpośrednio

z Tatarami. Groty tego typu nie są też tak ujmowane w najnowszej monografii traktującej o uzbrojeniu staroruskim (A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev 1988, tabl. 135: 7).

Następne trzy groty zaliczono do odmiany I typu 41 (41/1) wg A. F. Medvedeva – do tzw. typu gniezdowskiego, charakteryzującego się romboidalnym kształtem, proporcjami liścia 1: 2–1: 3 oraz wypukłymi, górnymi krawędziami (tabl. VI: 4, 6, 8; nr kat. 36–38). Szerokość liścia zamyka się w przedziale 15–25 mm, chociaż zdarzają się egzemplarze o szerokości do 45 mm. Ich chronologia we Wschodniej Europie określana jest na okres od VIII–IX wieku do połowy XI stulecia (A. F. Medvedev 1966, s. 65–66, tabl. 30: 37; A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev 1988, tabl. 137: 3). Występują także na Słowacji, gdzie zaliczono je do typu B1c wg A. Ruttkaya i powiązano z osadnictwem staromadziarskim (A. Ruttkay 1976, s. 330, ryc. 54). Na terenie ziem polskich egzemplarze takich gro­tów odkryto w Drohiczyń pow. Siemiatycze i Gródku, pow. Hrubieszów (K. Musianowicz 1969, s. 154, tabl. XLII: 5; J. Rogatko 1994, s. 176, ryc. 4: b), ten typ reprezentują również trzy dużych rozmiarów okazy z cmentarzyska staromadziarskiego w Przemyśle (A. Koperski 1996, ryc. 4: 1; 2003, s. 367, ryc. 2: c; 3: b). Znane są również z grodziska Styrmien w Bułgarii (Z. Kurnatowska 1973, s. 98, ryc. 3) Egzemplarze trepczańskie należy najpewniej datować tak jak okazy ruskie, tzn. na okres od VIII do połowy XI wieku³⁹.

Dwa groty (tabl. VI: 5 i 7; nr kat. 35, 39) reprezentują typ 43 wg A. F. Medvedeva oraz grupę IX wg W. Świętosławskiego. Groty te charakteryzuje romboidalny kształt z największym rozszerzeniem w połowie długości liścia. Rozpowszechnione były na terenie Europy Wschodniej od IX do I. połowy XIII wieku, jednak najliczniej występują w XII i w I. połowie XIII stulecia na grodziskach zniszczonych w czasie najazdów tatarskich. Na IX–XIV wiek wydатовano analogiczne okazy z południowej Syberii i Mongolii. Dłużej, gdyż od XI do XVII stulecia używano ich na Nizinie Zachodniosyberyjskiej (A. F. Medvedev 1966, s. 66–67, tabl. 30: 39; A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev 1988, tabl. 139: 4; W. Świętosławski 1997, s. 84). Analogiczne egzemplarze do okazu z „Horodyszcz” znaleziono także na sąsiednim grodzisku trepczańskim – „Horodna” (stan. I) oraz w okolicach grodziska w Sanoku – Białej Górze, pow. Sanok (P. N. Kotowicz 2002, s. 7, tabl. II: 10; R. Fedyk, P. N. Kotowicz 2004). Znane są także z terenu Węgier, XII–XIII w. (W. Świętosławski 1997, s. 66, ryc. 25: e) oraz Słowacji, gdzie A. Ruttkay zaliczył je do swego typu B2b, datując generalnie na X–XIII stulecie (A. Ruttkay 1976, s. 330, ryc. 54).

Kolejne dwa groty (tabl. VI: 9–10; nr kat. 40–41) zaliczono do typu 48 wg A. F. Medvedeva, grupującego niewielkie romboidalne okazy, u których największa szerokość liścia przypada mniej więcej na jego połowę – proporcje wynoszą tu 1: 2 lub 1: 3 (A. F. Medvedev 1966, s. 68–69, tabl. 30: 44; A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev 1988, tabl. 135: 18). Zdaniem W. Świętosławskiego, który zaliczył oba okazy

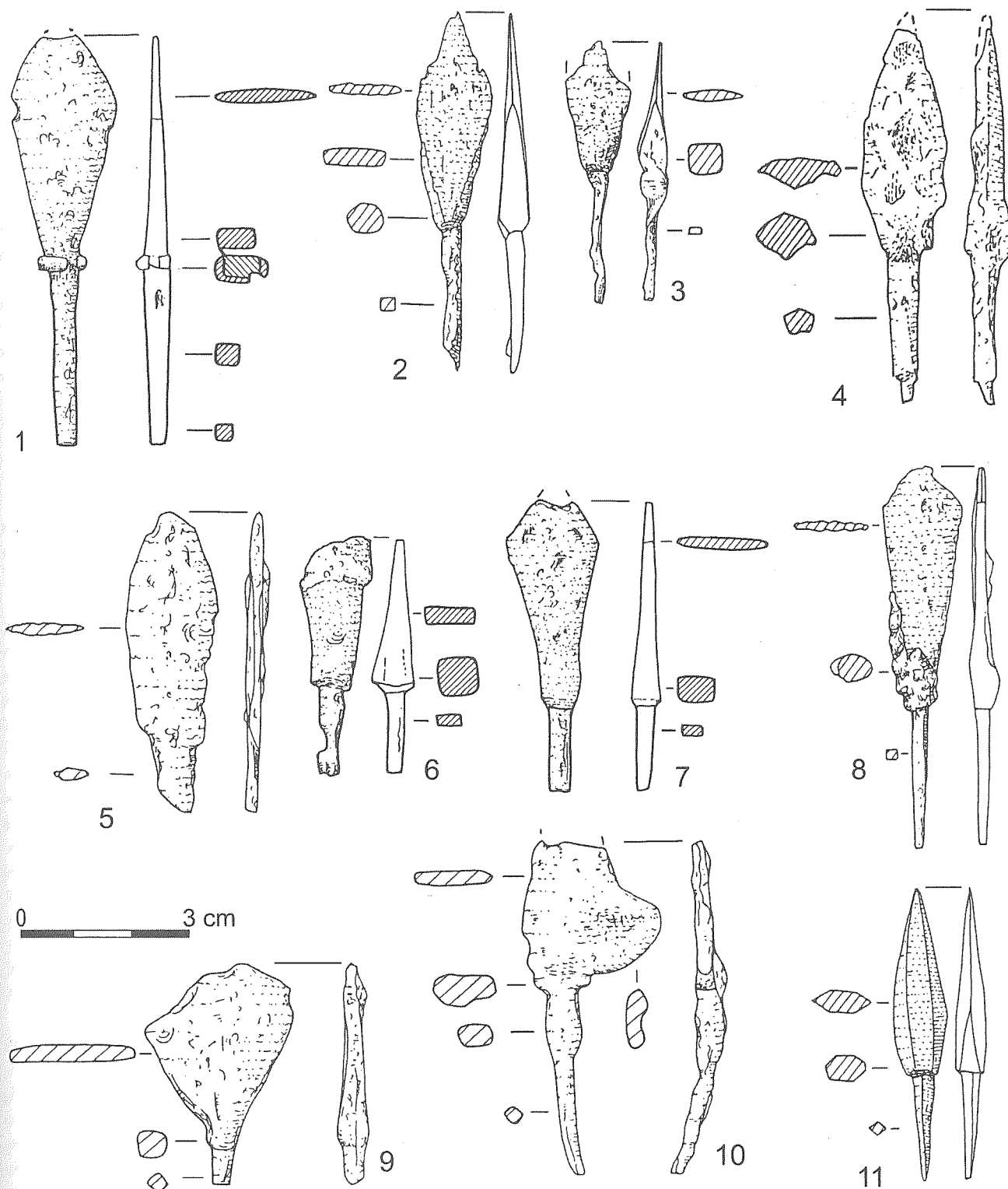
³⁹ Jeden z tych gro­tów (tabl. VI: 8; nr kat. 38) odkryty został w wypełnisku aktualnie badanej studni, datowanej wstępnie na XIII wiek. Nie upoważnia nas to jednak do negowania przedstawionej chronologii, grot ten znalazł się tam zapewne przypadkowo i należy go traktować jako znalezisko na wtórnym złożu.

do swojej grupy VII i wydatował je na okres najazdów tatarskich, podobne, choć nieliczne egzemplarze pojawiają się już w VI wieku na terenie południowej i południowo-wschodniej Syberii i trwają tam aż do wieku XIV. Na XII–XIV wiek datowane są groty tego typu z południowego Uralu, obszaru stepu wschodnioeuropejskiego, zaś z XV w. pochodzą analogie północnokaukaskie. Z IX–XIV stulecia pochodzą okazy z terenu Rusi oraz Bułgarii Nadwożańskiej, natomiast aż do XVII w. przeżywają się one na Nizinie Zachodniosyberyjskiej (A. F. Medvedev 1966, s. 68; W. Świętosławski 1997, s. 82–83, ryc. 35). Podobny grot znaleziono również podczas badań powierzchniowych wspomnianego wyżej grodziska „Horodna” w Trepczy, pow. Sanok (P. N. Kotowicz 2002, s. 7, tabl. II: 9).

Trzy groty zaliczono do typu 52 wg A. F. Medvedeva, charakteryzującego się romboidalnymi kształtami i największym rozszerzeniem w górnej części liścia (tabl. VII: 1–3; nr kat. 42–44). A. F. Medvedev wyróżnił w ramach tego typu jeszcze cztery odmiany, różniące się od siebie ukształtowaniem krawędzi liścia. Ich długość waha się w przedziale 48–85 mm, natomiast największa szerokość wynosi 12–25 mm (proporcje liścia – 1: 2 lub 1: 3). Groty te były rozpowszechnione od VIII do XIII wieku na terenie całej Wschodniej i Środkowej Europy. Okazy trepczańskie można zaliczyć do odmiany I i 3, co jednak nie pozwala na jakiegokolwiek uściślenie ich datowania. Warto przy tym zaznaczyć, że groty tego typu są bardzo podobne do okazów zaliczanych do typu 67 i niekiedy trudno ustalić wyraźną granicę między nimi (A. F. Medvedev 1966, s. 69–70, tabl. 30: 48; 1966a, s. 57, ryc. 4: 1–3; A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev 1988, tabl. 135: 4). Analogiczne okazy znane są ze stanowisk słowackich (typ B3 wg A. Ruttkaya), gdzie datowane są ogólnie na IX–XIII wiek (A. Ruttkay 1976, s. 330, ryc. 54). Podobny grot znaleziony został w okolicach grodziska w Sanoku – Białej Górze, pow. Sanok (R. Fedyk, P. N. Kotowicz 2004), natomiast cztery egzemplarze znane są z cmentarzyska staromadziarskiego w Przemyśle datowanego na koniec IX – I. połowę X wieku (A. Koperski 2003, s. 367, ryc. 2: d–e, 3: b, 4: b). Warto zaznaczyć, iż jeden z egzemplarzy trepczańskich (tabl. VII: 3; nr kat. 44), został znaleziony w wypełnisku badanej aktualnie studni, datowanej na XIII wiek (por. przyp. 40).

Kolejny z gro­tów trzpieniowatych z „Horodyszcz” reprezentuje prawdopodobnie typ 63 A. F. Medvedeva (tabl. VII: 4; nr kat. 45). Należą do niego groty o laurowatym ostrzu i proporcjach liścia 1: 3–1: 4. Pojawiają się na przełomie er i są szeroko rozprzestrzenione na terytorium Wschodniej Europy aż do późnego średniowiecza. Do X wieku groty te osiągają nieduże rozmiary, nie posiadają szyjki i poprzeczki oddzielającej liść od płaskiego trzpienia – później popularniejsze stają się egzemplarze z poprzeczką i trzpieniem o przekroju okrągłym bądź wielokątnym (A. F. Medvedev 1966, s. 74–75, tabl. 30: 60). Okaz trepczański sytuuje się gdzieś pomiędzy tymi odmianami, stanowiąc być może jakąś formę przejściową. Pozwalałoby to datować go być może na IX–XI wiek.

Kolejny z gro­tów zaliczyć można do typów 65 lub 66 wg A. F. Medvedeva (tabl. VII: 5; nr kat. 46). Pierwszy z tych typów, tzw. „liściowaty z największym rozszerzeniem u ostrza”, dzieli się na dwie odmiany. Okaz trepczański należy zaliczyć

Tabl. VII. Trepcza „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Broń strzelecka: 1–11. Groty strzał z trzpieniem (nr kat. 42–52). Rys. U. Bąk

Taf. VII. Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Schiesswaffe: 1–11. Pfeilspitzen mit Dorn (Kat. Nr. 42–52) Zeichn. U. Bąk

Tabl. VII. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Стрелковое оружие: 1–11. Наконечники стрел с шипами (№ кат. 42–52). Рис. У. Бонк

do odmiany 2 (typ 65/2), która charakteryzuje się proporcjami liścia 1: 4–1: 5 i datowana jest na okres najazdów tatarskich w XIII wieku. Drugi z typów (typ 66) o identycznych parametrach liścia, określany jest jako „wiosłowaty” i również wiąże się z najazdami tatarskimi, rozprzestrzeniając się także w wie-

ku XIV (A. F. Medvedev 1966, s. 75, tabl. 30: 61, 63; A. R. Artem'ev 1971, s. 68–69; A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev 1988, tabl. 140: 3). Wedle W. Świętosławskiego groty tego typu pojawiły się wśród koczowników już na przełomie er. Egzemplarze X–XI-wieczne znane są ze wschodniej Syberii,

natomiast w Europie Wschodniej pojawiły się już w IX–XI wieku. Jednak te ostatnie okazy są bardziej krępe niż datowane na okres najazdów tatarskich⁴⁰. Podobnych parametrów są za to groty o „wierzbowatych” liściach datowane na okres od XII do XIV wieku, znane z Mongolii, południowej Syberii, Zabajkale, południowego Uralu, północnego Kaukazu, Ukrainy oraz Bułgarii Nadwożańskiej. Pojedyncze okazy pochodzą również z Polski, Rumunii i Bułgarii. Wszystkie te dane wskazują, że groty tego typu (wraz z publikowanym i zaliczonym przez W. Świątosławskiego do grupy III, okazem z Trepczy) pojawiły się na terytorium Wschodniej i Środkowej Europy w wyniku najazdów tatarskich, przeżywały się jednak – jak pokazują znaleziska z Plemięt, pow. Grudziądz – do wieku XV (Z. Kumatowska 1973, s. 100, ryc. 3; A. Kola, G. Wilke 1985, s. 114, tabl. XII; W. Świątosławski 1997, s. 79; P. Świątkiewicz 2002, s. 67, tabl. XVII: 17).

Następne trzy groty (tabl. VII: 6–8; nr kat. 47–49) reprezentują typ 67 wg A. F. Medvedeva oraz grupę I wg W. Świątosławskiego. Są to smukłe, deltoidalne okazy, które największą szerokość liścia mają tuż za ostrzem. Niekiedy w miejscu przejścia liścia w trzpień występuje wyraźne zgrubienie. Deltoidy są najczęściej spotykanymi grotami strzał na obszarze Wielkiego Stepu. Pojedyncze okazy datowane są tam już na pierwszą połowę I tys. n.e. Z VIII–X wieku znane są egzemplarze z terenu Mongolii i Ałtaju. Przeważająca jednak większość grotów tego typu datowana jest na XIII–XIV wiek i występuje na rozległym terenie obejmującym dorzecze Amuru, Zabajkale, Ałtaj, Mongolię, południową i zachodnią Syberię, południowy Ural i Europę Wschodnią. Na terenie Europy Wschodniej spotyka się je najczęściej na stepach nadczarnomorskich oraz na obszarach południowej Rusi i Bułgarii Nadwożańskiej, rzadkie są natomiast w północnej Rusi. Według A. F. Medvedeva pojawienie się tej formy grotów w Europie Wschodniej wiąże się bezspornie z najazdami tatarskimi. Znalaziono je bowiem na większości osad i grodzisk południowej Rusi, zniszczonych przez Tatarów. Uważa on również, że groty o proporcjach liścia 1: 3 są najbardziej charakterystyczne dla wieku XIV (A. F. Medvedev 1966, s. 75–76, tabl. 30: 64–65; 1966a, s. 55–56, ryc. 2: 2–9; M. V. Sedova 1971, s. 90, ryc. 30: 13; T. N. Nikol'skaja 1974, s. 35, ryc. 11: 7–8; A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev 1988, tabl. 140: 1–2; W. Świątosławski 1996, s. 42, tabl. XIX: 3–5; 1996a, s. 10–11, ryc. 1: b–g; 1997, s. 75–77, ryc. 29). Kilkanaście grotów strzał tego typu odkryto również na terenie Europy Środkowej, głównie w Polsce (m.in.: w Chełmie, pow. loco, Czerminie, pow. Tomaszów Lubelski, Gródku, pow. Hrubieszów, Przemyślu, Zbrojewsku, pow. Kłobuck), ale też na Słowacji i Węgrzech (J. Rogatko 1994, s. 175–176, ryc. 4: a; W. Świątosławski 1997, ryc. 12: a–c, 13, 14, 15, 16: b–c, 18, 19: c, 22: b, 25: d; M. Gedl 2002, ryc. 3: 11; Ł. Rejniewicz 2002, s. 107, ryc. 3; por. też P. Kotowicz 2001, s. 270, przyp. 1). Interesującym jest, że identyczne groty (typ IIB3) w liczbie kilkudziesięciu sztuk odkryto podczas badań archeologicznych gródka stożkowego w Plemiętach koło Grudziądza. Zdaniem badaczy obiekt ten został zniszczony

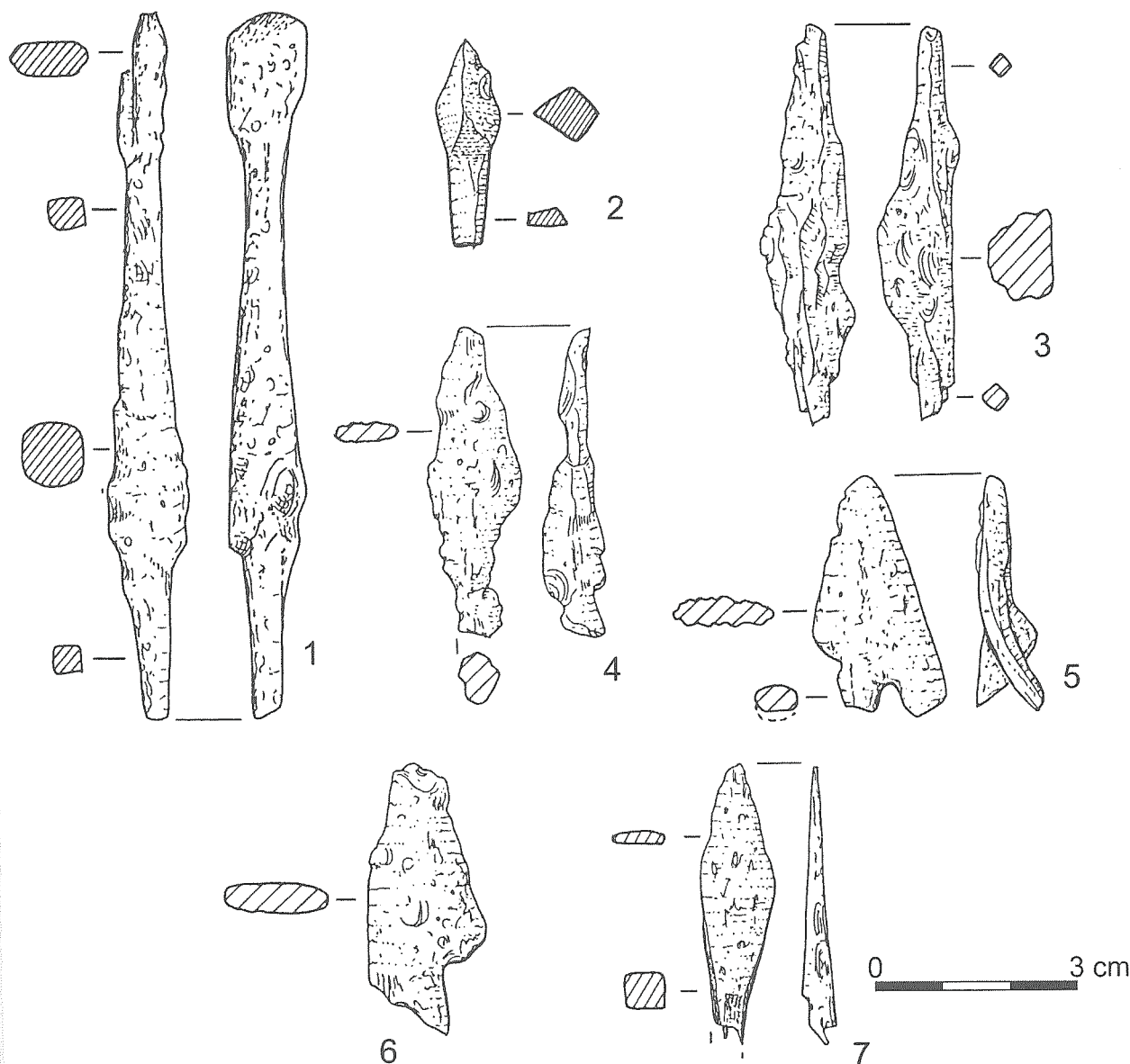
w 1414 roku podczas najazdu wojsk litewskich posiłkowanych przez Tatarów – tak więc omawiana forma grotu utrzymała się przynajmniej do początków wieku XV (A. Kola, G. Wilke 1985, s. 113–114, 117–119, tabl. XII; W. Świątosławski 1997, s. 76–77).

Typ 68 lub 69 wg A. F. Medvedeva, mający swe odpowiedniki w grupie IV wg W. Świątosławskiego, jest reprezentowany przez jeden egzemplarz z Trepczy (tabl. VII: 9, nr kat. 50). Groty te posiadały wachlarzowate ostrza i pojawiły się w pojedynczych egzemplarzach w okresie X–XII wieku na Zabajkale i Mandżurii. Znacznie bardziej popularne stały się w XIII–XIV stuleciu na terenie Mongolii i południowej Syberii (od XIII do XVII wieku występują również w południowo-zachodniej Syberii). Szerokie groty wachlarzowate znane są także z Europy Wschodniej, gdzie datuje się je na XIII–XIV wiek, i wiąże z ekspansją Tatarów (A. F. Medvedev 1966, s. 76–77, tabl. 30: 66, 68; 1966a, s. 58, ryc. 2: 11–16; A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev 1988, tabl. 140: 11, 14; W. Świątosławski 1996, tabl. XIX: 7, 15; 1997, s. 80) Typ ten, określany jako IIB1, wystąpił również w Plemiętach, gdzie datowany jest na początek XV wieku (A. Kola, G. Wilke 1985, s. 112–113, tabl. XII). Niewykluczone również, że podobny horyzont reprezentuje grot z zamczyska „Sobień” w Manastercu, pow. Lesko (P. N. Kotowicz 2002, s. 8, tabl. II: 14).

Jeden z grotów zaliczono do typu 72 wg A. F. Medvedeva, charakteryzującego się szerokim liściem i falistym ostrzem (tabl. VII: 10; nr kat. 51). Najstarsze, pojedyncze okazy tego typu grotów – datowane na IX–X w. – pochodzą z Zabajkale i Mongolii. Również z tego obszaru znane są stosunkowo liczne analogie do grotu trepczańskiego, pochodzące z XI–XIV wieku. We wschodniej Europie groty te pojawiły się w czasach najazdów tatarskich i rozpowszechniły w XIII i XIV wieku, przy czym egzemplarze XIV-wieczne posiadają proporcje liści 1: 1. Zarówno okazy z terenu Rusi, Bułgarii Nadwożańskiej jak i stepów nadczarnomorskich są uważane za element uzbrojenia Tatarów. Tak też interpretuje grot z Trepczy W. Świątosławski, zaliczając go do swej grupy V (A. F. Medvedev 1966, s. 78, tabl. 27: 11–16, 30: 69; 1966a, s. 58–59, ryc. 1: 13, 3: 13–16; A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev 1988, tabl. 140: 4; W. Świątosławski 1996, tabl. XIX: 11–14, XX: 7, 10; 1997, s. 80–81).

Pozostałe trzpieniowate groty strzał z Trepczy posiadają wieloboczny lub kwadratowy przekrój poprzeczny. Formę taką reprezentuje niewielki grocik (tabl. VII: 11; nr kat. 52) o masywnym, sześciokątnym w przekroju liściu i krótkim trzpieniu, określony przez A. F. Medvedeva jako klinowaty – spłaszczony i zaliczony do typu 81. Groty tego typu charakteryzują się niewielkimi rozmiarami i proporcjami liści 1: 4–1: 5. Datowanie takich okazów mieści się w przedziale X–XIV wieku (A. F. Medvedev 1966, s. 80, tabl. 30: 85; A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev 1988, tabl. 138: 9). Kolejny grot strzały o długiej szyjce trudno jest jednoznacznie sklasyfikować (tabl. VIII: 1; nr kat. 53). W typologii A. F. Medvedeva najbliższy jest mu typ 82. Groty tego typu były szeroko rozprzestrzenione w X wieku, chociaż niewyklucza się nieco szerszej ich chronologii – koniec IX – początek XI wieku (A. F. Medvedev 1966, s. 81, tabl. 17: 7–11, 30: 83). Pojedynczy

⁴⁰ Chodzi tutaj o groty określone jako typ 65/1 wg A. F. Medvedeva (A. F. Medvedev 1966, s. 75).

Tabl. VIII. Trepcza „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Broń strzelecka: 1–3. Groty strzał z trzpieniem (nr kat. 53–55); 4–7. Fragmenty grotów strzał o nieustalonej konstrukcji (nr kat. 56–59). *Rys. U. Bąk*

Taf. VIII. Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Schiesswaffe: 1–3. Pfeilspitzen mit Dorn (Kat. Nr. 53–55); 4–7. Pfeilspitzenfragmente mit der unbestimmten Konstruktion (Kat. Nr. 56–59) *Zeichn. U. Bąk*

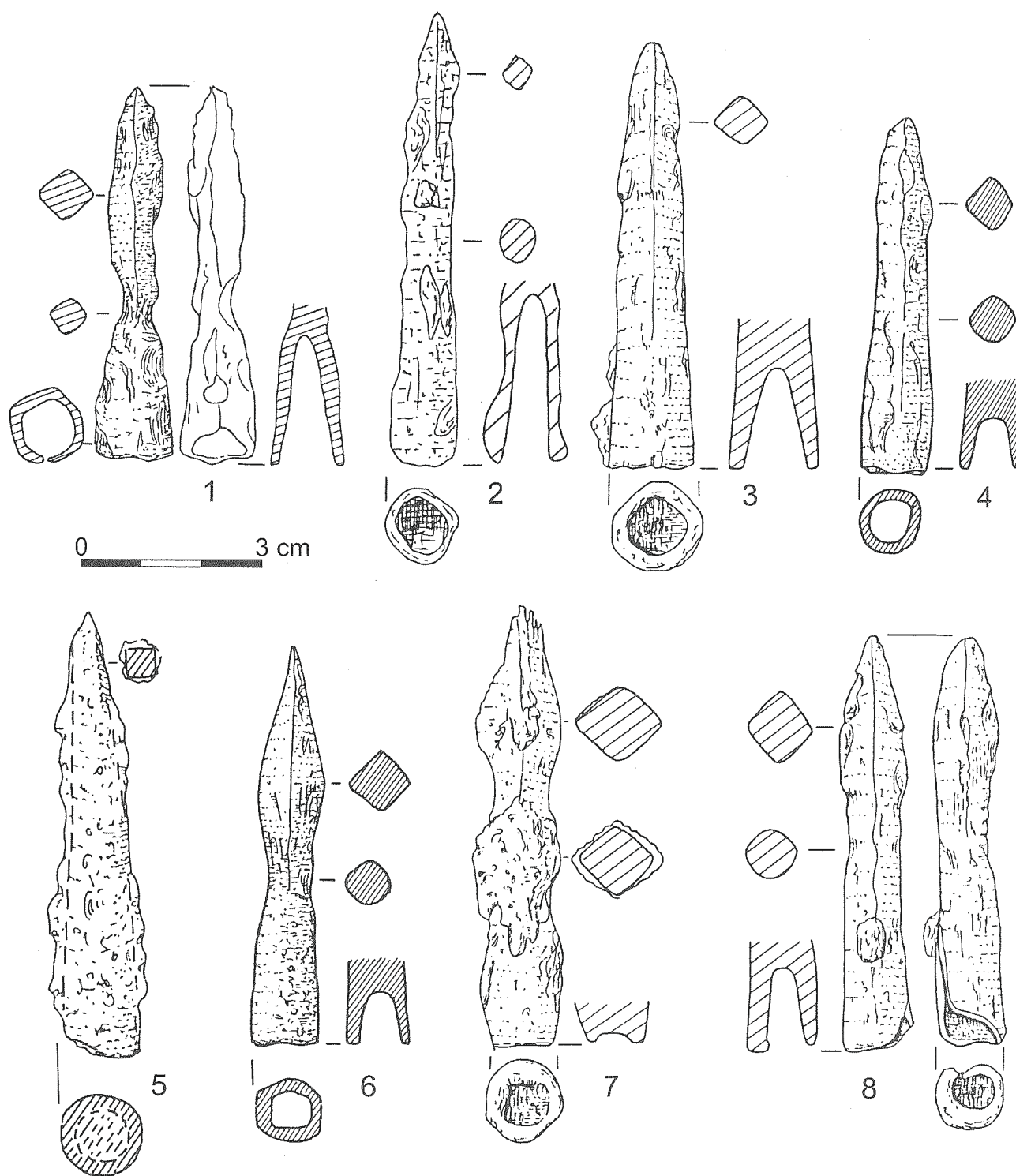
Табл. VIII. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Стрелковое оружие: 1–3. Наконечники стрел с шипами (№ кат. 53–55); 4–7. Фрагменты наконечников стрел неопределенной формы (№ кат. 56–59). *Рис. У. Бонк*

grot strzały zaliczono z pewnym wachaniem do typu 91 wg A. F. Medvedeva (tabl. VIII: 2; nr kat. 54). Typ ten charakteryzuje się występowaniem krótkiej, masywnej, kwadratowej lub rombowej w przekroju poprzecznym główki oraz przewężenia na szyjce, którego brak w omawianym egzemplarzu. Groty takie – zdaniem autora typologii – rozpowszechniły się w celu przebijania hełmów i różnego typu pancerzy. Były szeroko rozpowszechnione na całej Rusi w X–XIV wieku (A. F. Medvedev 1959, s. 170, ryc. 13: 45; 1966, s. 83, tabl. 30: 86; M. V. Sedova 1971, s. 89, ryc. 30: 5). Trudno było także jednoznacznie określić pierwotną formę ostatniego okazu trepczańskiego (tabl. VIII: 3; nr kat. 55). Wydaje się, że może on reprezentować typ 93 wg A. F. Medvedeva, określany jako „szydłowaty z kwadratowym lub rombowym prze-

krojem, bez szyjki”. Autor klasyfikacji nie wyklucza przy tym, że część omawianych przez niego znalezisk może być rzeczywiście szydlami, ale większość to z pewnością groty strzał. Okazy takich grotów charakterystyczne są dla Europy Wschodniej w okresie X–XIV wieku (A. F. Medvedev 1966, s. 84, tabl. 30: 87; M. V. Sedova 1971, s. 89; A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev 1988, tabl. 135: 14).

GROTY BEŁTÓW

Zdecydowaną większość grotów bełtów w analizowanym zbiorze stanowią okazy z tulejką. Do typu 1 wg A. F. Medvedeva zaliczono dwa egzemplarze (tabl. IX: 1–2, nr kat. 60–61) charakteryzujące się piramidnym, dość smukłym, kwadra-

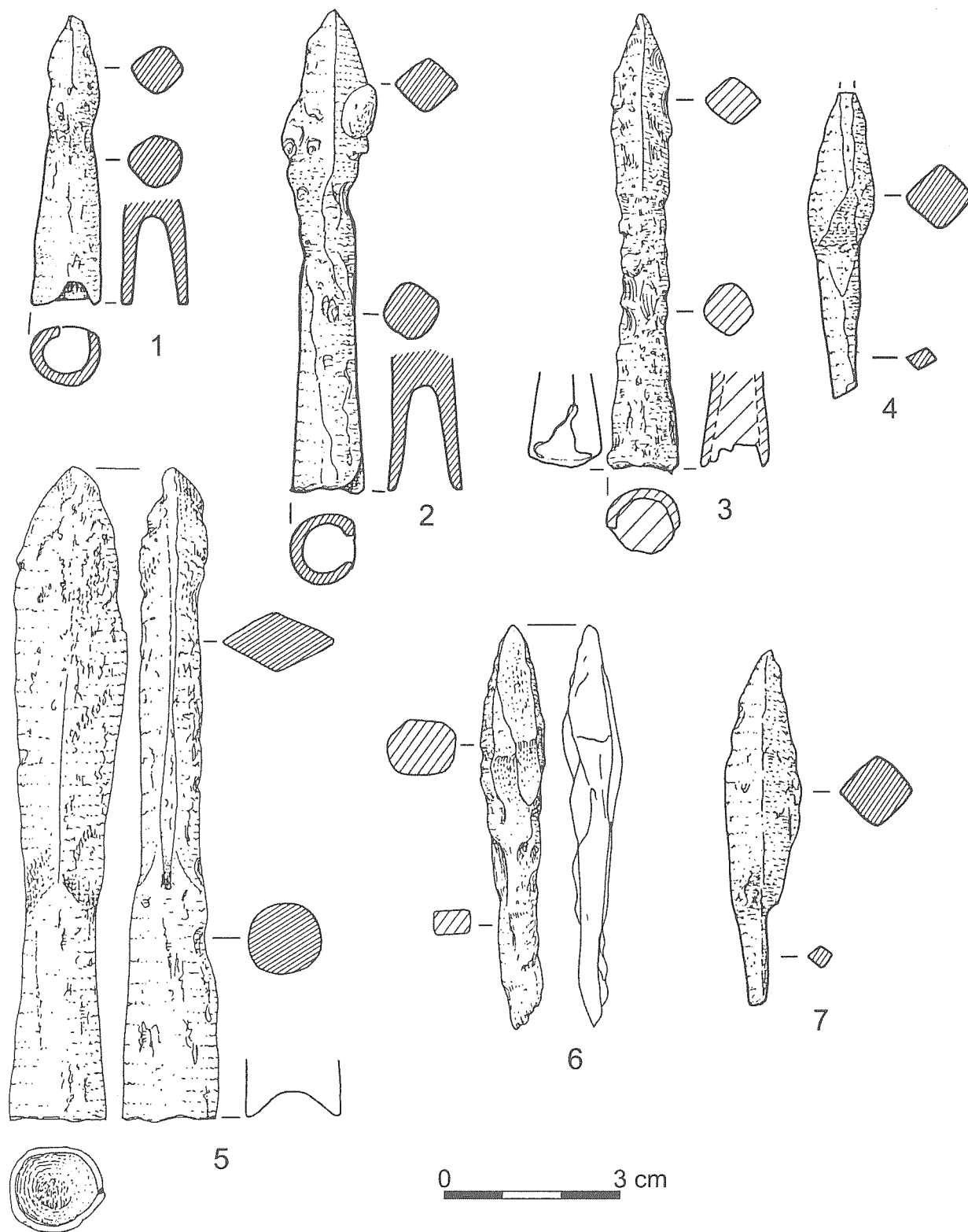
Tabl. IX. Trepcza „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Broń strzelecka: 1–8. Groty białów z tulejką (nr kat. 60–67). 1, 3–8 – rys. U. Bąk; 2 – rys. P. N. Kotowicz

Taf. IX. Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Schiesswaffe: 1–8. Bolzenspitzen mit Tülle (Kat. Nr. 60–67). 1, 3–8 – Zeichn. U. Bąk; 2 – Zeichn. P. N. Kotowicz

Табл. IX. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Стрелковое оружие: 1–8. Втульчатые наконечники броневых стрел (№ кат. 60–67). 1, 3–8 – рис. У. Бонк; 2 – рис. П. Н. Котович

owym w przekroju ostrzem oraz wyodrębnioną szyjką. Najwcześniejsze okazy tego typu pojawiają się już w wieku XII i posiadają ostrze w kształcie równoramiennej trójkąta, o proporcjach 1: 4 (późniejsze egzemplarze cechuje skrócenie

ostrza i proporcje 1: 3). Groty typu 1 występują w Nowogrodzie w ostatniej ćwierci XII w. i trwają do wieku XV. Na 2. połowę XII wieku datowane jest znalezisko analogicznych grotów z grodziska Mežotne, raj. Bauskas, Łotwa oraz

Tabl. X. Trepcza „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Broń strzelecka i „grzywna grotopodobna”: 1–3, 5. Groty beltów z tulejką (nr kat. 68–71); 4. Grot beltu z trzpieniem (nr kat. 72); 6. Półfabrykat grotu beltu lub grot beltu z trzpieniem (nr kat. 73); 7. „Grzywna grotopodobna” (nr kat. 97). Rys. U. Bąk

Taf. X. Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Schiesswaffe und Eisenbarren: 1–3, 5. Bolzenspitzen mit Tülle (Kat. Nr. 68–71); 4. Bolzenspitze mit Dorn (Kat. Nr. 72); 6 – Halbfabrikat einer Bolzenspitze mit Dorn (Kat. Nr. 73); 7. Eisenbarren (Kat. Nr. 97) Zeichn. U. Bąk

Табл. X. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Стрелковое оружие и „наконечникообразная гривна”: 1–3, 5. Втульчатые бронебойные наконечники (№ кат. 68–71); 4. Бронебойный наконечник с шипом (№ кат. 72); 6. Полуфабрикат бронебойного наконечника или бронебойного наконечника с шипом (№ кат. 73); 7. „Наконечникообразная гривна” (№ кат. 97). Рис. У. Бонк

z Izborska, obl. Pskov, Rosja (A. F. Medvedev 1966, s. 94, tabl. 31: 1–2, 10–11; A. R. Artem'ev 1978, s. 68–69). Niezwykle podobne okazy grotów znane są również z grodziska w Sanoku–Białej Górze, pow. Sanok, i datowane na 2. połowę XII – XIII wiek (P. N. Kotowicz 2002, s. 8, tabl. III: 1–6). A. F. Medvedev datuje swoje groty typu 1 na okres od 2. połowy wieku XII aż po wiek XV (A. F. Medvedev 1966, s. 94). Groty z „Horodyszcz” mieszczą się we wczesnym horyzoncie występowania tego typu uzbrojenia, datować je najpewniej należy na 2. połowę XII – początek XIV wieku. Kolejne trzy groty bełtów reprezentują typ 2 w typologii A. F. Medvedeva, który grupuje formy piramidalne, o kwadratowym przekroju ostrza, bez szyjki (tabl. IX: 3–5; nr kat. 62–64). Egzemplarze z terenu Rusi datowane są na XIII–XIV wiek (A. F. Medvedev 1966, s. 94, tabl. 31: 12–13) i tak zapewne należy datować groty trepczańskie, z których jeden został odkryty w wypełnisku badanej aktualnie, XIII(?)–wiecznej studni (tabl. IX: 5; nr kat. 64). Podobne groty wystąpiły również na grodzisku w Sanoku–Białej Górze i zamczysku „Sobień” w Manastercu, pow. Lesko (P. N. Kotowicz 2002, s. 9, tabl. IV: 5, 8). Jeden z grotów nawiązuje do typu 5 wg A. F. Medvedeva, w skład którego wchodzi piramidalne okazy o kwadratowym przekroju ostrza w kształcie ostrego liścia (tabl. IX: 6; nr kat. 65). Jedyny egzemplarz reprezentujący ten typ odkryto w Nowogrodzie i wydатовano go na wiek XIII. Autor zaznacza jednak, że groty takie, poza formą ostrza, zbliżone są we wszystkich elementach do typu 1 (A. F. Medvedev 1966, s. 94, tabl. 31: 5). Niewykluczone więc, że jest to po prostu jeszcze jeden wariant typu 1 w typologii A. F. Medvedeva. Z okolic Sanoka pochodzą jeszcze dwa groty, które zaklasyfikowano do typu 5 – znaleziono je na wzgórzu zamkowym w Sanoku i na zamczysku „Sobień” w Manastercu. Ich chronologię określa się na XII – początek XIV wieku (P. N. Kotowicz 2002, s. 9, tabl. V: 5–6), podobnie też należy chyba datować grot z Trepczy. Typ 6 wg A. F. Medvedeva stanowi najliczniejszą grupę grotów bełtów pochodzących z grodziska „Horodyszcz” – zaliczono do niego bowiem 5 okazów (tabl. IX: 7–8, X: 1–3; nr kat. 66–70). Typ ten był szeroko rozpowszechniony na terenie Rusi i odznacza się generalnie laurowatą formą ostrza oraz jego kwadratowym przekrojem. Groty takie datuje się stosunkowo szeroko na okres XIII–XV wieku (A. F. Medvedev 1966, s. 94, tabl. 31: 6; A. R. Artem'ev 1978, s. 69–70). Odkryto je również m.in. na grodzisku w Słoszewach, pow. Brodnica, pocz. XV w. (A. Kola, G. Wilke 1975, s. 163; ryc. 1 – tutaj jako typ G), w Bolesławcu nad Prosną, pow. Wieleń, XV–XVII w. (J. Maik 1997, s. 27–28, ryc. 9, 15 – tutaj jako typy Ia i IIIa), na Ostrówku w Opolu, 2. połowa XII – początek XIV w. (K. Wachowski 1982, ryc. 6) oraz licznie w okolicach Sanoka, XIII–XV wiek (P. N. Kotowicz 2002, s. 9). Chronologię egzemplarzy trepczańskich należy zapewne ograniczyć do okresu XIII – początek XIV wieku⁴¹. Ostatni

z typów grotów bełtów z tulejką – typ 8 wg A. F. Medvedeva – reprezentuje pojedynczy, znacznych rozmiarów egzemplarz (tabl. X, 5; nr kat. 71). Typ ten szeroko rozpowszechniony na Rusi, odznacza się laurowatym kształtem ostrza i romboidalnym przekrojem. Ze względu na mnogość form zaliczonych do tego typu, dzieli się go jeszcze na dwie odmiany, z których każda ma swoje dwa warianty. Egzemplarz trepczański należy zaliczyć do odmiany drugiej (typ 8/2), charakteryzującej się występowaniem największej szerokości blisko ostrza i datowanej na XIV–XV wiek (A. F. Medvedev 1966, s. 94–95, tabl. 31: 9, 20). Podobną chronologię przyjęto dla takich zabytków z terenu Polski, przy czym groty bełtów tego typu odkryte w Bolesławcu nad Prosną datowane są aż do XVII wieku (A. Kola, G. Wilke 1975, s. 163; ryc. 1 – tutaj jako typ H; J. Maik 1997, s. 28, ryc. 13 – tutaj jako typ IIb; P. N. Kotowicz 2002, s. 9). Grot z Trepczy reprezentuje zapewne wczesną formę tego typu i datować go należy na początek XIV wieku.

Do trzpieniowatych grotów bełtów zaliczono tylko jeden egzemplarz, który jest najbardziej zbliżony do typu 18 wg A. F. Medvedeva (tabl. X: 4; nr kat. 72). Typ ten charakteryzuje się klinowatym kształtem, romboidalnym przekrojem ostrza oraz brakiem wyodrębnionej szyjki. Autor opracowania znalazł tylko jeden egzemplarz takiego grotu, datowany na koniec XII – 1. połowę XIII wieku (A. F. Medvedev 1966, s. 96, tabl. 31: 18). Dwa groty zaliczone do tego typu odkryto również na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Styrmie w Bułgarii (Z. Kurnatowska 1973, s. 102, ryc. 34). Wydaje się, że egzemplarz trepczański, ze względu na kwadratowy przekrój ostrza należałoby zaliczyć do kolejnego, nowego wariantu tego typu grotów. W analizowanym zbiorze militariów znajduje się jeszcze jeden przedmiot (tabl. X: 6; nr kat. 73), który można uznać za grot typu 18 lub jego półfabrykat. Za tą ostatnią możliwością przemawia dość niestaranne wykończenie całości oraz nieregularna forma trzpienia.

Tak przedstawiona klasyfikacja oraz rozróżnienie grotów strzał od grotów bełtów opiera się, przede wszystkim na różnicach w wyglądzie samych zabytków. Warto jednak wspomnieć o alternatywnej propozycji, stworzonej przez K. Wachowskiego, wedle której najważniejszym czynnikiem pozwalającym odróżnić groty strzał i bełtów jest ich waga (K. Wachowski 1982, s. 186–192; por. też P. N. Kotowicz 2002, s. 8). W świetle tych ustaleń groty o wadze powyżej 14 g należałoby wiązać z różnymi rodzajami kuszy, natomiast egzemplarze lżejsze byłyby prawdopodobnie grotami strzał (K. Wachowski 1982, s. 188–192). Jeśli przyjmiemy ten schemat, to za groty strzał należałoby uznać dwa okazy określone wyżej jako groty bełtów (nr kat. 60 i 69), natomiast pociskiem do kuszy mógłby być tylko jeden z egzemplarzy zdefiniowany jako grot strzał (nr kat. 12).

⁴¹ Jeden z nich (tabl. IX: 5; nr kat. 64), został odkryty w wypełnisku XIII(?)–wiecznej studni.

Wśród omawianych militariów dużą grupę stanowią również elementy stanowiące wyposażenie jeździeckie. Reprezentują je tutaj znaleziska dwunastu ostróg (w tym cztery zachowane w całości), sześciu wędzideł (w tym dwa zachowane w całości) oraz czterech podków (jedna zachowana w całości).

Ostrogi końskie stanowiły podstawowy element wyposażenia europejskiej konnicy, dlatego od dawna wzbudzały zainteresowanie badaczy, upatrujących w nich zabytków pełniących rolę niezależnych wyznaczników chronologicznych. I mimo, że tezy tej nie do końca da się utrzymać (por. J. Poleski 1992, s. 20–28), to ostrogi są bezwzględnie najlepiej opracowaną kategorią zabytków. Okazy z „Horodyszcz” składają się na wyjątkowo oryginalny zbiór, w którym wyróżniono ostrogi charakterystyczne dla różnych przedziałów czasowych. Przy ich klasyfikacji chronologicznej korzystano więc z ustaleń typologicznych kilku badaczy, podejmujących ten problem w szczegółowych, analitycznych publikacjach. Dla ostróg z wcześniejszych faz wczesnego średniowiecza (fot. 4) posługiwano się przede wszystkim klasyfikacjami D. Bialekovej (D. Bialeková 1977), J. Žaka i L. Maćkowiak-Kotkowskiej (J. Žak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988) oraz K. Wachowskiego (K. Wachowski 1988; 1991). Okazy datowane na X–XIII wiek w Europie Środkowej rozpatrują szczegółowo Z. Hilczerówna (Z. Hilczerówna 1956), A. N. Kirpičnikov (A. N. Kirpičnikov 1973), A. Ruttkay (A. Ruttkay 1976) i K. Wachowski (K. Wachowski 1984). Ostrogi z bodźcem gwiazdowym najpełniej omówił na przykładzie egzemplarza z Małopolski S. Kołodziejski (S. Kołodziejski 1985).

Wśród elementów oporządzenia jeździeckiego, pochodzącego z „Horodyszcz” znajdowały się także wędzidła żelazne, stanowiące część uzdy końskiej. Niestety ta kategoria zabytków należy do najslabiej opracowanych znalezisk w archeologii wczesnego średniowiecza i średniowiecza, co utrudnia szczegółowe określenie ich pozycji chronologicznej (por. J. Poleski 1992, s. 20).

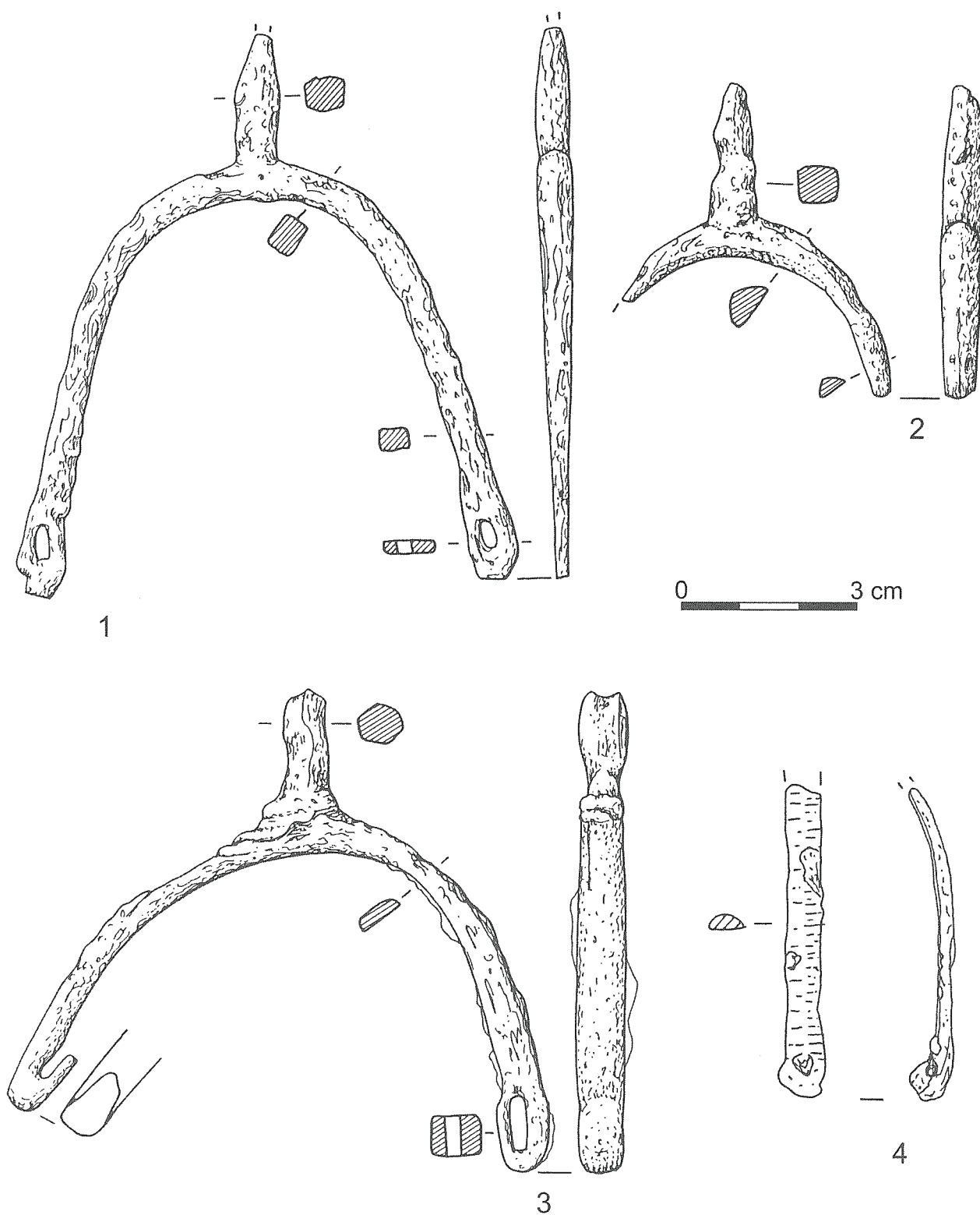
Jako wyposażenie konnego wojownika określa się też niekiedy podkowy. Mimo, że ich związek ze sferą militarną jest mocno dyskusyjny, postanowiono zaliczyć je do oporządzenia jeździeckiego, przychylając się do opinii A. N. Kirpičnikova, który stwierdził iż w XII–XIII wieku podkowy mogły stanowić element wyposażenia lekkiej kawalerii na Rusi, o czym wspominają latopisy (A. N. Kirpičnikov 1973, s. 83; P. Świątkiewicz 2002, s. 90–91; odmiennie – K. Musianowicz 1959, s. 262–264). Do tej pory brak syntetycznego i wyczerpującego opracowania dotyczącego podków w Europie Środkowej i Wschodniej. Nie można za takie uznać dociekań A. N. Kirpičnikova, który w swej pracy o oporządzeniu jeździeckim na Rusi, przedstawia również krótką charakterystykę podków, wydzielając dwa podstawowe typy. Wedle opinii tego badacza podkowy na Rusi pojawiają się w XI wieku, przy czym stanowią wyposażenie jazdy europejskiej – nie były używane nigdy przez koczowników. Interesująca praca P. Baxy, porządkująca naszą wiedzę o podkuwaniu koni na Słowacji również nie wyczerpuje tego tematu. Autor wydzielił w niej cztery typy (I–IV) podków charakterystycznych jego zdaniem dla

całego obszaru Europy (P. Baxa 1981). Dla ustalenia pozycji chronologicznej i typologicznej podków trepczańskich najbardziej przydatna jest szczegółowa typologia stworzona przez J. Kaźmierczyka dla okazów średniowiecznych ze Śląska. Autor wydzielił tutaj kilka odmian podków dla koni, wołów, mułów i osłów oraz omówił rozwój chronologiczny podków na Śląsku na szerokim tle porównawczym. Do okazów wiązanych z końmi zaliczono siedem typów (I–VII), podzielonych jeszcze na odmiany (J. Kaźmierczyk 1978).

OSTROGI

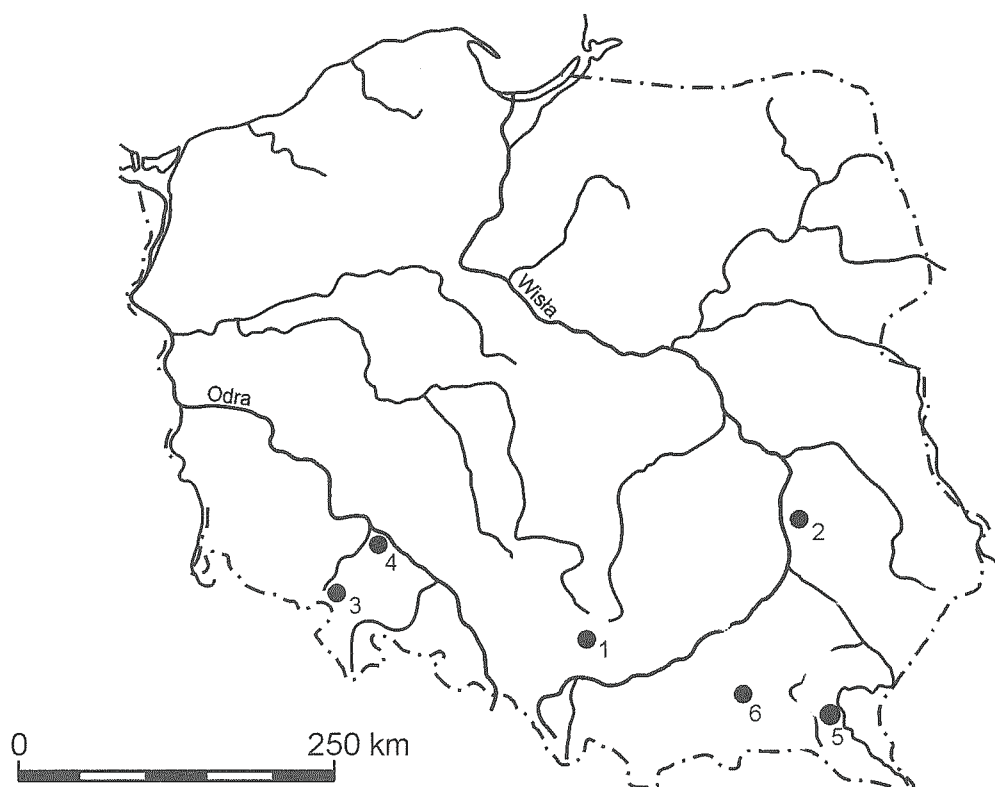
Unikalnym znaleziskiem w skali wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny jest ostroga o zamkniętych zaczepach w kształcie oczka oraz prostym kabłąku, odkryta w warstwie humusu, w południowej części majdanu grodziska „Horodyszcz” (tabl. XI: 1; nr kat. 74). Reprezentuje ona typ tzw. ostróg oczkowatych (*Ösensporen*), zwanych też czasem uszkowatymi, wywodzących się z kręgu merowińsko-karolińskiego (por. F. Stein 1967, s. 27, ryc. 44: 1–2, 47: 1, 50, tabl. 107; D. Bialeková 1977, s. 123; J. Poleski 1992, s. 25). Ostrogi te wyróżniają się wśród okazów haczykowatych przede wszystkim przedłużonymi, równoległe uformowanymi ramionami, symetrycznymi, owalnymi oczkami oraz długością całkowitą zamykającą się w przedziale 11–14 cm (D. Bialeková 1977, s. 123). Na ziemiach polskich odkryto dotąd pięć okazów takich ostróg (ryc. 9). Są to egzemplarze znalezione w Chodliku, pow. Opole Lubelskie (A. Gardawski 1970, s. 107, ryc. 52, tabl. 9: c; J. Poleski 1997, s. 54, ryc. 5: 1), Jedlinie Zdrój–Kamieńsku, pow. Wałbrzych oraz Starym Zamku, pow. Wrocław (K. Wachowski 2001, s. 153, ryc. 5). Typ ten reprezentuje również, ostatnio opublikowany egzemplarz z Będzina, pow. loco (A. Rogaczewska 1997, ryc. 3: p; K. Wachowski 2001a, s. 442), a także niepublikowane jeszcze znalezisko z Trzcinicy, pow. Jasło (por. J. Poleski 2003, s. 219). Najbliższe analogie do okazu trepczańskiego stanowią ostrogi z Chodlika i Jedliny Zdrój–Kamieńska oraz okaz z Będzina, które charakteryzują się klasycznym, zamkniętym oczkiem. Inne bliskie analogie pochodzą z terenów położonych na południe od ziem polskich i są to m.in. ostrogi z Pobedima, okr. Nové Mesto nad Váhom, Słowacja (D. Bialeková 1977, s. 123–124, ryc. 10: 2), czy Smolenic–Molpir, okr. Trnava, Słowacja (V. Turčan 1995, s. 79, ryc. 1: 3). Ostrogi oczkowate znane są również z terenu Niemiec (Rötha, kr. Leipzig – dat. IX w.), Bułgarii (grodziska: Styrmen i Car Asen, okr. Ruse) oraz z obszaru byłej Jugosławii (Z. Vinski 1970, ryc. 6; Z. Kurnatowska 1973, s. 104–105, ryc. 5: 1–2; D. Bialeková 1977, s. 124; W. Coblenz 1989, s. 6–7, ryc. 1: 2, 2: 3, 7: 2).

Ostrogi oczkowate od dawna były w centrum zainteresowania badaczy środkowoeuropejskich, chociaż ich wydzielenie nastąpiło stosunkowo późno. Analizując ostrogę z Mikulčic (okr. Hodonin, Czechy), J. Poulik dopuszczał – z pewnymi zastrzeżeniami – jej datowanie na I. połowę VII wieku i uznał ją za produkt miejscowy (J. Poulik 1963, s. 40). A. Gardawski publikując okaz ostrogi oczkowatej z osady w Chodliku, pow. Opole Lubelskie, datował ją na 2.

Tabl. XI. Trepcza „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Oporządzenie jeździeckie: 1-4. Ostrogi i ich fragmenty (nr kat. 74-77). 1-3 - rys. U. Bąk; 4 - rys. P. N. Kotowicz
 Taf. XI. Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Reitzeug: 1-4. Sporen und ihre Fragmente (Kat. Nr. 74-77). 1-3 Zeichn. U. Bąk; 4 - Zeichn. P. N. Kotowicz
 Табл. XI. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Снаряжение всадника: 1-4. Шпоры и их фрагменты (№ кат. 74-77). 1-3 - рис. У. Бонк; 4 - рис. П. Н. Котович

połow
 9: c).
 który
 skie,
 go ws
 aczko
 nowy
 A. Ru
 nu Sł
 ośrod
 Na p
 nic-M
 za uży
 jako l
 tych,
 wieku
 chron
 się w
 ra zna
 jako s
 unika
 od Du
 wiańs
 odkry

Ryc. 9. Ostrogi oczkowe: 1 – Będzin, pow. Będzin; 2 – Chodlik, pow. Opole Lubelskie; 3 – Jedlina Zdrój-Kamieńsk, pow. Wałbrzych; 4 – Stary Zamek, pow. Wrocław; 5 – Trepcza „Horodyszcze”, pow. Sanok; 6 – Trzcinica, pow. Jasło

Abb. 9. Augensporen: 1 – Będzin, Kreis Będzin; 2 – Chodlik, Kreis Opole Lubelskie; 3 – Jedlina Zdrój – Kamieńsk, Kreis Wałbrzych; 4 – Stary Zamek, Kreis Wrocław; 5 – Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok; 6 – Trzcinica, Kreis Jasło

Рис. 9. Очковидные шпоры: 1 – Бендзин, пов. Бендзин; 2 – Ходлик, пов. Ополе Люблинское; 3 – Едлина Здруй-Каменьск, пов. Валбжих; 4 – Старый замок, пов. Вроцлав; 5 – Трепча „Городище”, пов. Санок; 6 – Тжциница, пов. Ясло

połowę VIII w. (A. Gardawski 1970, s. 107, ryc. 52, tabl. 9: c). Dość ostrożny w formułowaniu wniosków był A. Żaki, który omawiając wczesnośredniowieczne ostrogi małopolskie, zaliczył okaz z Chodlika do swego typu II/3, włączając go wstępnie do ostróg z zaczepami wygiętymi na zewnątrz, aczkolwiek z zastrzeżeniem, że jest to najprawdopodobniej nowy typ (A. Żaki 1974, s. 280–281, przyp. 535, ryc. 221). A. Ruttkay jako pierwszy wydzielił okazy oczkowe z terenu Słowacji jako odrębny typ (A/7), wiążąc je z produkcją ośrodków zachodnioeuropejskich w okresie VII–VIII wieku. Na podstawie znalezisk słowackich z Pobedima, Smolenic-Molpir oraz Puchova (okr. Puchov), opowiedział się za użytkowaniem tej formy jeszcze w 1. połowie IX wieku, jako lokalnego naśladownictwa klasycznych ostróg oczkowatych, które na zachodzie miały zaniknąć już w 2. połowie VIII wieku (A. Ruttkay 1976, s. 348, ryc. 72). Najszerzej na temat chronologii i proveniencji tego typu ostróg wypowiedziała się w artykule o ostrogach z Pobedimia D. Bialeková, która znaleziony tam egzemplarz ostrogi oczkowej określiła jako swój typ II/A. Autorka opracowania słusznie podkreśla unikatowość tej formy na ziemiach położonych na północ od Dunaju. Uważa ona, że ostrogi oczkowe z terenów słowiańskich były wykonywane z żelaza, a ostrogi „zachodnie”, odkrywane na cmentarzyskach merowińskich i karolińskich

– przede wszystkim z brązu. Egzemplarze żelazne odkrywano z reguły razem z bodźcem z jednego kawałka metalu, natomiast w odlewanych okazach brązowych bodziec był wnitowywany. Wśród ostróg żelaznych zdarzają się również okazy z wnitowanym bodźcem (np. egzemplarz ze Smolenic), i te traktowane są jako klasyczne importy. Omawiany typ ostróg występuje na ziemiach słowiańskich w okresie przedwielkomorawskim (faza blatnicka) wraz z brązami późnoawarskimi, ostrogami haczykowatymi i elementami wczesnokarolińskimi. Podpierając się tymi ustaleniami autorka konkluduje, że ostrogi typu II/A pojawiają się w Europie Środkowej w 2. połowie VIII stulecia, a zanikają początkiem IX wieku (D. Bialeková 1977, s. 123–124, ryc. 2, 3, 10: 2). Podobnie, bo na 2. połowę VIII w. ustala datowanie ostróg oczkowatych u północno-zachodniego odłamu Słowian, S. Brather (S. Brather 1996, s. 55, 82 ryc. 7).

Najwięcej uwagi problemowi pojawienia i rozprzestrzeniania się ostróg oczkowatych poświęcił w licznych artykułach K. Wachowski. Rozpatrując europejskie ostrogi merowińskie i karolińskie, badacz ten określił omawiane egzemplarze jako typ III, wyróżniając jeszcze wśród nich dwie odmiany (III/1 i III/2), co ma istotne znaczenie dla ich datowania. Do odmiany III/1 zaliczono okazy z szeroką przewleczką (tzw. *Schlaufensporen*), datowane na VII w.

i znane głównie z Nadrenii, południowo-zachodnich Niemiec, Bawarii, Górnej Austrii i Szwajcarii. Odmiana III/2 natomiast, to ostrogi z oczkiem (uszkiem) nie odstającym poza szerokość ramion – właściwe ostrogi oczkowe. Okazy merowińskie tej odmiany nie są znane dotąd z ziem słowiańskich. Pojedyncze ostrogi wczesnokarolińskie (z uszkiem otwartym i zamkniętym) występują na Słowiańszczyźnie Zachodniej i Południowej. Odmiana ta datowana jest generalnie na 2. połowę VII – VIII w. (K. Wachowski 1988, s. 56–58, 72, ryc. 11–12; 1992a, s. 35–36; 2001a, s. 421–422). K. Wachowski próbuje jeszcze bardziej przybliżyć chronologię występowania tego rodzaju zabytków na terenie Polski. Jego zdaniem napływ długich ostróg oczkowych na Słowiańszczyznę Zachodnią (a więc również na tereny ziem polskich) miał miejsce u schyłku VIII i w początkach IX wieku⁴², kiedy to wytwarzano tutaj odmianę D ostróg haczykowatych. Okazy oczkowe różniły się jednak od odmiany D innymi proporcjami – były dłuższe, przy jednoczesnej rozpiętości ramion kabłąka (zdarzało się nawet, że ich ramiona były równoległe). Niekiedy występuje na nich zdobienie w postaci puklowania, charakterystyczne dla horyzontu Biskupija–Crkvina. Wskutek zaadaptowania rozwiązań karolińskich dość szybko zaczęto naśladować wspomniane egzemplarze oczkowe. Doprowadziło zapewne to do powstania odmiany E ostróg haczykowatych, funkcjonujących obok klasycznych okazów oczkowych odkrywanych na terenie ziem polskich i uważanych za importy (K. Wachowski 1991, s. 89, 92, ryc. 14; 1993–94, s. 227; 2001, s. 153, ryc. 5–6). Dotąd odkryto pięć naśladownictw ostróg oczkowych na Dolnym Śląsku⁴³, które w odróżnieniu od oryginalnych wyrobów karolińskich z wnitowanym bodźcem, zostały odkute w całości z jednego kawałka metalu – najczęściej z żelaza, wyjątkowo z brązu. Omawiane ostrogi mają zaczepy uformowane w formie haczyków zagiętych do wnętrza, wyjątkowo wygiętych na zewnątrz (K. Wachowski 1991a, s. 136, ryc. 1; 1992, s. 158–159, ryc. 3; 2001, s. 153, ryc. 6; Ł. Koniarek 1996, s. 207–208). Wydaje się, że w przypadku ostrogi z „Horodyszczu” mamy jednak do czynienia z lokalnym naśladownictwem okazów oczkowych. Wskazuje na to przede wszystkim surowiec – żelazo, a także fakt odkucia ostrogi z jednego kawałka metalu⁴⁴. Jej chronologię (za D. Białekową) określamy ostrożnie na 2. połowę VIII i początek IX wieku, wiążąc ją (za K. Wachowskim) z horyzontem znalezisk tzw. wczesnokarolińskich w Polsce. Ostroga ta jest w obecnej chwili najdalej na wschód wysuniętym egzemplarzem tego typu i obrazuje szeroki zasięg oddziaływań kręgu karolińskiego.

⁴² K. Wachowski dość precyzyjnie określa chronologię okresu wczesnokarolińskiego w Polsce na lata 790–830, sugerując jego identyczność z tzw. fazą blatnicką na terenie Czech i Moraw (K. Wachowski 1996, s. 55, tam dalsza literatura). Początkowo jednak datował ostrogę oczkową z Chodlika na 2. połowę VII w. (tenże 1982a, ryc. 8).

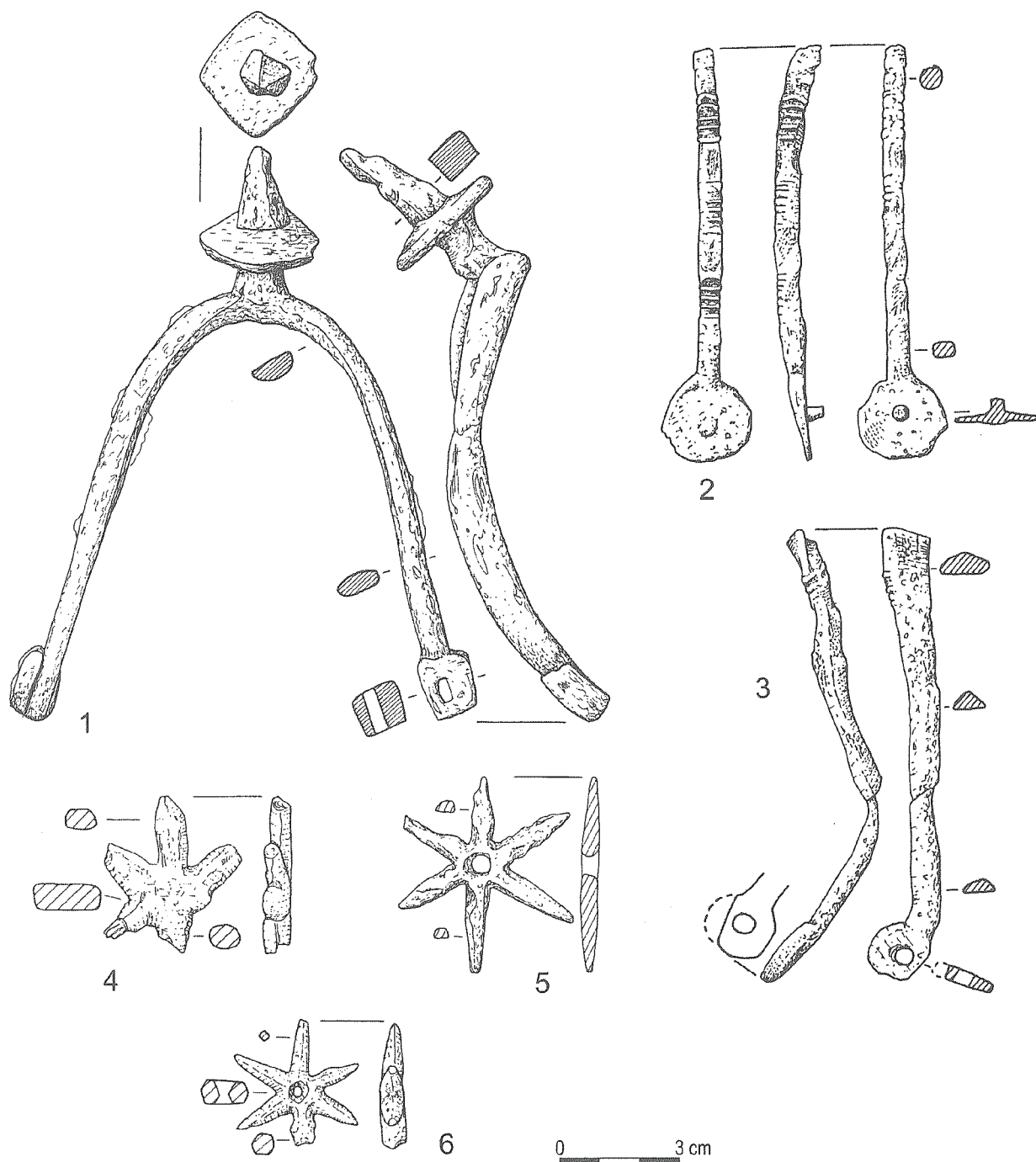
⁴³ Śląskie naśladownictwa ostróg oczkowych znane są z następujących miejscowości: Stargard Gubiński, pow. Krosno Odrzańskie, Bolesławiec, pow. Iława, Tyniec nad Ślężą, pow. Wrocław oraz być może z Niedowa, pow. Zgorzelec (Ł. Koniarek 1996, s. 207–208; K. Wachowski 2001, s. 153, ryc. 6:a–e).

⁴⁴ Opinia Pana mgr Marcina Biborskiego z IA UJ w Krakowie za którą serdecznie dziękujemy.

Bardzo interesującym znaleziskiem jest również żelazna ostroga odkryta w warstwie humusu, o jednym zaczepie w postaci haczyka (być może częściowo ułamanego), a drugim w formie klasycznego, zamkniętego oczka, charakterystycznego dla omówionych wyżej ostróg oczkowych (tabl. XI: 3; nr kat. 75). Na podstawie wewnętrznej wysokości kabłąka, którą ze względu na nienaturalne wygięcie jednego z ramion można określić na 4,9–5,4 cm, okaz z „Horodyszczu” można zaliczyć do odmiany B lub C technotypu III ostróg haczykowatych wg klasyfikacji J. Żaka. Odmiana B technotypu III datowana jest przez tego badacza generalnie na V/VI – początek IX wieku⁴⁵, natomiast odmiana C na wiek VIII i ewentualnie początek IX (J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988, s. 88–94, ryc. 3). Wedle typologii K. Wachowskiego, który zmodyfikował w dużym stopniu klasyfikację J. Żaka, zabytek z Trepczy należy umieścić w obrębie odmiany B–C, która charakteryzuje się długością wewnętrzną kabłąka zamykającą się w przedziale 3,7–6,0 cm. Egzemplarze tej odmiany datowane są przez autora na lata ok. 725–800 (K. Wachowski 1981, s. 91, ryc. 1, 6), chociaż pojawiają się znaleziska pozwalające przesunąć chronologię okazów tej odmiany w głąb IX, a nawet na I. połowę X wieku (por. M. Błoński 2000, s. 56). W ramach odmiany B–C ostroga z Trepczy posiada wiele analogii – można tutaj wymienić kilka egzemplarzy terytorialnie jej najbliższych. I tak ostrogi omawianej odmiany odkryto m.in. w Husynnem, pow. Hrubieszów; Lipsku, pow. Zamość; w okolicach Krakowa oraz w Pleśniku (Plisněnsko, obl. L’viv), Ripniewie (Ripniv, obl. L’viv) i Romoszu (Romoš, obl. L’viv) na terytorium Ukrainy (J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988, tabl. IV: 8, V: 8, VI: 4, VII: 13, IX: 4, X: 4, XII: 5; K. Wachowski 1988, s. 101–102: poz. 50–51, 53–55, 139–142 – tam dalsza literatura). Dla uściślenia chronologii omawianej ostrogi niezmiernie ważnym byłoby stwierdzenie, czy mamy tutaj do czynienia z naśladownictwem omówionych wyżej okazów oczkowych. Wskazywać na to może właśnie fakt ukształtowania jednego z zaczepów w charakterystyczne oczko, podobnie jak w przypadku ostrogi z Röthy (kr. Borna, Niemcy), datowanej na 2. połowę VIII wieku (J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988, s. 313, tabl. XI: 2; K. Wachowski 1991, s. 88–89), którą ostatnio interpretuje się jako okaz oczkowy (por. W. Coblentz 1989, s. 6–7, ryc. 1: 2, 2: 3, 7: 2). Jeżeli domniemanie to jest prawdziwe, to mielibyśmy tu do czynienia z próbami naśladownictwa ostróg oczkowych, które mogło mieć miejsce już w przypadku odmiany B–C, a nie – jak dotychczas sądzono – w przypadku odmiany E (por. uwagi wyżej). Najprawdopodobniej próba taka nie powiodła się i stąd wprowadzono doskonalsze egzemplarze odmiany E. Pozwala nam to jednak na dość ściśle określenie chronologii ostrogi z Trepczy na 2. połowę VIII – początek IX wieku.

Wśród zabytków z Trepczy znajdują się jeszcze dwa fragmenty ostróg, które należy prawdopodobnie wiązać z egzemplarzami haczykowatymi. Pierwszą z nich (tabl. XI: 2; nr kat. 76), ze względu na rozmiary bodźca, możemy wstępnie

⁴⁵ W świetle ostatnich ustaleń, VI-wieczna chronologia wczesnych odmian tych ostróg wydaje się nie do utrzymania (por. W. Szymański 1987, s. 350–359; J. Poleski 1992, s. 20–24; M. Dulinić 2001, s. 99–101).

Tabl. XII. Trepcza „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Oporządzenie jeździeckie: 1–6. Ostrogi i ich fragmenty (nr kat. 78–79, 83–86). *Rys. U. Bąk*

Taf. XII. Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Reitzeug: 1–6 Sporen und ihre Fragmente (Kat. Nr. 78–79, 83–86) *Zeichn. U. Bąk*

Табл. XII. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Снаряжение всадника: 1–6. Шпоры и их фрагменты (№ кат. 78–79, 83–86). *Рис. У. Бонк*

umieścić wśród egzemplarzy zaliczanych do odmian A–E (J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988, tabl. 4), datowanych ostatnio przez różnych badaczy na 2. połowę VII – 1. połowę X wieku (K. Wachowski 1991, ryc. 6; M. Błoński 2000, s. 56 – tam dalsza literatura). Fragment drugiej ostrogi (tabl. XII: 4; nr kat. 77), zachowanej niestety szczątkowo w postaci fragmentu ramienia z zaczepem, nawiązuje zapewne również do wymienionych odmian.

Kolejną wykonaną z żelaza ostrogę (tabl. XII: 1; nr kat. 78) należy zaliczyć do odmiany 4 typu II (II/4) wg Z. Hilczera (Z. Hilczera 1956, s. 39), chociaż zdarzają się również egzemplarze brązowe (P. N. Kotowicz 2002, s. 11–12), niejednokrotnie ornamentowane. Charakterystyczną ich cechą jest kabłąk przeważnie już w formie litery „V” (choć trafiają się jeszcze ostrogi o kabłąku w kształcie litery „U”) oraz silne

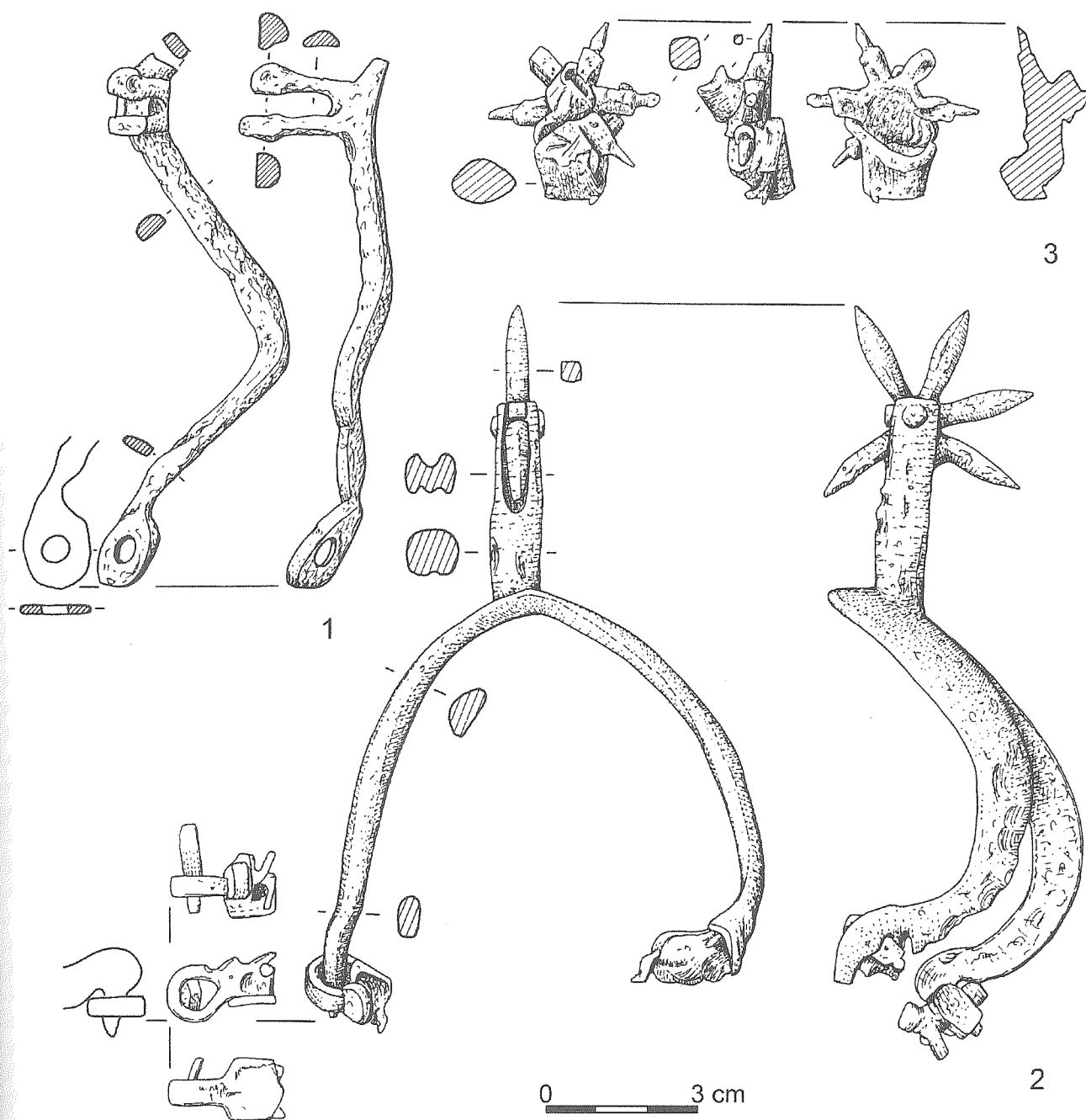
łukowate lub esowate wygięcie ramion (przy czym największe wygięcie przypada w połowie ich długości). Bodziec ostrogi jest silnie odchylony ku dołowi i składa się z niedługiej szyjki oraz dużego kolca, który w większości okazów przybiera formę piramidalną, rzadziej stożkową lub dwupiramidalną (wyjątkowo ma kształt ostrosłupa o podstawie pięciokątnej). Niekiedy, jak w przypadku okazu trepczańskiego, profilowany kołec ogranicza czworokątną płytkę. Kabłąk z reguły wykonany jest z cienkiej sztabki, jednak z upływem czasu jego kształt ewoluje w kierunku znacznego poszerzenia, zwłaszcza partii wierzchołkowej – zaczyna wyodrębniać się trójkątny styk ramion. Typ ten wyróżnia się także występowaniem ogniwkowych zaczepów, które w przypadku ostrogi z Trepczy są asymetryczne i mają kształt prostokątny. Ostrogi te datowane są na 2. połowę XII – początek XIV w., przy czym największa ich ilość przypada na 1. połowę XIII w. (Z. Hilczerówna 1956, s. 39–41, 57). Podobne ostrogi A. Żaki zaliczył do swego typu IV/3, przyjmując jednak bez większych zastrzeżeń ustalenia Z. Hilczerówny (A. Żaki 1974, s. 280–283, ryc. 221). Natomiast wedle K. Wachowskiego odmiana II/4 pojawia się na Ostrówku w Opolu już w warstwie 3, datowanej na lata 1125–1160, a zanika około połowy XIII wieku⁴⁶ – w przedstawionym materiale nie odnajdujemy jednak okazu z wyróżnionym przez tego badacza bodźcem typu IId (K. Wachowski 1984, s. 34, 49–52, ryc. 18, 30–31). W pracach Z. Hilczerówny oraz A. Żakiego i K. Wachowskiego brak jednak bezpośrednich analogii do egzemplarza z „Horodyszczu”. Znajdujemy je za to na terenach Rusi i Słowacji. Okazy z bodźcem ograniczonym wielokątną bądź okrągłą płytką (tzw. mankietowate), zaliczone zostały przez A. N. Kirpičnikova do jego typu IVa. Zabytki te posiadają asymetryczne, prostokątne zaczepy ogniwkowe, np. w Horodyszczu (Horodyšče, obl. Chmel'nyckij, Ukraina). Z reguły są to ostrogi żelazne, niekiedy posrebrzane lub pozłacane. Autor opracowania datuje je na 2. połowę XII – 1. połowę XIII wieku, wskazując przy tym, że to właśnie z tego typu miały rozwinąć się ostrogi z bodźcem gwiaździstym. Powstanie bodźca z poprzecznie umieszczoną płytką było zapewne związane z dążeniem do odpowiedniej reakcji konia przy spinaniu go ostrogami. Miało to zapobiec głębokim ranom na bokach zwierzęcia przy częstym i mocnym jego popędzaniu (A. N. Kirpičnikov 1973, s. 66–67, ryc. 37–38, tabl. XX: 4). Z terenu Słowacji znamy dwanaście egzemplarzy takich ostróg, zaliczonych przez A. Ruttkaya do typu B3 – autor klasyfikacji podzielił je jeszcze na dwa warianty i datował podobnie jak na Rusi. Według niego ostrogi te mogły pojawić się jednak wcześniej, na co wskazywać by mogło wyobrażenie podobnych egzemplarzy na płycie nagrobnej Rudolfa von Schwaben zmarłego w roku 1085 (A. Ruttkay 1975, ryc. 21: 9; 26: 9; 29: 7; 30: 7, 10, 13; 32: 14; 1976, s. 349–350, ryc. 72–73). Ostrogi o podobnie ukształtowanych bodźcach znane są także z obszaru Niemiec (np. V. Schmidt 2001, ryc. 6: g–h, 7). Z terenu ziem polskich znamy nieliczne okazy o podobnych

formach bodźców, nie będących jednak bezpośrednimi analogiami do egzemplarza trepczańskiego. Ostrogę taką odkryto na zamku w Lublinie i zaliczono do odmiany II/5, datując ją na 2. połowę XIII wieku (M. J. Dąbrowski, A. Hunicz, M. Kardasz 1975, s. 27, ryc. 2: i; A. Hunicz 1984, s. 10, tabl. III: 11). Podobnie typologicznie zaklasyfikowano ostrogę z grodziska na Zawodziu w Kaliszu, pow. loco, którą wydawano na 4. ćwierć XII – początek XIV wieku (M. Błoński 2000, s. 65, ryc. 5: d), a także egzemplarz z Raciąża, pow. Płońsk (M. Kowalczyk 1986, s. 78, tabl. LXV: c). Wydaje się, że najsluszniej byłoby datować omawianą ostrogę z Trepczy za A. N. Kirpičnikovem na 2. połowę XII – 1. połowę XIII wieku, chociaż paraboliczny (w ujęciu K. Wachowskiego 1984, s. 36, ryc. 1) kształt kabłąka i brak trójkątnego styku ramion, sugerować może jej XII-wieczne (?) pochodzenie.

Najprawdopodobniej z okazem ostrogi o bodźcu kołczystym mamy również do czynienia w przypadku fragmentu segmentowo ornamentowanego poprzecznymi rowkami kabłąka (tabl. XII: 2; nr kat. 79), z którego zachował się jedynie fragment prostego ramienia z zaczepem płytkowo-nitowym typu A1 wg K. Wachowskiego (K. Wachowski 1984, s. 37, ryc. 22). Kształt ramienia oraz rodzaj zaczepu wskazują, że mamy tutaj do czynienia z odmianami I/1–2 lub II/1–2 wg Z. Hilczerówny (dla ziem polskich) lub typu III/1–2 wg A. Żakiego (dla Małopolski). Odmiany typu I/1 i I/2 posiadają m.in. prosty w rzucie bocznym kabłąk, którego ramiona mają przekrój czworokątny lub wielokątny, a zaczepy uformowane w kształcie płytek – często owalne, niekiedy z jednym otworem na nit. Duża część ostróg należących do omawianych odmian była ornamentowana nacięciami, żłobkami i rowkami. Ostrogi takie są charakterystyczne przede wszystkim dla Skandynawii, Polski, w mniejszym zakresie występują w Czechach i Niemczech. Chronologia ich zamyka się w przedziale X – 1. połowy XI wieku (Z. Hilczerówna 1956, s. 22–32; A. Żaki 1974, s. 280–282, ryc. 221). Najbliższe analogie dla naszego egzemplarza stanowią ostrogi z Lutomska, pow. Łask i Tumu, pow. Łęczyca (Z. Hilczerówna 1956, tabl. I: II–10/71, I: II–21/165). Odmiany II/1 i II/2 posiadają podobnie ukształtowany kabłąk, zaczepy natomiast w formie płytek (często owalne) z jednym lub dwoma otworami (jak np. w Grodziszczku, pow. Poznań). Datowanie tych odmian przypada na X–XI wiek (tamże, s. 34–38, 46–47, tabl. III: 1/39) i podobną chronologię należy chyba przyjąć dla okazu z „Horodyszczu”.

Trudno natomiast określić z jaką formą ostrogi mamy do czynienia w przypadku zdeformowanego fragmentu kabłąka, zachowanego w postaci jednego, trójkątnego w przekroju ramienia, zakończonego symetrycznym zaczepem ogniwkowym (tabl. XII: 3; nr kat. 86), określanym przez K. Wachowskiego jako typ E2 (K. Wachowski 1984, s. 38, ryc. 22). Wśród ostróg z terenu ziem polskich zaczepy takie znane są już w ostrogach typu I/4–5, a także w ostrogach typu II i III wg Z. Hilczerówny (Z. Hilczerówna 1956, tabl. IV; K. Wachowski 1984, ryc. 2: b, 37: b, 38: a, d, f; S. Kołodziejski, ryc. 4: 1). W przypadku naszej ostrogi należy jednak zauważyć, że ornamentowane poprzecznymi żłobkami ramię było najprawdopodobniej proste, a jego zakończenie z zaczepem nieco wychylone, co zbliża ten egzemplarz do ostróg typu II,

⁴⁶ Przytaczając analogie z Ostrówka w Opolu, należy pamiętać, o nie do końca wyjaśnionej sytuacji chronologicznej, z jaką mamy do czynienia na tym stanowisku (por. W. Świętosławski 1985, s. 93).

Tabl. XIII. Trepcza „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Oporządzenie jeździeckie: 1–3. Ostrogi i ich fragmenty (nr kat. 80–82). *Rys. U. Bąk*

Taf. XIII. Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Reitzeug: 1–3 Sporen und ihre Fragmente (Kat. Nr. 80–82) *Zeichn. U. Bąk*

Табл. XIII. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Снаряжение всадника: 1–3. Шпоры и их фрагменты (№ кат. 80–82). *Рис. У. Бонк*

datowanych bardzo ogólnie na X–XIII/XIV wiek (Z. Hilczerówna 1956, s. 43–58).

Dwa kolejne egzemplarze ostróg trepczańskich należy zaliczyć do typu III wg Z. Hilczerówny, charakteryzującego się występowaniem bodźca w postaci rozwidlonej szyjki zakończonej kółkiem gwiaździstym (Z. Hilczerówna 1956, s. 62–69). Chronologię tego typu uściśla klasyfikacja S. Kołodziejskiego opracowana dla ostróg z bodźcem gwiaździstym z terenu Małopolski. Wyróżniono w niej 11 odmian (A–K), ustalając przy tym przedziały czasowe ich występowania,

mieszczące się w przedziale od połowy XIII do schyłku XV wieku (S. Kołodziejski 1985, s. 161–179). Jedyną zachowaną w całości ostrógę tego typu z „Horodyszcza”, znalezioną w wypełniku studni datowanej wstępnie na XIII wiek, trudno jest jednoznacznie powiązać z którąkolwiek z odmian (tabl. XIII: 2; nr kat. 80). Wydaje się, że może ona stanowić formę przejściową między odmianami B i C (B/C). Decydującą rolę odgrywa tutaj obecność szyjki, w którą zaopatrzony jest bodziec, rodzaj zaczepów, całkowita wysokość ostrogi oraz wielkość kółka gwiaździstego. Wysokość naszej ostrogi

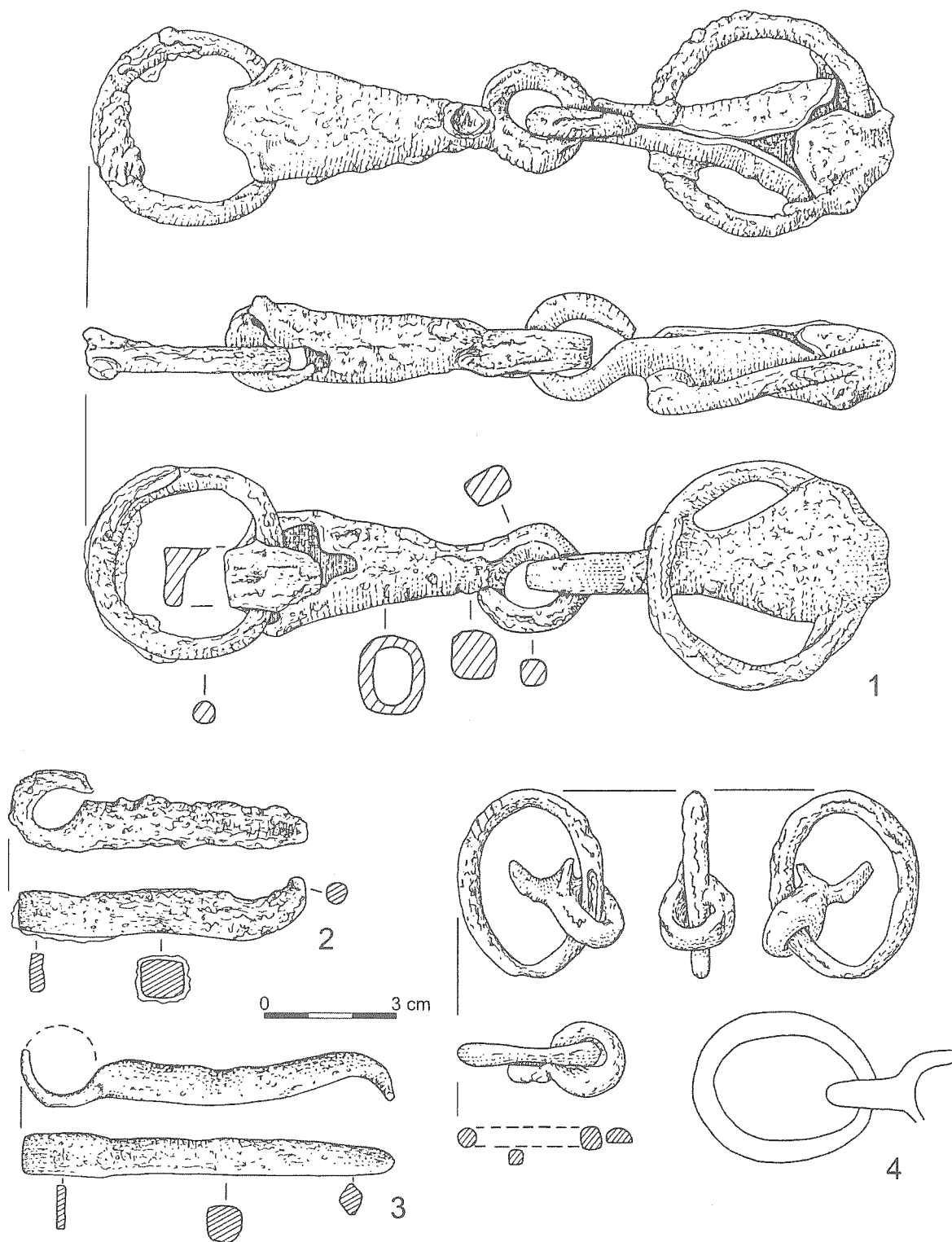
wynosi 14,5 cm, co pozwala zaliczyć ją do grupy okazów krótkich, charakterystycznych dla odmian A i B. Łukowate, łagodne wygięcie ramion charakterystyczne jest również dla tych dwóch pierwszych odmian. Obecność szyjki stwierdzona została zarówno w odmianie B jak i C, podobnie zresztą jak i zaczepy typu 3. Kółko gwiaździste o średnicy ok. 5 cm, złożone pierwotnie z 7 promieni, bliższe jest natomiast odmianom późniejszym (C–E). Dużą rolę odgrywa też kształt kabłąka, który w egzemplarzu z „Horodyszcza” przybiera formę zbliżoną do litery „U” – podobnie jak w odmianie C. Odmiana ta posiada również, analogiczny jak w naszym okazie, półkolisty przekrój ramienia. Datowanie obydwu rozpatrywanych odmian jest dość zbliżone. S. Kołodziejski ostrogi odmiany B datuje na 2. połowę XIII – 1. ćwierć XIV w., natomiast odmiana D datowana jest przez niego na 4. ćwierć XIII – 1. połowę XIV wieku (S. Kołodziejski 1985, s. 165–166, ryc. 4–5, tabl. 1). Warto jednak zaznaczyć, że na terytorium Rusi ostrogi zbliżone do odmiany B datuje się już na 1. połowę XIII stulecia. Według A. N. Kirpičnikova kilka z nich znaleziono na pozostałościach grodów zniszczonych podczas najazdu tatarskiego w 1240 roku. Najstarsze z nich miały być użytkowane w latach 20. i 30. XIII stulecia (A. N. Kirpičnikov 1973a, s. 303–304). Niewykluczone, że również ostroga z „Horodyszcza” może mieć tak wczesną metrykę, zwłaszcza że została odkryta w wypełnisku badanej aktualnie studni, datowanej wstępnie na XIII wiek. Jednak do czasu całkowitego przebadania tego obiektu, ostrogę tę datujemy ostrożnie na 2 ćw. XIII – 1 poł. XIV wieku. Również z odmianą B typu III można wiązać zdeformowany fragment kolejnej ostrogi (tabl. XIII: 1; nr kat. 81), z którego zachowało się tylko jedno ramię z zaczepem typu 3 (stosunkowo rzadkim w tej odmianie ostróg) oraz rozwidlony bodziec z krótką szyjką, w którym pierwotnie tkwiło niewielkie kółko gwiaździste o średnicy około 2 cm. Zgodnie z powyższymi ustaleniami ostrogę tę datować można na 2. ćwierć XIII – 1. ćwierć XIV w. (A. N. Kirpičnikov 1973a, s. 303–304; S. Kołodziejski 1985, s. 166, ryc. 4, tabl. 1). Bardzo podobny egzemplarz wystąpił na grodzisku na Zawodziu w Kaliszu (M. Błoński 2000, s. 73, ryc. 8: d). Poza omówionymi wyżej okazami na grodzisku „Horodyszcze” odkryto także cztery kółka gwiaździste pochodzące z tego typu ostróg. Jedno z nich, odkryte podobnie jak cała ostroga w wypełnisku wspomnianej studni, posiada średnicę ok. 3,5 cm i zachowało się wraz z fragmentem rozwidlonego bodźca (tabl. XIII: 3; nr kat. 82). Jest ono najbardziej zbliżone do kółek występujących przy ostrogach odmiany C i D, datowanych na 4. ćwierć XIII – 1. połowę XIV wieku. Kolejne dwa kółka (tabl. XII: 4–5; nr kat. 84–85) posiadają średnicę ok. 4,5 cm, czyli zbliżoną do średnicy kółek odmian C, D i E, datowanych ogólnie na 2. połowę XIII–XIV wiek. Ostatnie kółko (tabl. XII: 6; nr kat. 83) jest nieco mniejsze, jego średnica wynosi 3,5 cm i jest to wielkość występująca zarówno w odmianach C i D jak i H oraz K. Z tego względu chronologia omawianego okazu może być dwójaka: dla odmian C i D – 4 ćwierć XIII – 1. połowa XIV w., natomiast dla odmian H lub K – XV wiek (S. Kołodziejski 1985, tabl. 1). Za tą pierwszą ewentualnością – poza chronologią grodziska, na którym się znalazła – może przemawiać owalny przekrój promieni kółka gwiaździstego. Zdaniem K. Wachowskiego starsze okazy posiadały przekrój kolisty i były stosunkowo

ostro zakończone (podobnie jak we wszystkich egzemplarzach trepczańskich), natomiast kółka późniejsze miały promienie w kształcie płomienistym lub piramidalnym (K. Wachowski 1984, s. 55), jak np. w przypadku egzemplarza z Manasterca pow. Lesko i Mymonia pow. Sanok (P. N. Kotowicz 2002, s. 13, tabl. XI: 4–5).

WĘDZIDŁA

Wędzidła trepczańskie – dwa zachowane w całości (tabl. XIV: 1, XV: 1; nr kat. 87–88) i cztery we fragmentach (tabl. XIV: 2–4, XV: 2; nr kat. 89–92) – należą do pospolitego typu form dwuczłonowych. Składają się one z dwóch połączonych prętów żelaznych lub skręconych tulejek z grubej żelaznej blachy – tzw. międzyzębia, zaopatrzonych w wolnych końcach różnego rozmiaru kółka. A. Nadolski zaliczył takie wędzidła do swego typu I, stwierdzając jednocześnie, iż trudno je precyzyjnie datować ze względu na to, że forma ta w niezmienionej formie przetrwała praktycznie do czasów nam współczesnych (A. Nadolski 1954, s. 87). Natomiast zdaniem A. N. Kirpičnikova okazy te reprezentują typ IV i można je datować na Rusi najwcześniej na IX–X wiek. W wieku XII stają się one już masową kategorią znalezisk (A. N. Kirpičnikov 1973, s. 16–17, tabl. VI). Niekiedy próbuje się datować poszczególne okazy na podstawie wielkości kółek znajdujących się na zakończeniach ich ramion – część badaczy uznaje mniejsze kółka za starsze, inni natomiast odwrotnie. Z obserwacji przemian wędzideł na Ostrówku w Opolu wysunięto wniosek o pierwotnym braku małych kółek i współwystępowaniu kółek małych i dużych w czasach późniejszych. Za cechę wyróżniającą uznaje się czasem również grubość prętów międzyzębia. Starsze okazy miały być bardziej smukłe, młodsze – krępe i grube (K. Wachowski 1984, s. 67–68). Ten typ wędzideł posiada wiele analogii na terenie Polski, Rusi, Słowacji i Węgier (np. A. Nadolski 1954, s. 87, tabl. XL: 1; A. F. Medvedev 1959, s. 185, ryc. 22: 5; A. N. Kirpičnikov 1973, tabl. VI; A. Ruttkay 1975, ryc. 30: 2, 6; K. Wachowski 1984, ryc. 49: a–h; L. Kovács 1986, ryc. 3: 6, 5: 5, 6: 6; J. Górecki 2001, ryc. 89: 1–3; P. Świątkiewicz 2002, s. 89, tabl. XXII: 2–6). Kilka z nich odkryto także na terenie Małopolski (np. A. Żaki 1974, s. 287–288, ryc. 227: c; A. Koperski 1980, s. 100, ryc. 31; 2003, s. 369–370, ryc. 2; J. Rogatko 1994, s. 177, ryc. 6; P. N. Kotowicz 2002, s. 14, tabl. XI: 1–3, XII: 1–3). Dla okazu z międzyzębiem wykonanym z rozklepanej i stożkowato zawiniętej blachy (tabl. XIV: 1; nr kat. 87), najbliższe analogie stanowią okazy odkryte na sąsiednim grodzisku trepczańskim „Horodna” (stan. 1), uznane ze względu na niestaranność wykonania za produkt miejscowy (P. N. Kotowicz 2002, s. 14, tabl. XI: 3, XII: 1) oraz Drohiczyzna, pow. Siemiatycze (K. Musianowicz 1969, s. 102, tabl. XXX: 17). Czas użytkowania znalezisk trepczańskich możemy określić jedynie w szerokich ramach chronologicznych, które wyznaczają nam inne przedmioty znalezione na grodzisku „Horodyszcze” (w tym przypadku ostrogi), czyli na okres od IX po początek XIV wieku⁴⁷.

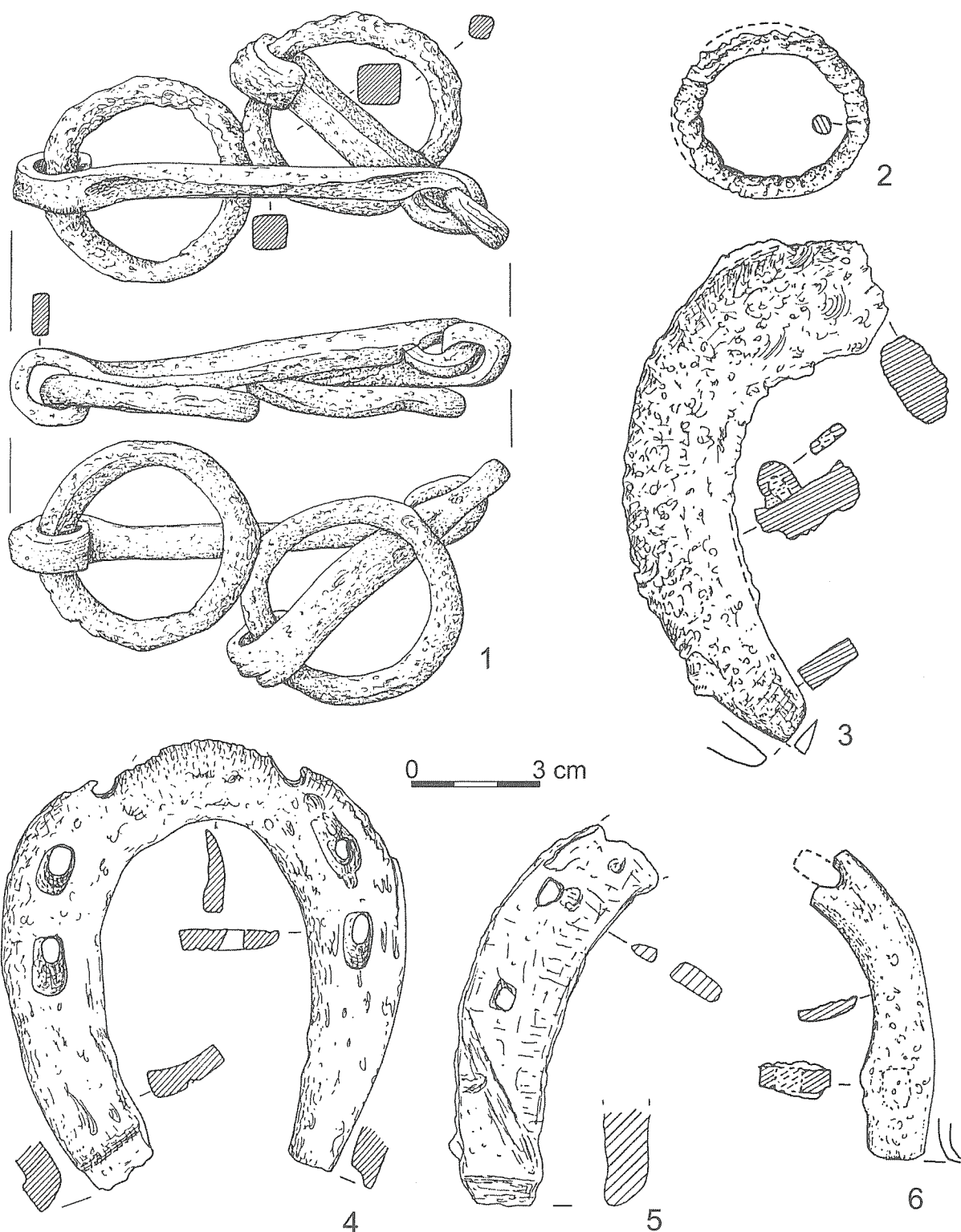
⁴⁷ Jeden z fragmentów (tabl. XIV: 3; nr kat. 90), znaleziono na hałdzie pochodzącej z wypełniska XIII(?)-wiecznej studni (por. przyp. 39).

Tabl. XIV. Trepcza „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Oporządzenie jeździeckie: 1–4. Węzidła i ich fragmenty (nr kat. 87, 89–91).
Rys. U. Bąk

Taf. XIV. Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Reitzeug: 1–4 Trensen und ihre Fragmente (Kat. Nr. 87, 89–91) Zeichn. U. Bąk

Табл. XIV. Трещча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Снаряжение всадника: 1–4. Удила и их фрагменты (№ кат. 87, 89–91). Рис.
У. Бонк

Tabl. XV. Trepcza „Horodyszcze” stan. 2, pow. Sanok. Oporządzenie jeździeckie: 1–2. Wędzidla i ich fragmenty (nr kat. 88, 92); 3–6. Podkowy i ich fragmenty (nr kat. 93–96). 1–4, 6 – rys. U. Bąk; 5 – rys. P. N. Kotowicz

Taf. XV. Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok. Reitzeug: 1–2 Trensens und ihre Fragmente (Kat. Nr. 88, 92); 3–6 Hufeisen und ihre Fragmente (Kat. Nr. 93–96). 1–4, 6 – Zeichn. U. Bąk; 5 – Zeichn. P. N. Kotowicz

Табл. XV. Трепча „Городище”, пам. 2, пов. Санок. Снаряжение всадника: 1–2. Удила и их фрагменты (№ кат. 88, 92); 3–6. Подковы и их фрагменты (№ кат. 93–96). 1–4, 6 – рис. У. Бонк; 5 – рис. П. Н. Котович

PODKOWY

Podkowy trepczańskie można zaliczyć do szeroko pojętego typu 2 według A. N. Kirpičnikova, datowanego na XII–XIII wiek (A. N. Kirpičnikov 1973, s. 83–84, ryc. 49) oraz do tzw. typu germańskiego wyróżniającego się opływowym ciągiem linii brzegowej – typ II w podziale P. Baxy. Pierwsze takie okazy znane są jeszcze z epoki lateńskiej, natomiast w średniowieczu występują od X do XIV wieku (P. Baxa 1981, s. 431, ryc. 3: 6). Zachowaną w całości podkowę (tabl. XV: 4; nr kat. 96) trudno zakwalifikować do któregośkolwiek z siedmiu typów wyróżnionych przez J. Kaźmierczyka, chociaż wykazuje ona cechy zbieżne przede wszystkim z okazami zaliczanymi do odmiany I typu II (II/1). Odmiana ta posiada sztywną, płaską ramę z falistym układem ciągu linii brzegowej, owalnym lub nieco spłaszczonym prześwitem ramy oraz sześć otworów na podkowiaki. Końcówki ramion są odmiennie ukształtowane – jeden jest płaski, natomiast drugi zaopatrzony w zaczep w kształcie ostrosłupa, najczęściej hakowato zagięty ku dołowi. Przekrój ramy jest z reguły prostokątny, ale czasem spotyka się również trójkątny. Długość omawianych podków zawiera się w granicach 10,5–13,2 cm, a rozpiętość ramy 10,2–12,2 cm. Chronologia tych okazów na Śląsku mieści się w szerokim przedziale X–XIII wieku (J. Kaźmierczyk 1978, s. 30–33, ryc. 3). W porównaniu z tymi podkowami okaz z „Horodyszcza” wykazuje pewne innowacje, które wskazują, iż mamy tutaj zapewne do czynienia z kolejną odmianą tego typu – w egzemplarzu trepczańskim brak falistości brzegu ramy. Co prawda J. Kaźmierczyk uważa, że „pozorna” opływowość ramion spowodowana jest stanem zachowania podków i nie występowała w typie II (tamże,

s. 23), jednak w tym przypadku trudno przyjąć tę hipotezę, mimo iż analizowana podkowa wykazuje wyraźne ślady zużycia (starty przodek i zniszczony zaczep). Innym, mniej chyba istotnym elementem odróżniającym omawiany okaz od typu II/1, jest mniejsza rozpiętość ramy i tym samym smuklejszy kształt podkowy trepczańskiej. Obecny etap badań nad tą kategorią zabytków nie pozwala niestety na jakiegokolwiek ściślejsze ustalenia w tym względzie.

Trzy pozostałe podkowy trepczańskie, w tym jedna stosunkowo niewielkich rozmiarów, zachowały się fragmentarycznie (tabl. XV: 3, 5–6; nr kat. 93–95) i należy je prawdopodobnie łączyć z odmianami I/1 lub II/1. Wskazują na to przede wszystkim rodzaj zachowanego zakończenia ramienia – w tym wypadku płaskiego – oraz brak bruzdy. Nie wiemy niestety czy drugie z ramion posiadało uformowany zaczep. Podobnie jak w przypadku omawianym wyżej, wyraźny jest tutaj brak falistego kształtu ramion, należy również podkreślić brak wyraźnych gniazd na podkowiaki oraz mocno zarysowany przodek. W jednej z podków zachował się podkowiak o trójkątnej główce, analogiczny do okazów używanych na terenie całej wczesnośredniowiecznej Europy. Wspomniany wyżej typ I/1 podków odróżnia od typu II/1 przede wszystkim rodzaj zakończenia ramion, które są w obu przypadkach płaskie, rama jest prosta o falistym ciągu linii brzegowej, a jej prześwit zbliżony jest do owalu. Chronologia tego typu zamyka się w granicach XI–XIII wieku, a więc jest zbliżona do datowania typu II/1 (J. Kaźmierczyk 1978, s. 19–30, ryc. 3). Pozwala nam to datować podkowy z grodziska „Horodyszcze” ogólnie na X–XIII wiek, aczkolwiek i tutaj mamy zapewne do czynienia z formami pochodnymi od typów wydzielonych przez J. Kaźmierczyka.

INNE

Ostatni z omawianych zabytków – klinowaty, trzpieniowaty żelazny przedmiot (tabl. X: 7; nr kat. 97) – nie wiąże się bezpośrednio z miltariami, aczkolwiek ze względu na swój kształt często mylnie utożsamiany jest z bronią strzelecką. Wydaje się, że w tym przypadku mamy do czynienia z rzadkim, chociaż coraz częściej odkrywanym na terytorium nadsańskim zabytkiem, określanym jako tzw. grzywna grotopodobna⁴⁸. Przedmioty takie są wedle K. Wachowskiego formą pieniądza pozakruszcowego, stanowiącego uniwersalną formę środka płatniczego służącego do niewielkich transakcji. Neguje się przy tym – sugerowaną niekiedy w literaturze – możliwość wiązania ich z półfabrykatami późnośredniowiecznych grotów beltów, gdyż przeczy temu całkowicie zarówno chronologia obiektów na których wystąpiły, jak i sama forma przedmiotu (K. Wachowski 1997, s. 69; P. Kotowicz 2002, s. 221–222; krytycznie P. Boroń 1998, s. 12–13). Podobne zabytki odkryto dotychczas na Morawach, Słowacji, Śląsku⁴⁹ i w Małopolsce

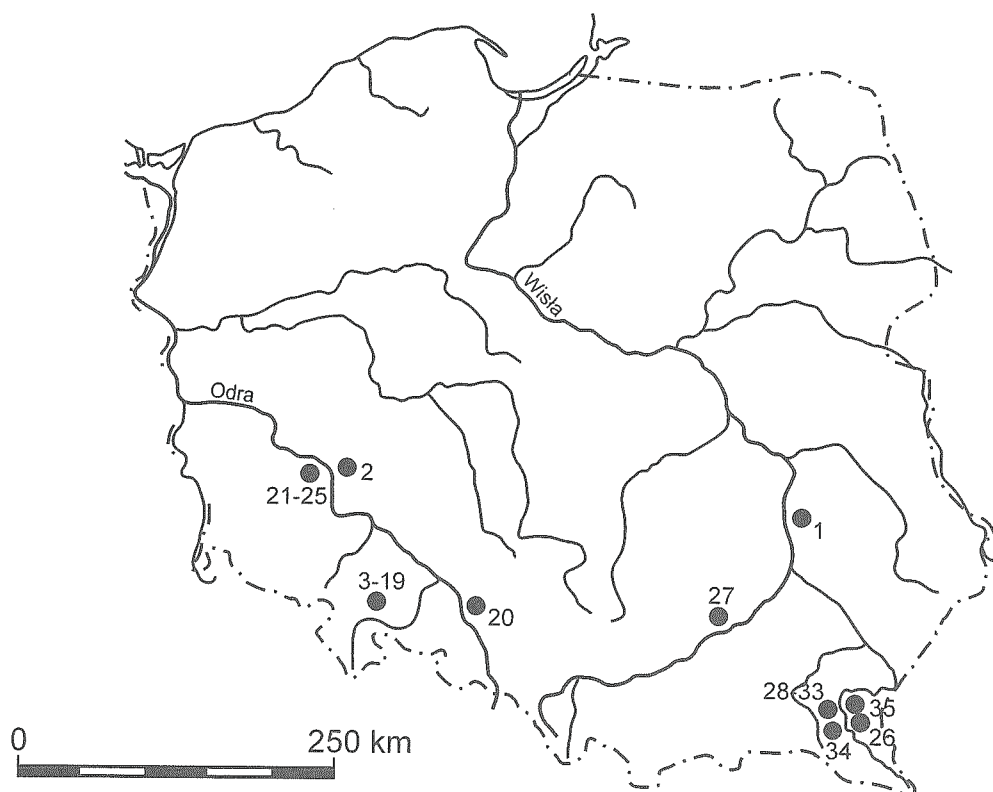
(ryc. 10). Interesującą dla nas jest zwłaszcza ta ostatnia strefa. Poza odosobnionymi znaleziskami grzywnien grotopodobnych z Chodlika–Żmijowisk, pow. Opole Lubelskie oraz prawdopodobnie ze Szczaworyża⁵⁰, pow. Busko Zdrój (E. Dąbrowska 1969, ryc. 9: h; s. Hoczyk-Siwkowska 2000, s. 238), wszystkie inne przedmioty tego typu w Małopolsce grupują się w odosobnionej enklawie nad górnym Sanem, gdzie do tej pory – włączając egzemplarz z „Horodyszcza” – odkryto ich jedenaście. Najwięcej, gdyż aż osiem „grzywnien” zarejestrowano na drugim grodzisku trepczańskim – „Horodna”, stan. I (P. Kotowicz 2002), po jednej natomiast w okolicach grodziska w Sanoku–Białej Górze, pow. Sanok (R. Fedyk, P. N. Kotowicz 2004) i na osadzie wczesnośredniowiecznej w Uluczu, pow. Brzozów (I. Mianowska 2001, s. 74, tabl. I: 3). Więk-

Polkowice (K. Jaworski 1998, s. 471–472; P. Kotowicz 2002, s. 223, ryc. 3), dołączyć chyba należy zabytek przypominający taką grzywnę z Kotórze Wielkiego, pow. Opole, odkryty na osadzie z IX wieku (K. Spychała 2002, s. 252, ryc. 4: d – tam jako „punca”). Katalog znalezisk poszerza również kolejny okaz znaleziony na grodzisku w Gilowie (K. Jaworski, M. Paternoga 2002, s. 281, ryc. 1: 6).

⁵⁰ Omawiane znalezisko jest kolejnym – przynajmniej tak wynika z opublikowanego rysunku – zabytkiem tego typu. W publikacji źródłowej przedmiot ten został określony jako grot beltu (E. Dąbrowska 1969, ryc. 9: h).

⁴⁸ Sugerowana wcześniej obecność co najmniej dwóch grzywnien grotopodobnych wśród zabytków z „Horodyszcza” (por. P. Kotowicz 2002, s. 224, przyp. 6), w świetle przeprowadzonej analizy materiałów nie znajduje potwierdzenia.

⁴⁹ Do znanych z literatury znalezisk śląskich z Czeladzi Wielkiej, pow. Góra, Gilowa, pow. Dzierżoniów oraz Obiszowa, pow.

Ryc. 10. Grzywny grotopodobne: 1 – Chodlik-Żmijowska, pow. Opole Lubelskie; 2 – Czeladź Wielka, pow. Góra; 3–19 – Gilów, pow. Dzierżoniów; 20 – Kotórz Wielki, pow. Opole; 21–25 – Obiszów, pow. Polkowice; 26 – Sanok-Biała Góra, pow. Sanok; 27 – Szczaworyż, pow. Busko Zdrój; 28–33 – Trepcza „Horodna”, pow. Sanok; 34 – Trepcza „Horodyszcze”, pow. Sanok; 35 – Ulucz, pow. Brzozów

Abb. 10. Eisenbarren: 1 – Chodlik Żmijowska, Kreis Opole Lubelskie; 2 – Czeladź Wielka, Kreis Góra; 3–19 – Gilów, Kreis Dzierżoniów; 20 – Kotórz Wielki, Kreis Opole; 21–25 – Obiszów, Kreis Polkowice; 26 – Biała Góra, Kreis Sanok; 27 – Szczaworyż, Kreis Busko Zdrój; 28–33 – Trepcza „Horodna”, Kreis Sanok; 34 – Trepcza „Horodyszcze”, Kreis Sanok; 35 – Ulucz, Kreis Brzozów

Рис. 10. Наконечникообразные гривни: 1 – Ходлик-Жмиевиска, пов. Ополе Люблинское; 2 – Челядзь Велька, пов. Гура; 3–19 – Гилув, пов. Дзержонув; 20 – Котуж Вельки, пов. Ополе; 21–25 – Обишув, пов. Польковице; 26 – Санок-Бяла Гура, пов. Санок; 27 – Щаворыж, пов. Буско Здруй; 28–33 – Трепча „Городня”, пов. Санок; 34 – Трепча „Городище”, пов. Санок; 35 – Улюч, пов. Бжозув

szość grzywni grotopodobnych odkryto na stanowiskach, gdzie wystąpiły również przedmioty powiązane z kręgiem wielkomorawskim, co pozwala datować je generalnie na IX – 1. połowę X wieku (por. P. Kotowicz 2002, s. 223, tam wcześniejsza literatura; zob. także P. Šalkovský 2002, s. 180,

ryc. 11: 5 – tam jako przebijak lub szydło). Tak też chyba należy wstępnie ustalić chronologię okazu z „Horodyszcza”. Rosnąca liczba przedmiotów grotopodobnych w okolicach Sanoka, może potwierdzać postawioną wcześniej hipotezę o lokalnej ich produkcji na ziemiach południowej Polski.

PODSUMOWANIE

Zaprezentowane militaria i elementy oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszcze” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2, należą do najbardziej oryginalnych i zróżnicowanych tego typu znalezisk z terenu ziem polskich. Należy tu przede wszystkim wymienić przedmioty używane w boju bezpośrednim, reprezentowane przez broń obuchową. Na zbiór ten składają się: topór z kapturkiem i wąsami (tabl. I: 1; nr kat. 1), czekan typu bradatica (tabl. I: 2; nr kat. 2) oraz dwa fragmenty kiścieni (tabl. II: 1–2; nr kat. 3–4). Dwa pierwsze zabytki odkryte zostały w skarbie przed-

miotów żelaznych, datowanym na 2. połowę IX – pocz. X wieku (por. J. Ginalska 1997). Oba znajdują liczne analogie zarówno na terenie ziem polskich jak i krajów sąsiednich. Na obecnym etapie badań nie można bardziej zawęzić ich chronologii, chociaż obecność topora o cechach charakterystycznych dla zabytków głównie z X–XI wieku pozwala domniemywać, iż skarb w którym go znaleziono, złożono bliżej początku X wieku. Pozostałe dwa egzemplarze broni obuchowej reprezentują fragmenty zdobionych, brązowych korpusów kiścieni. Analogie wschodnioeuropejskie (por.

A. N. Kirpičnikov 1966, s. 58–65) pozwalają nam datować te unikalne na terenie ziem polskich zabytki na XII–XIII wiek i wiązać z kulturą staroruską. Tylko jeden przedmiot uznano za element broni drzewcowej. Jest nim tulejkowaty, żelazny tok włóczni (tabl. II: 3; nr kat. 5). Toki takie – znane już w okresie merowińskim i karolińskim – znajdowane są na stanowiskach datowanych nawet na wiek XIV. Chronologię egzemplarza trepczańskiego trudno szczegółowo uściślić. W oparciu o inne charakterystyczne zabytki, które wystąpiły na grodzisku, można go jedynie ogólnie datować na VIII – pocz. XIV wieku. Kolejną kategorią zabytków odkrytych na „Horodyszczu” są elementy uzbrojenia ochronnego w postaci dwóch niewielkich fragmentów kolczugi (tabl. II: 4–5; nr kat. 6–7). Podobnie jak w przypadku toku włóczni, analogiczne materiały z Polski i krajów ościennych nie pozwalają na uściślenie chronologii tej kategorii zabytków – należy je zatem datować na VIII – początek XIV wieku.

Najliczniejszą grupę zabytków w omawianym zbiorze tworzy broń miotająca, w postaci grotów strzał i bełtów. Groty strzał – liczące ogółem 47 egzemplarzy – dzielą się na okazy z tulejką (23 sztuki) oraz trzpieniem (24 sztuki). Wśród grotów bełtów wyróżniono 13 egzemplarzy z tulejką i pojedynczy okaz z trzpieniem. Do liczby tej należy dodać jeszcze przedmiot będący zapewne półfabrykatem trzpieniowatego grotu bełtu. Groty strzał z tulejką najliczniej reprezentowane są przez okazy z zadziorami, do których zaliczono 11 egzemplarzy (tabl. III: 1–7, IV: 1–4; nr kat. 8–18), w tym pojedynczy grot z jednym zadziorem (tabl. III: 1; nr kat. 8). Ta stosunkowo szeroko rozpowszechniona kategoria zabytków jest bardzo trudna do szczegółowego datowania. Proponowana dawniej chronologia tego typu na X–XI wiek (A. Nadolski 1954, s. 64), jest obecnie nie do utrzymania. Dolna granica występowania tych zabytków na ziemiach polskich może być określana już na VII wiek (K. Wachowski 2001, s. 153), natomiast górna oscyluje w okolicach wieku XIV (tenże 1982, s. 180). Podobnie więc jak w przypadku innych, mało precyzyjnie datowanych zabytków, chronologię tych grotów należy określić na VIII – początek XIV wieku. Siedem egzemplarzy zaliczono do grotów strzał z tulejką i różnie ukształtowanym, płaskim liściem (tabl. IV: 5–9, V: 1–2; nr kat. 19–25). Ich chronologię można określić jedynie za pomocą analogii, które wyznaczają im szeroki horyzont występowania obejmujący okres od VII do XIV stulecia (por. A. F. Medvedev 1966, s. 56–57). Możemy je więc datować podobnie jak egzemplarze z zadziorami. Spośród pozostałych sześciu grotów zaliczonych do okazów z tulejką (tabl. V: 3–8; nr kat. 26–31), tylko w przypadku jednego egzemplarza (tabl. V: 3; nr kat. 26) udało się określić jego kształt i tym samym przybliżoną chronologię – XIII wiek. Groty strzał z trzpieniem tworzą znacznie bardziej zróżnicowaną grupę zabytków. Na pierwszy plan wysuwa się tutaj pojedynczy, unikalny na ziemiach polskich okaz o trójkątnym ostrzu (tabl. VI: 1; nr kat. 32), którego prototypy pojawiają się w Europie Wschodniej jeszcze w I tysiącleciu p.n.e. i trwają do X wieku n.e., przy czym ich znaczenie zmniejsza się już w okresie VIII i IX stulecia. Analogie z terenu dawnej Rusi i krajów położonych na południe od ziem polskich, pozwalają datować okaz trepczański na VIII–X wiek i wiązać go ze środowiskiem

koczowniczym. Kolejne typy grotów reprezentowane są przez 20 egzemplarzy o płaskim liściu (tabl. VI: 2–10, VII: 1–10, VIII: 1; nr kat. 33–51, 53). Ich datowanie jest z reguły dosyć szerokie, chociaż w kilku przypadkach można nieco uściślić ich chronologię. Chodzi tutaj przede wszystkim o groty zaliczane przez A. F. Medvedeva do typów 40, 43, 48, 65–69 i 72 (A. F. Medvedev 1966), których pojawienie się w Europie Środkowej W. Świętosławski wiąże z XIII-wiecznymi najazdami tatarskimi (W. Świętosławski 1997). Należy jednakże zastrzec, iż nie we wszystkich przypadkach jest to tak oczywiste⁵¹. Pozostałe trzy groty z trzpieniem (tabl. VII: 11, VIII: 2–3; nr kat. 52, 54–55) posiadają główki o przekroju cztero- lub wielokątnym i wszystkie należą do odmiennych typów. Ich datowanie określa się szeroko na X–XIV wiek. Podobnie jak groty strzał, mało czułą chronologicznie kategorią zabytków są groty bełtów (tabl. IX: 1–8, X: 1–6; nr kat. 60–73). Uważa się obecnie, że dolną granicą ich występowania jest wiek XII, a raczej jego 2. połowa, natomiast szersze ich rozpowszechnienie w Europie Środkowej i Wschodniej przypada na wiek XIII i dalsze stulecie. Wszystkie groty z Trepczy wydatowano generalnie na XIII – początek XIV wieku, aczkolwiek groty bełtów z tulejką typu 1 wg A. F. Medvedeva mogą być nieco wcześniejsze i sięgać wieku XII (A. F. Medvedev 1966).

Kolejną dużą grupę zabytków tworzą elementy oporządzenia jeździeckiego, na które w zbiorze trepczańskim składają się ostrogi, wędzidła i podkowy. Ostrogi, których odkryto 12 egzemplarzy, stanowią jedną z najciekawszych i najbardziej zróżnicowanych kategorii militariów z grodziska „Horodyszczu”. Dzięki nim można w miarę precyzyjnie określić datowanie pozostałych, mało czułych chronologicznie zabytków. Wśród tego typu części rzędu końskiego wyróżnia się unikalny na terenach Słowiańszczyzny Zachodniej okaz ostrogi oczkowatej (tabl. XI: 1; nr kat. 74). Zabytek ten związany jest z kręgiem merowińskim i karolińskim, a z terenu Polski znany tylko jeszcze 5 takich egzemplarzy. Zdaniem K. Wachowskiego, który traktuje te przedmioty jako importy, ich napływ na ziemię zachodniosłowiańską można dość precyzyjnie wiązać z okresem końca VIII i początkiem IX wieku (K. Wachowski 2001, s. 153). Należy się jednakże liczyć z lokalną produkcją takich ostróg żelaznych i możliwością przesunięcia dolnej granicy ich występowania na 2. połowę VIII wieku (por. D. Bialeková 1977, s. 123–124). Taką szeroką chronologię przypisujemy również okazowi trepczańskiemu. Z okresem plemiennym można także – z dość dużym prawdopodobieństwem – wiązać kolejne trzy ostrogi zaliczone do egzemplarzy haczykowatych (tabl. XI: 2–4; nr kat. 75–77). Wśród nich wyróżnia się rzadko spotykana forma (tabl. XI: 3; nr kat. 75) posiadająca jeden zaczep ukształtowany w klasyczne oczko (charakterystyczne dla ostróg oczkowatych), a drugi haczykowaty – analogiczny dla okazów z zaczepami zagiętymi do wewnątrz. Trudno na razie jednoznacznie stwierdzić, czy ostroga ta jest naśladownictwem ostróg oczkowatych w ramach wariantu haczykowatego, czy też próbą stworzenia całkiem nowej konstrukcji.

⁵¹ Przykładowo, warto zwrócić uwagę na groty typu 40, które dość powszechnie występują na stanowiskach słowackich z IX–X wieku.

Niezależnie od tego, można ją na obecnym etapie badań datować, podobnie jak okaz oczkowaty, na 2. połowę VIII – początek IX wieku, nie wykluczając jednak możliwości przetrwania podobnych form w głąb IX stulecia. Chronologię pozostałych okazów haczykowatych określono stosunkowo szeroko – na okres od 2. połowy VII do X wieku. Następną ostrogę, której ramiona posiadają łukowate wygięcie, a silnie odchylony bodziec kolczysty ograniczony jest prostokątną płytką (tabl. XII: 1; nr kat. 78), należy wiązać już z okresem późniejszym. Ostrogi takie, popularne zwłaszcza na Rusi, uważa się za formy wyjściowe dla egzemplarzy z bodźcem gwiazdzistym i datuje ramowo na 2. połowę XII – 1. połowę XIII wieku (A. N. Kirpičnikov 1973, s. 66–67). Wcześniejszą formę reprezentuje fragment ornamentowanej ostrogi, z której zachowało się jedynie jedno proste ramię z zaczepem płytkowo-nitowym (tabl. XII: 2; nr kat. 79). Można ją wiązać z odmianami ostróg datowanymi przez Z. Hilczerównę na X–XI wiek (Z. Hilczerówna 1956, s. 22–38). Najprawdopodobniej z okazem o bodźcu kolczystym mamy również do czynienia w przypadku kolejnego fragmentu ostrogi (tabl. XII: 3; nr kat. 86). Stan jej zachowania pozwala jednak jedynie na umieszczenie jej w szerokim horyzoncie czasowym, obejmującym okres od X do początku XIV wieku. Sześć pozostałych egzemplarzy wiązać należy z ostrogami posiadającymi bodziec w postaci rozwidłonej szyjki, zakończonej kółkiem gwiazdzistym – tylko jedna z nich zachowała się w całości (tabl. XIII: 2; nr kat. 80). Analogie z Małopolski wskazują na okres jej użytkowania zamykający się w ramach 2. połowy XIII – 1. połowy XIV wieku (S. Kołodziejski 1985, s. 165–166). Jednakże na Rusi analogiczne formy pojawiają się nieco wcześniej, gdyż już w 2. ćwierci XIII wieku (A. N. Kirpičnikov 1973a). Taką szerszą chronologię przyjmujemy także dla okazu trepczańskiego, chociaż górna granica całkowitego zaprzestania użytkowania grodu to najprawdopodobniej początek XIV wieku (por. J. Ginalska 2001b, s. 354). Nieco węż-

zej, gdyż na 2. ćwierć XIII – 1. ćwierć XIV wieku, należy datować zdeformowany fragment kolejnej ostrogi zakończonej kółkiem gwiazdzistym (tabl. XIII: 1; nr kat. 81). Natomiast trudno precyzyjnie umieszczać w czasie cztery kółka od tego samego typu ostróg (tabl. XII: 4–6, XIII: 3; nr kat. 82–85), wiążące się z horyzontem zamykającym się w przedziale od 2. połowy XIII do końca XIV wieku (S. Kołodziejski 1985). Wśród elementów oporządzenia jeździeckiego znajduje się także sześć przedmiotów, które uznano za wędzidła lub ich fragmenty (tabl. XIV: 1–4, XV: 1–2; nr kat. 87–92). Niestety, wędzidła trepczańskie należą do pospolitego typu form dwuczłonowych (złożonych z międzyzębia i dwóch kółek) stanowiących najsłabiej opracowaną kategorię takich znalezisk w archeologii wczesnego i późnego średniowiecza. Wedle A. N. Kirpičnikowa, można je datować najwcześniej na IX–X wiek (A. N. Kirpičnikov 1973, s. 16–17), co potwierdzają znaleziska z terenu Węgier i Słowacji wiązane generalnie z osadnictwem staromadziarskim (A. Ruttkay 1975; L. Kovacs 1986). Za górną granicę chronologiczną dla egzemplarzy z „Horodyszczu” należy przyjąć 1. połowę XIV wieku. Do wyposażenia zbrojnego jeźdźcy zalicza się też niekiedy podkowy, których cztery egzemplarze znalazło się w analizowanym zbiorze (tabl. XV: 3–6; nr kat. 93–96). Niestety, podobnie jak wędzidła, również podkowy stanowią jedną ze słabiej rozpoznanych kategorii znalezisk. Opierając się na ustaleniach J. Kaźmierczyka (J. Kaźmierczyk 1978) możemy je datować bardzo ogólnie na X–XIII wiek. Ostatnim zabytkiem poddanym analizie jest tzw. grzywna grotopodobna (tabl. X: 7; nr kat. 97), którą często mylnie utożsamia się z militariami, głównie z grotami bełtów kuszy. Chronologia występowania takich zabytków przeczy jednak tej tezie. Zdaniem K. Wachowskiego, przedmioty te mogły być formą pieniądza pozakruszcowego, używanego do niewielkich transakcji. Ich datowanie zawiera się generalnie w okresie od IX do połowy X wieku (P. Kotowicz 2002).

WNIOSKI

Wśród odkrytych na grodzisku „Horodyszczu” w Trepczy koło Sanoka kilkuset wczesnośredniowiecznych metalowych zabytków ruchomych, jednymi z najbardziej zróżnicowanych i interesujących – obok wytworów kultu religijnego, pieczęci książęcych oraz okazałych ozdób (por. J. Ginalska 1997; 1999–2000; 2001; 2001a; 2001b; 2001c; 2002) – są przedmioty związane ze sztuką wojenną. Zarejestrowano tutaj 96 militariów⁵² wczesnośredniowiecznych, charakterystycznych głównie dla dwóch przedziałów czasowych. Starszy z nich obejmuje prawie cały okres plemienny – od 2. połowy VIII do X wieku. Drugi odcinek czasowy wiąże się istnieniem na tym obszarze dwóch księstw ruskich (przemyskiego i halickiego) i datowany jest ogólnie na XII–XIII stulecie.

⁵² Ze względów, które zaprezentowaliśmy w analizie, nie ujmujemy w ogólnej liczbie zabytków tzw. „grzywny grotopodobnej”. Już po zamknięciu niniejszego artykułu do rąk autorów trafił jeszcze jeden trzpieniowaty grot strzały z grodziska „Horodyszczu”, zbliżony do okazów zaliczanych do typu 45 wg A. F. Medvedeva (A. F.

Dolną granicę pierwszego z tych przedziałów wyznacza unikatowa w skali ziem polskich i całej Słowiańszczyzny Zachodniej, karolińska ostroga oczkowata (por. ryc. 9), datowana na 2. połowę VIII – początek IX wieku. Ostroga ta – wiązana za K. Wachowskim z horyzontem znalezisk wczesnkarolińskich w Polsce – stanowi najdalej na wschód wysunięty zabytek tego typu i najpewniej dostała się na tereny nadszańskie w wyniku oddziaływań południowych (por. K. Wachowski 1991, s. 89, 92; 2001, s. 153). Horyzont ten reprezentują również ostrogi o zaczepach haczykowatych, z których jedna może być naśladownictwem wzmiankowanego wyżej okazu oczkowatego. Na szczególną uwagę zasługują dwa egzemplarze broni obuchowej – topór i czekan – znalezione w skarbie przedmiotów żelaznych (datowanym na 2. połowę IX – początek X wieku) wiązanych z wpływami środowiska wielkomorawskiego. Trudno jednoznacznie stwierdzić w jakim celu

Medvedev 1966, s. 67, tabl. 13: 37; 30: 41), znaleziony w 2000 roku i подарowany przez jednego z poszukiwaczy skarbów.

ukryto skarb trepczański. Fakt umieszczenia w nim militariów częściowo uszkodzonych (czekan-bradatica posiadał ułamaną osadę, natomiast topór wyraźnie złamane, uformowane na nowo ostrze) może sugerować, iż ukryto go w celu tezauryzacji surowca. Niewykluczone, że uczyniono to nagle, w obliczu niespodziewanego niebezpieczeństwa (por. J. Ginalski 1997, s. 237–238; 2001, s. 47), które stanowić mogli przemieszczający się wtedy ku Nizinie Węgierskiej koczowniczy Madziarowie. Fakt stacjonowania w niezbyt odległym przecieź Przemyślu zbrojnej drużyny Węgrów (por. A. Koperski 2003), może nadawać hipotezie tej pewnych znamion prawdopodobieństwa. Być może śladem obecności Węgrów w okolicach Sanoka są również niektóre trzpieniowate groty strzał, zaliczane przez A. F. Medvedeva do typu 41 i datowane ogólnie na VIII–XI wiek (A. F. Medvedev 1966, s. 65–66), które były dość powszechnym wyposażeniem madziarskich jeźdźców (A. Ruttkay 1976, s. 330). Koczowniczym elementem z tego okresu jest również – rzadki na naszych terenach – trójlistny, trzpieniowaty grot strzały (por. ryc. 8), który trudno jednak powiązać z określonym ludem.

Drugi okres chronologiczny – wiązany z kulturą staroruską XII i XIII wieku – był jednocześnie największym rozkwitem grodu „Horodyszcze” (por. J. Ginalski 1999–2000; 2001; 2001a; 2001b; 2001c; 2002). W analizowanej grupie militariów z tego czasu najbardziej okazałymi, wręcz elitarnymi przedmiotami, są znaleziska fragmentów dwóch zdobionych, brązowych kiścieni. Te bogato dekorowane egzemplarze (jeden z nich posiadał być może wyobrażenie stylizowanego ptaka), uznawane są za najdoskonalsze dzieła ruskich odlewników – jubilerów (A. N. Kirpičnikov 1966, s. 59–62). Z tego okresu pochodzi również druga, późniejsza grupa ostróg. Na XII – I. połowę XIII wieku wydatowano – charakterystyczną przede wszystkim dla Rusi – ostrogę z tzw. „mankietem” ograniczającym bodziec od szyjki. Głównie na XIII – początek XIV wieku datować należy znalezione na grodzisku ostrogi z bodźcem gwiazdzystym, które wraz z grotami bełtów do kuszy wyznaczają najpóźniejszy horyzont osadnictwa, przerwany najazdem tatarskim w okolicach połowy XIII wieku⁵³. Najazd ten dokumentują – charakterystyczne dla tych koczowników – liczne groty strzał z trzpieniem (W. Świętosławki 1997, s. 19–22, ryc. 51; J. Ginalski 2001b, s. 372). Pozostałe przedmioty trudno na obecnym etapie badań powiązać jednoznacznie z którymkolwiek z okresów. Zaważył na tym fakt, iż większość z nich zalegała bezpośrednio w ściółce leśnej, bez jakiegokolwiek kontekstu stratygraficznego. Ale nawet w przypadku tych nielicznych znalezisk, które można łączyć z poszczególnymi obiektami (groby, studnia), nie mamy pewności, czy nie wystąpiły one na złożu wtórnym. Przypuszczać jednak należy, że większość z analizowanych, szeroko datowanych militariów, trzeba od-

⁵³ Po najeździe ocalali mieszkańcy grodu powrócili na to miejsce, czego dowodem jest zarówno wzniesienie po połowie XIII wieku drugiego, mniejszego obiektu sakralnego, jak i dalsze użytkowanie cmentarza. Całkowite opuszczenie grodu nastąpiło około początków XIV wieku (J. Ginalski 2001b, s. 354, 372–373). Horyzont ten mogą dokumentować wspomniane wyżej ostrogi z bodźcem gwiazdzystym, których chronologia zamyka się na połowie wieku XIV (por. S. Kolodziejski 1985).

nosić głównie do późnej fazy wczesnego średniowiecza (XII – połowa XIII w.). Fakt ich bezładnego zalegania płytko pod powierzchnią, pozwala domniemywać, iż zostały one porzucone w czasie wspomnianego najazdu tatarskiego (por. J. Ginalski 2001, s. 48; 2001b, s. 372).

Wyniki dotychczasowych badań wykopaliskowych grodziska w Trepczy pozwalają z dużym prawdopodobieństwem łączyć ten obiekt z wymienianym w latopisach ruskich pierwotnym grodem Sanok. Przemawia za tym z jednej strony różnorodność, bogactwo i ogromna liczba znalezisk ruchomych na wzgórzu „Horodyszcze”, z drugiej zaś obecność na majdanie budowli o charakterze rezydencjonalnym (?), dwóch obiektów sakralnych oraz otaczającego je cmentarza z późnej fazy wczesnego średniowiecza. Rozumowanie takie zdają się poświadczать bardzo skromne ślady aktywności ludzkiej na wzgórzu zamkowym w Sanoku sprzed połowy XIII w.⁵⁴ (por. J. Ginalski 2001b, s. 372–373). Jaką nazwę nosił gród „Horodyszcze” w okresie plemiennym – nie wiemy. Luksusowe przedmioty potwierdzające funkcjonowanie grodu (?) przynajmniej od przełomu VIII i IX wieku⁵⁵ świadczą, iż należał on wedle wszelkiego prawdopodobieństwa do jednego z odłamów plemienia Lędzian (por. M. Parczewski 1991, s. 30–43; 2003; M. Parczewski, E. Pohorska-Kleja 1995, s. 80–81) i mógł mieć już wtedy duże znaczenie strategiczne, strzegąc wylotu przełęczą karpackich. Jeżeli nasza hipoteza o interwencji koczowników węgierskich jest słuszna, to fakt ten mógł doprowadzić do opanowania lub nawet zniszczenia grodu w okresie plemiennym. Inwazja taka mogłaby poniekąd tłumaczyć brak wyraźnego horyzontu znalezisk łączącego dwa wyróżnione wyżej przedziały czasowe – plemienny i wczesnopaństwowy. Konflikty militarne na spornych terenach przygranicznych w dorzeczu Sanu miały również miejsce w późniejszym okresie. Rejon Sanoka znajdował się bowiem na styku trzech państw wczesnośredniowiecznych – Polski, Rusi i Węgier. Już pierwsza wzmianka o grodzie sanockim w latopisie hipackim – zapisana pod rokiem 1150 – mówi o zbrojnym konflikcie węgiersko-halickim, którego przyczyną był najazd dokonany przez księcia halickiego Włodzimierza Wołodarewicza na dzielnicę (Wołyń) innego z książąt ruskich – Izjasława Pantelejmona Mścislawicza. Zatarg ten rozgrywał się na szerszym tle – chodziło w nim bowiem o opanowanie tronu kijowskiego. Latopis mówi o wyprawie odwetowej sojusznika księcia wołyńsko-włodzimierskiego, króla węgierskiego Geyzy II⁵⁶, który w listopadzie wspomnianego roku zostawił w Karpatach wozy „...przeszedł Góry i wziął gród Sanok i posadnika jego ujęto i siół opodał Przemyśla wiele

⁵⁴ Ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego na wzgórzu zamkowym zostały wstępnie omówione przez M. Zielińską (M. Zielińska 1996). Analizę militariów z tego stanowiska przedstawił współautor tego artykułu (P. N. Kotowicz 2002).

⁵⁵ Na obecnym etapie badań fortyfikacji, trudno jednoznacznie datować odkrytą w wale głównym grodziska drugą fazę jego budowy. Wiąże się ona bądź z okresem plemiennym wczesnego średniowiecza, bądź nawet z osadnictwem celtyckim (szerzej na ten temat J. Gancarski, J. Ginalski 2001, s. 310; M. Karwowski J. Ginalski 2002, s. 69, przyp. 4).

⁵⁶ Biogramy bohaterów tych wydarzeń zawierają poszczególne tomy Słownika Starożytności Słowiańskich (A. Poppe 1965; A. Kijas 1977; W. Swoboda 1991).

wzięto...". Włodzimierz, zaniepokojony takim przebiegiem wydarzeń, przekupił (za sprawą arcybiskupów) króla złotem, aby ten wycofał się ze swoimi wojskami. Zarówno te działania, jak i zbliżająca się szybkimi krokami zima (zamarznięte rzeki), spowodowały odwrót armii węgierskiej (A. Fastnacht 1962, s. 46–47; 1990, s. 21–22; Latopis 1995, s. 91–93; J. Ginalski 1999–2000, s. 252, przyp. 29). Niewykluczone, że część militariów odkrytych w Trepczy może się właśnie wiązać z tym wydarzeniem, które zapewne miało dość niespokojny charakter – kronikarz wspomina mianowicie, że Geyza II zawrócił „...wiele złego wyrządziwszy Włodzimierzowi i ziemi jego...” (Latopis 1995, s. 93).

Kres grodu „Horodyszcze” nastąpił najprawdopodobniej w wyniku najazdów hord tatarskich, których trasa przemarszu – według W. Świątosławskiego – wiodła przynajmniej dwukrotnie przez tereny nadszańskie (w latach 1259–1260 oraz 1287–1288). Być może – co sugeruje chronologia większości zabytków – właśnie u progu lat 60. XIII wieku nastąpiło

zniszczenie grodu sanockiego⁵⁷, choć nie można całkowicie negować również tego drugiego odcinka czasowego (W. Świątosławski 1997, s. 19–23, ryc. 51; J. Ginalski 2001b, s. 372, przyp. 43). Po fakcie tym, gród na wzgórzu „Horodyszcze” w dzisiejszej Trepczy przestał – jak się wydaje – pełnić rolę ważnego ośrodka militarno-strategicznego i administracyjnego na peryferiach ziem ruskich⁵⁸. Być może zachwiana pewność mieszkańców grodu co do jego walorów obronnych, a raczej brak perspektyw jego dalszego rozwoju, zmusiła ich do przeniesienia centrum lokalnej władzy na wzgórze zamkowe w Sanoku (M. Parczewski, E. Pohorska-Kleja 1995, s. 82; J. Ginalski 2001b, s. 373), które stało się załącznikiem współczesnego miasta (M. Zielińska 1996). Jesteśmy przekonani, iż dalsze badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Trepczy i Sanoku, pozwolą na jeszcze bardziej wszechstronne i przekonujące potwierdzenie prezentowanych w niniejszym opracowaniu poglądów.

KATALOG ZNALEZISK

1. Topór żelazny (tabl. I: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: „podgrodzie” od strony południowej (10 m na S od linii czwartego wału grodziska); zabytek wchodził w skład skarbu przedmiotów żelaznych zalegających w warstwie calcowej gliny; głębokość – ok. 10 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany prawie w całości – osada w postaci nieregularnego owalu zaopatrzona w niewielkie, częściowo zniszczone wąsy i wyraźny, łukowato ukształtowany kapturek; ostrze asymetryczne, wachlarzowato rozszerzone i nienaturalnie podcięte ku dołowi (ułamane i uformowane na nowo?); szyjka dość smukła o przekroju kwadratowym, poszerzająca się nieznacznie w kierunku osady i ostrza; osadzenie drzewca w stosunku do topora pod kątem prostym.

Wymiary: długość całkowita – 16,6 cm; największa szerokość ostrza – 7,6 cm; wysokość kapturka 5,7 cm; zachowana wysokość osady z wąsami – 4,2 cm; wysokość osady bez wąsów 3,6 cm; szerokość osady 3,9 cm; wymiary światła osady – 3,1 x 2,7 cm; waga – 389,20 g.

Literatura: J. Ginalski 1997, s. 226–227, 230–231, ryc. 4, 6: a.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 647/2.

2. Czekan żelazny, tzw. bradatica (tabl. I: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: „podgrodzie” od strony południowej (10 m na S od linii czwartego wału grodziska); zabytek wchodził w skład skarbu przedmiotów żelaznych zalegających w warstwie calcowej gliny; głębokość – ok. 10 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany prawie w całości – osada owalna, częściowo uszkodzona, pierwotnie z wyraźnymi wąsami; obuch ukształtowany w formie czworobocznego, wyraźnie zwężającego się przy końcu młotka; ostrze dość wąskie, proste, lekko ścięte w dolnej części, z zaznaczoną i wyraźnie podciętą brodą; szyjka stosunkowo krótka, wąska, o przekroju prostokątnym, poszerzająca się jednostronnie w kierunku ostrza; osadzenie drzewca w stosunku do czekana pod kątem prostym.

Wymiary: długość całkowita – 13,9 cm; zachowana wysokość osady z wąsami – 2,6 cm; długość młotka – 1,8 cm; maksymalna wysokość młotka 2,0 cm; przybliżone wymiary światła osady – 2,8 x 2,4 cm; waga – 168,07 g.

Literatura: J. Ginalski 1997, s. 227–229, 231–232, ryc. 4, 6: b.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 647/3.

3. Kiścień brązowy (tabl. II: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 8 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo w postaci fragmentu korpusu wykonanego z brązu cynowego? – korpus pierwotnie o kształcie gruszkowatym, z którego zachowała się jedynie część górna z ułamanym uszkiem; powierzchnia korpusu zdobiona ornamentem naśladowym granulację różnej wielkości; ornament umieszczony w polach utworzonych przez pionowe i poziome gładkie listwy.

Wymiary: zachowana wysokość korpusu – 3,0 cm; waga: 10 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 649/9.

4. Kiścień brązowy (tabl. II: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: przy podstawie wału I (poza obrębem majdanu – na zboczu od strony NE), ar 2N6E, ćw. A, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – 3 cm; 1998 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo w postaci fragmentu wykonanego z brązu cynowego? – korpus pierwotnie o kształcie okrągłym, z którego zachowała się jedynie dolna część wraz z kolistym guzikiem;

⁵⁷ Niewykluczone też, że mogło się to stać znacznie wcześniej. Pamiętajmy, że Ruś wraz Kijowem i Haliczem padła ostatecznie tuż przed końcem roku 1240 (T. Jasiński 1988, s. 16; W. Świątosławski 1997, s. 18). Można więc domniemywać, że również Sanok – najdalej na zachód wysunięty gród księstwa włodzimiersko-halickiego – nie został oszczędzony podczas tych działań wojennych. Trudno natomiast jednoznacznie orzec – jak to było wcześniej sugerowane (J. Ginalski 2001b, s. 372, przyp. 43) – czy gród ów mógł upaść nieco później, tzn. podczas najazdu Tatarów na Polskę w 1241 roku. Przeczą temu wyraźnie przekazy źródłowe, opisujące dość szczegółowo szlak przemarszu wojsk mongolskich przez Lubelszczyznę i Sandomierszczyznę (W. Świątosławski 1997, s. 19–20, ryc. 51).

⁵⁸ Por. przypis 53.

powierzchnia korpusu pokryta wgłębnym ornamentem reliefowym z wyobrażeniem ptaka?, z którego zachowała się jedynie partia dolna z wizerunkiem łap? (w tym jednej zakończonej szponami) oraz dolnej części skrzydeł?; przy guzku widoczne ślady spiłowania.

Wymiary: zachowana wysokość korpusu – ok. 2,5 cm; pierwotna średnica kiścienia – ok. 3,5 cm; średnica guzka – 0,8 cm; waga – 21,07 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 314/98.

5. Żelazny tok włóčni (tabl. II: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – tulejkowaty, uformowany stożkowato; „ostrze” masywne; tulejka wypełniona skorodowaną masą.

Wymiary: długość całkowita – 5,2 cm; średnica tulejki – 1,8–1,9 cm; waga – 23,81 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

6. Koleczka żelazna (tabl. II: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop I, ar 5S3E, ćw. B (bezpośrednio na S od obiektu 1), warstwa 8; głębokość – ok. 30 cm; 1997 rok.

Opis: zachowana w postaci dwóch niewielkich fragmentów – pierwszy fragment zachowany w postaci skorodowanej masy, składającej się z około 20 kółeczek wykonanych z drutu o zaokrąglonych krawędziach; drugi fragment składa się z dwóch kółeczek (z których jedno zachowało się połowicznie), wykonanych z drutu o zaokrąglonych krawędziach; kółka obydwu fragmentów wykonane techniką zgrzewania.

Wymiary: średnica zewnętrzna kółeczek – 0,9–1,1 cm; średnica wewnętrzna kółeczek – 0,5–0,6 cm; grubość drutu – ok. 0,2–0,25 cm; waga – 13,44 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 60/97.

7. Koleczka żelazna (tabl. II: 5)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop I, ar 5S3E, ćw. B (bezpośrednio na S od obiektu 1), warstwa 2; głębokość – ok. 40 cm; 1997 rok.

Opis: zachowana w postaci niewielkiego fragmentu w formie skorodowanej masy, w której tkwi około 12–15 kółeczek, wykonanych techniką zgrzewania.

Wymiary: średnica zewnętrzna kółeczek – ok. 0,9 cm; średnica wewnętrzna kółeczek – ok. 0,5 cm; grubość drutu – ok. 0,2 cm; waga – 8,50 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 90/97.

8. Żelazny grot strzały z jednym zadziorem i tulejką (tabl. III: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany prawie w całości – zadziór lekko uszkodzony, sam czubek liścia ułamany; tulejka stożkowata, wypełniona skorodowaną masą.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 6,1 cm; zachowana długość liścia – ok. 2,0 cm; długość zadziora – ?; średnica tulejki – 0,7–0,8 cm; waga – 7,60 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

9. Żelazny grot strzały z zadziorem i tulejką (tabl. IV: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – zadziory ułamane, liść zachowany szczątkowo; tulejka zniszczona.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 7,0 cm; długość zadziorów – ?; zachowana długość liścia – 1,6 cm; średnica tulejki – ok. 1,1 cm; waga – 7,64 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

10. Żelazny grot strzały z zadziorem i tulejką (tabl. IV: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – zadziory ułamane, na liściu narodził korozyjna; tulejka dość smukła.

Wymiary: długość całkowita – 6,6 cm; długość zadziorów – ?; długość liścia – ok. 3,2 cm; zachowana średnica tulejki – ok. 0,9–1,1 cm; waga – 10,24 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

11. Żelazny grot strzały z zadziorem i tulejką (tabl. III: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop I, ar 4S4E, ćw. C, warstwa 4; głębokość – ok. 45 cm; 1996 rok.

Opis: zachowany częściowo – jeden zadziór ułamany, drugi zadziór długi, lekko wychylony na zewnątrz; tulejka długa i smukła, wypełniona skorodowaną masą.

Wymiary: długość całkowita – 8,7 cm; długość zadziorów – 3,0 cm; długość liścia – ok. 2,9 cm; średnica tulejki – 0,8–0,9 cm; waga – 9,44 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 27/96.

12. Żelazny grot strzały z zadziorem i tulejką (tabl. III: 6)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop I, ar 4S3E, ćw. D, na północ od grobów 15 i 16, warstwa 5; głębokość ok. 20 cm; 1996 rok.

Opis: zachowany częściowo – jeden zadziór ułamany, drugi zadziór krótki, lekko wychylony na zewnątrz; tulejka rozszerzająca się, wypełniona skorodowaną masą.

Wymiary: długość całkowita – 8,0 cm; długość zadziorów – 1,3 cm; długość liścia – 3,35 cm; średnica tulejki – ok. 1,5 cm; waga – 13,99 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 47/96.

13. Żelazny grot strzały z zadziorem i tulejką (tabl. III: 7)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop IV, ar 1S5E, ćw. A, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 10 cm; 1998 rok.

Opis: zachowany częściowo – jeden zadziór ułamany, drugi zadziór krótki, lekko wychylony na zewnątrz; czubek liścia lekko ułamany; tulejka długa, rozszerzająca się ku dołowi.

Wymiary: długość całkowita – 8,1 cm; długość zadziorów – ok. 0,9 cm; długość liścia – 2,5 cm; średnica tulejki – 1,2 cm; waga – 12,94 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 304/2/98.

14. Żelazny grot strzały z zadziorami i tulejką (tabl. III: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: II międzywale (od strony NW), ar 7N5W, ćw. B, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1998 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – zadziory krótkie, zakrzywione do wewnątrz; tulejka krótka.

Wymiary: długość całkowita – 5,2 cm; długość zadziorów – ok. 0,5 cm; długość liścia – ok. 2,3 cm; średnica tulejki – 0,8–1,0 cm; waga – 8,23 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 382/98.

15. Żelazny grot strzały z zadziorami i tulejką (tabl. III: 5)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 1N1W, ćw. B, warstwa I (humus leśny); głębokość – 2 cm; 1999 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – zadziory ułamane; tulejka dość krótka, zniszczona.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,7 cm; długość zadziorów – ?; długość liścia – ok. 2,8 cm; zachowana średnica tulejki – ok. 0,7 cm; waga – 5,64 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 400/99.

16. Żelazny grot strzały z zadziorami i tulejką (tabl. III: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: wał I, wykop V, ćw. A, warstwa 3 lub 4 (znalezisko luźne); głębokość – ok. 20–40 cm; 1999 rok.

Opis: zachowany w całości – zadziory krótkie; tulejka krótka, zniekształcona przez korozję.

Wymiary: długość całkowita – 5,6 cm; długość zadziorów – 0,6 cm; długość liścia – ok. 2,8 cm; zachowana średnica tulejki – ok. 0,6–0,9 cm; waga – 7,23 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 435/99.

17. Żelazny grot strzały z zadziorami i tulejką (tabl. IV: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: wał I, wykop V, ćw. D, warstwa 1a lub 1b (znalezisko luźne); głębokość – ok. 10–20 cm; 1999 rok.

Opis: zachowany częściowo – jeden zadziór krótki, czubek liścia złamany; tulejka smukła, również złamana.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 4,9 cm; długość zadziorów – 0,6 cm; zachowana długość liścia – 2,1 cm; zachowana średnica tulejki – 0,6–0,7 cm; waga – 4,84 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 469/99.

18. Żelazny grot strzały z zadziorami i tulejką (tabl. IV: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: poza obrębem majdanu – na zboczu od strony E, ar 3S8E, ćw. B, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 10 cm; 2003 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – jeden szczątkowy zadziór, brak większości liścia, tulejka złamana.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 4,2 cm; zachowana długość liścia – 1,0 cm; zachowana średnica tulejki – 0,9 cm; waga: 5 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 762/03

19. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. IV: 5)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop II, ar 3S2E, ćw. D, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 10 cm; 1998 rok.

Opis: zachowany częściowo – liść uszkodzony, z największym rozszerzeniem przypadającym na jego dolną część.

Wymiary: długość całkowita – 6,6 cm; długość liścia – 2,9 cm; średnica tulejki – 0,8 cm; waga – 7,87 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 286/98.

20. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. IV: 6)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop IV, ar 1S4E, ćw. B, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 10 cm; 1998 rok.

Opis: zachowany częściowo – liść o romboidalnym kształcie oraz największym rozszerzeniem w dolnej części (czubek liścia złamany); tulejka lekko uszkodzona.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 6,4 cm; zachowana długość liścia – 2,2 cm; średnica tulejki – 1,2 cm; waga – 10,80 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 311/2/98.

21. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. IV: 7)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop IV, ar 04E, ćw. C, warstwa 2; głębokość – ok. 15 cm; 1998 rok.

Opis: zachowany częściowo – liść o największym rozszerzeniu w dolnej części; tulejka ułamana.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,7 cm; zachowana długość liścia – 2,0 cm; zach. średnica tulejki – 0,6 cm.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – polowej księgi wpływu: 362/2/98.

22. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. IV: 8)

Miejsce i okoliczności znalezienia: III międzywale (od strony S), ar 12S0, ćw. D, warstwa I (humus leśny); głębokość – 4 cm; 1999 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść lekko uszkodzony o romboidalnym kształcie i największym rozszerzeniem w dolnej części; tulejka ułamana; grot lekko wykrzywiony.

Wymiary: zachowana długość całkowita – ok. 5,6 cm; zachowana długość liścia – 2,5 cm; największa szerokość liścia – 1,2 cm, średnica tulejki – ?; waga – 3,80 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 424/99.

23. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. IV: 9)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 01W, ćw. B, warstwa I (humus leśny); głębokość – 4 cm; 1999 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany prawie w całości – liść z największym rozszerzeniem przypadającym na dolną część; lekko uszkodzony czubek liścia i fragment tulejki.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 6,6 cm; zachowana długość liścia – 3,9 cm; średnica tulejki – ok. 0,9 cm; waga – 7,86 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – polowej księgi wpływu: 401/99

24. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. V: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: wał I, wykop V, ćw. D, warstwa 10? (wypełnisko fosi – znalezisko luźne); głębokość – ?; 1999 rok.

Opis: zachowany prawie w całości – liść płaski z największym rozszerzeniem przypadającym na dolną część; tulejka lekko rozszerzająca się; niewielkie uszkodzenie fragmentu liścia i tulejki.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,9 cm; długość liścia – 2,5 cm; zachowana średnica tulejki – 0,6–0,7 cm; waga – 4,24 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 560/99.

25. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. V: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop I – grób 34, ar 4S4E, ćw. D, warstwa 8 (wypełnisko jamy grobowej); głębokość – ok. 45–50 cm; 1998 rok.

Opis: zachowany częściowo – płaski liść zachowany fragmentarycznie; znacznej długości szyjka przechodzi łagodnie w tulejkę (tulejka nieco uszkodzona).

Wymiary: zachowana długość całkowita – 7,3 cm; zachowana długość liścia – 1,0 cm; średnica tulejki – 0,8 cm; waga – 4,29 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 158/98.

26. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. V: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: wał I, wykop V, ćw. C, warstwa 2; głębokość – ok. 25 cm; 1999 rok.

Opis: zachowany w całości – stożkowato uformowane ostrze i tulejka.

Wymiary: długość całkowita – 4,6 cm; średnica tulejki – ok. 1,0 cm; waga – 5,27 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 438/99.

27. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. V: 7)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW?), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – w formie stożkowato uformowanej, uszkodzonej, długiej tulejki.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,4 cm; zach. średnica tulejki – 0,7–0,8 cm; waga – 4,36 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

28. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. V: 5)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW?), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – w formie stożkowato uformowanej, ozdobnie skręconej tulejki.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 6,2 cm; średnica tulejki – 1,0–1,1 cm; waga – 6,26 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

29. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. V: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW?), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – jedynie w postaci uszkodzonej w dolnej partii tulejki.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,2 cm; zachowana średnica tulejki – ok. 0,9 cm; waga – 4,63 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

30. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. V: 6)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW?), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – w postaci tulejki wypełnionej skoro-dowaną masą.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,0 cm; średnica tulejki – 0,9–1,0 cm; waga – 9,54 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

31. Żelazny grot strzały z tulejką (tabl. V: 8)

Miejsce i okoliczności znalezienia: poza obrębem majdanu – na zbo-czu od strony E, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 2003 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – w postaci tulejki wypełnionej skoro-dowaną masą.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,2 cm; średnica tulejki – 0,9 cm; waga: 5 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu 764/03

32. Żelazny trójlistny grot strzały z trzpieniem (tabl. VI: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: wał I, wykop V; głębokość – na powierzchni; 1999 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – smukły, lekko zaznaczone trójkątnie ostrze z szyjką i wyodrębnionym trzpieniem; największa szerokość liścia w dolnej części.

Wymiary: długość całkowita – 7,5 cm; długość liścia – 5,9 cm; największa szerokość liścia – 1,1 cm; waga – 8,37 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 452/99.

33. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VI: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW lub W), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść płaski o kształcie romboidalnym, z największym rozszerzeniem poniżej połowy jego długości (proporcje liścia 1: 4); trzpień dość długi o kwadratowym przekroju; czubek liścia ułamany.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 7,4 cm; zachowana długość liścia – 4,1 cm; największa szerokość liścia – 1,2 cm; waga: 8,37 g.

Literatura: W. Świętosławski 1997, s. 64–65, ryc. 24: b (mylne podanie nazwy miejscowości Trepcza – tam jako „Trzebocza”).

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 137.

34. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VI: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW lub W), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść o kształcie romboidalnym i owalnym przekroju z największym rozszerzeniem poniżej połowy jego długości (proporcje liścia 1: 4); ułamany trzpień oddzielony od liścia wyraźną szyjką.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 6,6 cm; długość liścia – 5,0 cm; największa szerokość liścia – 1,3 cm; waga: 8,98 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

35. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VI: 5)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW lub W), warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść płaski o kształcie romboidalnym z największym rozszerzeniem w połowie jego długości; czubek i partia boczna liścia oraz fragment okrągłego w przekroju trzpienia – ułamane.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 4,75 cm; zachowana długość liścia – 3,2 cm; zachowana największa szerokość liścia – 2,0 cm; waga – 6,43 g.

Literatura: W. Świątosławski 1997, s. 64–65, ryc. 24: e (mylne podanie nazwy miejscowości Trepca – tam jako „Trzebocza”).

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

36. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VI: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop III, ar 1N5E, ćw. D, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 10 cm; 1998 rok.

Opis: zachowany w całości – liść płaski o kształcie romboidalnym z wyodrębnioną od trzpienia szyjką (proporcje liścia ok. 1: 2–1: 3); górne krawędzie liścia wypukłe, dolne wklęsłe.

Wymiary: długość całkowita – 6,3 cm; długość liścia – 4,7 cm; największa szerokość liścia – 1,7 cm; waga: 7,61 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historycznego w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 303/2/98.

37. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VI: 6)

Miejsce i okoliczności znalezienia: II międzywale (od strony W), ar 5S5W, ćw. B, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – 3 cm; 1998 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść płaski o kształcie romboidalnym z wyodrębnioną od trzpienia szyjką (proporcje liścia ok. 1: 2–1: 3); górne krawędzie liścia wypukłe, dolne wklęsłe; trzpień ułamany, czubek liścia nieco uszkodzony.

Wymiary: zachowana długość liścia – 5 cm; waga – 7,38 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 383/98.

38. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VI: 8)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop VII (cysterna-studnia), ćw. B'OC', warstwa 7? (znalezisko luźne); głębokość – ?; 2000 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – liść płaski, romboidalny, z największym rozszerzeniem w dolnej części; trzpień krótki, oddzielony od liścia wyraźnie zaznaczoną żelazną obrączką; stosunkowo duże rozmiary.

Wymiary: długość całkowita – 7,3 cm; długość liścia – 6,1 cm; największa szerokość liścia – 2,95 cm; waga – 11,99 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 694/00.

39. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VI: 7)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW), warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – liść płaski o romboidalnym kształcie z największą szerokością w połowie jego długości.

Wymiary: długość całkowita – 5,8 cm; długość liścia – 3,0 cm; największa szerokość liścia – 1,7 cm; waga – 5,04 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

40. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VI: 9)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW), warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść płaski o romboidalnym kształcie z największą szerokością w połowie jego długości; na przejściu liścia w trzpień wyraźne zgrubienie; czubek i partia boczna liścia oraz końcówka trzpienia – ułamane.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,4 cm; długość liścia – 3,7 cm; zach. największa szerokość liścia – 1,2 cm; waga – 5,08 g.

Literatura: W. Świątosławski 1997, s. 64–65, ryc. 24: a (mylne podanie nazwy miejscowości Trepca – tam jako „Trzebocza”).

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

41. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VI: 10)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW), warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść płaski o romboidalnym kształcie z największą szerokością w połowie jego długości; na przejściu liścia w trzpień wyraźne zgrubienie; fragment trzpienia ułamany.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,3 cm; długość liścia – 3,1 cm; największa szerokość liścia – 1,4 cm; waga – 5,08 g.

Literatura: W. Świątosławski 1997, s. 64–65, ryc. 24: c (mylne podanie nazwy miejscowości Trepca – tam jako „Trzebocza”).

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

42. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VII: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: I międzywale (od strony N), ar 6N1E, ćw. A, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – 6 cm; 1998 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść o romboidalnym kształcie z największym rozszerzeniem w górnej części ostrza; na przejściu między liściem a trzpieniem nasunięta żelazna obrączka; trzpień w przekroju kwadratowy; czubek liścia uszkodzony.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 7,2 cm; zachowana długość liścia – 4,5 cm; największa szerokość liścia – 1,8 cm; waga – 8,26 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 380/98.

43. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VII: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: IV wał, ar 13S4W, ćw. C, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – 2 cm; 1999 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – liść o romboidalnym kształcie z największym rozszerzeniem w górnej części ostrza; na przejściu liścia w trzpień wyraźne zgrubienie; trzpień w przekroju kwadratowy.

Wymiary: długość całkowita – 6,05 cm; długość liścia – 3,65 cm; największa szerokość liścia – 1,3 cm; waga – 6,32 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 423/99.

44. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VII: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop VII (cysterna-studnia), ćw. B'OC", warstwa 7? (znalezisko luźne); głębokość – ?; 2000 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść płaski o romboidalnym kształcie z największą szerokością przy nieco zniszczonym ostrzu; na przejściu liścia w trzpień wyraźne zgrubienie; stosunkowo niewielkie rozmiary.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 4,4 cm; zachowana długość liścia – 2,3 cm; największa szerokość liścia – 1,05 cm; waga – 2,84 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej książki wpływu: 695/00.

45. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VII: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW?), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany prawie w całości – liść o kształcie lancetowatym z największym rozszerzeniem w pobliżu środka przechodzi w wydłużoną szyjkę; czubek liścia i fragment trzpienia – ułamane.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 6,3 cm; zachowana długość liścia – 3,9 cm; największa szerokość liścia – 1,5 cm; waga – 9,69 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

46. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VII: 5)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść płaski o wiosłowym kształcie z największym rozszerzeniem przy ostrzu; trzpień ułamany.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,1 cm; długość liścia – 4,0 cm; największa szerokość liścia – 1,5 cm; waga – 4,56 g.

Literatura: W. Świątosławski 1997, s. 64–65, ryc. 24: f (mylne podanie nazwy miejscowości Trepca – tam jako „Trzebocza”).

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 137.

47. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VII: 6)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop III, ar 1N5E, ćw. D, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 10 cm; 1998 rok.

Opis: zachowany w całości – liść smukły o deltoidalnym kształcie z największą szerokością tuż przy ostrzu; przy przejściu liścia w trzpień występuje wyraźne zgrubienie; liść nieco zniszczony.

Wymiary: długość całkowita – 4,0 cm; długość liścia – 2,6 cm; największa zachowana szerokość liścia – 1,3 cm; waga – 4,20 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej książki wpływu: 303/2/98.

48. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VII: 7)

Miejsce i okoliczności znalezienia: II międzywale (od strony NW), ar 6N5W, ćw. D, warstwa I (humus leśny); głębokość – 8 cm; 1998 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść smukły o kształcie deltoidalnym z największą szerokością tuż za ostrzem, przechodzący łagodnie w szyjkę wyraźnie oddzieloną od trzpienia; fragment ostrza liścia oraz fragment trzpienia – ułamane.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,1 cm; długość liścia – 3,5 cm; największa szerokość liścia – 1,5 cm; waga – 3,99 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej książki wpływu: 381/98.

49. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VII: 8)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 2N1E, ćw. B, warstwa I (humus leśny); głębokość – 2 cm; 1999 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – liść smukły o kształcie deltoidalnym z największą szerokością tuż za ostrzem; przy przejściu liścia w trzpień wyraźne zgrubienie.

Wymiary: długość całkowita – 6,6 cm; długość liścia – 4,1 cm; największa szerokość liścia – 1,3 cm; waga – 4,07 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej książki wpływu: 417/99.

50. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VII: 9)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść płaski o kształcie wachlarzowatym z największą szerokością tuż za ułamanym ostrzem; trzpień krótki, oddzielony od liścia niewielką obrączką.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 3,7 cm; zachowana długość liścia – 3,15 cm; zachowana największa szerokość liścia – 2,45 cm; waga – 7,69 g.

Literatura: W. Świątosławski 1997, s. 64–65, ryc. 24: d (mylne podanie nazwy miejscowości Trepca – tam jako „Trzebocza”).

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 137.

51. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VII: 10)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść szeroki, połowicznie zachowany, o charakterystycznym gruszkowatym kształcie (wachlarzowato uformowana dolna część); ułamane ostrze przechodzi lekko zaznaczoną szyjką w trzpień; trzpień nieco skrzywiony.

Wymiary: zachowana długość całkowita – ok. 5,5 cm; zachowana długość liścia – 2,4 cm; waga – 5,21 g.

Literatura: W. Świątosławski 1997, s. 64–65, ryc. 24: g (mylne podanie nazwy miejscowości Trepca – tam jako „Trzebocza”).

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 137.

52. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VII: 11)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 1N1W, ćw. D, warstwa I (humus leśny); głębokość – 2 cm; 1999 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – liść masywny, sześciokątny w przekroju; trzpień krótki wyraźnie oddzielony.

Wymiary: długość całkowita – 5,0 cm; długość liścia – 3,3 cm, największa szerokość liścia – 0,95 cm; waga – 5,10 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – polowej książki wpływu: 402/99.

53. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VIII: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część W), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść stosunkowo gruby, ułamany o długiej i smukłej szyjce.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 10,2 cm; zachowana długość liścia – 2,0 cm; największa zachowana szerokość liścia – 1,1 cm; waga – 19,98 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

54. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VIII: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop IV, ar 1S5E, ćw. A, warstwa I (humus leśny); głębokość – 5 cm; 1998 rok.

Opis: zachowany częściowo? – ostrze krótkie, masywne, romboidalne w przekroju poprzecznym; trzpień krótki, być może ułamany.

Wymiary: długość całkowita – 3,1 cm; długość liścia – 1,7 cm; przekrój ostrza – 0,6 x 0,8 cm; waga – 3,69 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 315/3/98.

55. Żelazny grot strzały z trzpieniem (tabl. VIII: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część W), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – szydłowaty kształt; romboidalny przekrój poprzeczny; trzpień niewyodrębniony, ułamany; na ostrzu narodził się korozja.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,8 cm; długość ostrza – 3,9 cm; waga – 8,43 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

56. Żelazny grot strzały z zadziornymi (tabl. VIII: 6)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część N), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – fragment liścia z ułamanymi zadziornymi i czubkiem.

Wymiary: zachowana długość liścia – 3,9 cm; waga – 5,65 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

57. Żelazny grot strzały z zadziornymi (tabl. VIII: 5)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część N), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – fragment płaskiego liścia z ułamanymi zadziornymi.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 3,4 cm; długość liścia – 3,1 cm; waga – 4,79 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

58. Żelazny grot strzały (tabl. VIII: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część N), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – liść płaski z największą szerokością w 1/3 długości (na liściu narodził się korozja); fragment tulejki bądź trzpienia.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 4,6 cm; długość liścia – 3,85 cm; waga – 5,92 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

59. Żelazny grot strzały (tabl. VIII: 7)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop VII (cysterna-studnia), ćw. B'OC' (znalezisko luźne); głębokość – ?; 2000 rok.

Opis: zachowany częściowo – liść płaski.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 4,0 cm, największa szerokość liścia – 1,1 cm; waga – 4,16 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 684/00.

60. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. IX: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 2S6E, ćw. A, warstwa I (humus leśny); głębokość – 4 cm; 1999 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany częściowo – ostrze dość smukłe, piramidalne o kwadratowym przekroju, szyjka wyodrębniona; tulejka uszkodzona, uformowana stożkowato.

Wymiary: długość całkowita – 6,2 cm; długość ostrza – 3,7 cm; średnica tulejki – ok. 1,1 cm; waga – 10,73 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – polowej księgi wpływu 418/99.

61. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. IX: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: poza obrębem majdanu – na zboczu od strony E, ar 3S8E, warstwa I (humus leśny); głębokość – 15 cm; 2003 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – ostrze piramidalne, o kwadratowym przekroju, szyjka niewyodrębniona, tulejka uformowana stożkowato.

Wymiary: długość całkowita – 7,6 cm; długość ostrza – ok. 3,7 cm; średnica tulejki – 1,1 cm; waga: 10 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu 761/03.

62. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. IX: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część N), warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – piramidalny; ostrze o przekroju kwadratowym, bez szyjki; tulejka masywna.

Wymiary: długość całkowita – 6,85 cm; długość ostrza – ok. 2,8 cm; średnica tulejki – 1,4–1,5 cm; waga – 23,73 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 137.

63. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. IX: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 6S0, ćw. A, warstwa I (humus leśny); głębokość – 4 cm; 1998 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – piramidalny; ostrze o przekroju kwadratowym, bez szyjki.

Wymiary: długość całkowita – 5,9 cm; długość ostrza – 2,2 cm; średnica tulejki – 1,1 cm; waga – 14,77 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – polowej księgi wpływu 388/98.

64. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. IX: 5)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop VII (cysterna-studnia), warstwa 7; głębokość – ok. 580–600 cm; 2002 rok.

Opis: zachowany w całości – piramidalny, ostrze o przekroju kwadratowym, bez szyjki.

Wymiary: długość całkowita – 7,2 cm; długość ostrza – 3,3 cm; średnica tulejki – 1,3 cm; waga – 26,66 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 753/02.

65. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. IX: 6)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop IV, ar 1S4E, ćw. B, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 10 cm; 1998 rok.

Opis: zachowany w całości – ostrze o przekroju kwadratowym, ograniczone od tulejki lekko zwężoną szyjką; krawędź w kształcie ostrego liścia.

Wymiary: długość całkowita – 6,6 cm; długość ostrza – 3,7 cm; średnica tulejki – 1,0–1,1 cm; waga – 16,48 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 311/3/98.

66. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. IX: 7)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW), warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – ostrze krótkie o laurówatej formie krawędzi, kwadratowe w przekroju poprzecznym (na powierzchni narodził korozyjna); lekko zaznaczona szyjka; tulejka wypełniona skorodowaną masą.

Wymiary: długość całkowita – 7,25 cm; długość ostrza – 3,3 cm; średnica tulejki – 1,1–1,3 cm; waga – 26,09 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 137.

67. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. IX: 8)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan (część NW), warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – ostrze dość krótkie o laurówatej formie krawędzi, kwadratowe w przekroju poprzecznym; szyjka dość wyraźnie zaznaczona; lekko rozszerzająca się tulejka.

Wymiary: długość całkowita – 6,7 cm; długość ostrza – 3,3 cm; średnica tulejki – 1,1–1,3 cm; waga – 19,22 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 137.

68. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. X: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop II, ar 02E, ćw. D, warstwa 1/2; głębokość – ok. 15 cm; 1998 rok.

Opis: zachowany częściowo – ostrze krótkie o laurówatej formie krawędzi, kwadratowe w przekroju poprzecznym (na powierzchni narodził korozyjne); szyjka wyraźnie zaznaczona; tulejka rozszerzająca się, lekko zniszczona.

Wymiary: długość całkowita – 8,2 cm; długość ostrza – 3,6 cm; średnica tulejki – 1,1–1,2 cm; waga – 23,40 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 270/98.

69. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. X: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop IV, ar 1S5E, ćw. D, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 10 cm; 1998 rok.

Opis: zachowany w całości – ostrze krótkie o laurówatej formie krawędzi, kwadratowe w przekroju poprzecznym; szyjka lekko zaznaczona, przechodząca w rozszerzającą się tulejkę.

Wymiary: długość całkowita – 4,9 cm; długość ostrza – 2,0 cm; średnica tulejki – 1,2 x 1,0 cm; waga – 12,38 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 339/3/98.

70. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. X: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop VII (cysterna-studnia), ćw. B'OC', warstwa 5/6; głębokość – ok. 350 cm; 2000 rok.

Opis: zachowany częściowo – ostrze o kształcie laurówatym, kwadratowe w przekroju poprzecznym; tulejka lekko rozszerzająca się, nieco uszkodzona, wypełniona skorodowaną masą.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 7,6 cm; długość ostrza – 3,9 cm; średnica tulejki – 1,1–1,2 cm; waga – 17,06 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 670/00.

71. Żelazny grot beltu z tulejką (tabl. X: 5)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop I, ar 4S3E, ćw. D, warstwa 2; głębokość – ok. 10 cm; 1996 rok.

Opis: zachowany w całości – duży i masywny; ostrze o laurówatym kształcie krawędzi, romboidalne w przekroju (największa szerokość znajduje się blisko ostrza); tulejka wypełniona skorodowaną masą.

Wymiary: długość całkowita – 10,85 cm; długość ostrza – 6,8 cm; średnica tulejki – 1,5–1,6 cm; waga – 60,09 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 19/96.

72. Żelazny grot beltu z trzpieniem (tabl. X: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: II międzywałe (od strony NW), ar 4N6W, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – 4 cm; 1998 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – ostrze o kształcie klinowatym, kwadratowe w przekroju; brak wyodrębnionej szyjki.

Wymiary: długość całkowita – 5,2 cm; długość ostrza – ok. 3,5 cm; waga – 10,65 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 379/98.

73. Żelazny półfabrykat grotu beltu z trzpieniem lub grot beltu (tabl. X: 6)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 3S6E, ćw. A, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – 4 cm; 1999 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowany w całości – „ostrze” dość niestarannie odkute; trzpień o prostokątnych przekrojach poprzecznych.

Wymiary: długość całkowita – 6,6 cm; długość „ostrza” – ok. 3,3 cm; waga – 15,66 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 403/99.

74. Żelazna ostroga oczkowa (tabl. XI: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 4S0, ćw. D, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – 5 cm; 1998 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana w całości – kablak w rzucie bocznym prosty, ramiona uformowane w kształcie litery „U” o przekroju prostokątnym, zwężające się ku zaczepom; bodziec piramidalny, lekko uszkodzony; zaczepy rozklepane, tworzące niewielkie oczka.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 9,5 cm; rozstaw ramion – 7,2 cm; długość bodźca – 2,2 cm; przekrój ramion – 0,6 x 0,5 cm; waga – 19,26 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu: 385/98.

75. Żelazna ostroga haczykowata (tabl. XI: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 3S1W, ćw. D, warstwa I (humus leśny); głębokość 1998 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana niemal w całości – kabłąk wykonany z prostokątnej, spłaszczonej w przekroju sztabki żelaznej (o skorodowanej powierzchni); jedno z ramion nieco zdeformowane (odgięte na zewnątrz); bodziec lekko uszkodzony, pięciokątny w przekroju (w rzucie bocznym widać wyraźnie zaznaczoną szyjkę); zaczepy w dwóch odmiennych formach – jeden w postaci zagiętego do wewnątrz haczyka, drugi w formie zamkniętego oczka.

Wymiary: długość całkowita – 8,2 cm; rozstaw ramion – 9,2 cm; przekrój ramion – 0,8 x 0,3 cm; długość bodźca – 2,2 cm; waga – 23,83 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr połowej księgi wpływu: 329/98.

76. Żelazna ostroga haczykowata (tabl. XI: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 5S0, ćw. B, warstwa I (humus leśny); głębokość – 6 cm; 1998 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana częściowo – fragment trójkątnego w przekroju poprzecznym kabłąka; bodziec smukły, czworokątny w przekroju.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,4 cm; długość bodźca – 2,4 cm; waga – 12,04 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr połowej księgi wpływu: 386/98.

77. Żelazna ostroga haczykowata (tabl. XI: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: I wał, ar 2W0, ćw. D, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 2003 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana częściowo – fragment prostego w rzucie bocznym kabłąka z ramieniem o przekroju półkolistym, zachowany jeden zaczep haczykowaty zagięty do środka.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 5,3 cm; waga 5 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr połowej księgi wpływu 771/03.

78. Żelazna ostroga z bodźcem kolczystym (tabl. XII: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: przy podstawie wału I (poza obrębem majdanu – na zboczu od strony E), ar 07E, ćw. B, warstwa I (humus leśny); głębokość – 5 cm; 1998 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana niemal w całości – kabłąk wykonany z dość cienkiej taśmy, uformowany parabolicznie, w rzucie bocznym wygięty łukowato; bodziec w postaci krótkiej szyjki i piramidального kolca oddzielonego od szyjki kwadratową płytką, wyraźnie odchylony w rzucie bocznym; zaczepy ogniwkowe, asymetryczne, prostokątne.

Wymiary: długość całkowita – 12,8 cm; rozpiętość ramion – 8,7 cm; długość bodźca – 4,2 cm; wysokość kolca – 3,0 cm; długość szyjki – 1,2 cm; wymiary płytki – 2,2 x 2,3 cm; przekrój ramion – 0,4 x 1,0 cm; waga – 64,45 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr połowej księgi wpływu: 357/98.

79. Żelazna ostroga (tabl. XII: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 03E, ćw. C, warstwa I (humus leśny); głębokość – 2 cm; 1999 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana częściowo – fragment prostego w rzucie bocznym kabłąka z ramieniem o przekroju czworokątnym lub wielokątnym;

na zewnętrznej części kabłąka pozostałości zdobienia w postaci rozmieszczonych segmentowo poprzecznych rowków; zachowany jeden zaczep płytkowo-nitowy.

Wymiary: przekrój ramion – 0,5 cm; średnica zaczepu – 1,9 cm; waga – 12,06 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr połowej księgi wpływu: 411/99.

80. Żelazna ostroga z bodźcem gwiaździstym (tabl. XIII: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop VII (cysternastudnia), ćw. B'OC', warstwa 6; głębokość – ok. 580–600 cm; 2000 rok.

Opis: zachowana niemal w całości; o kabłąku w kształcie litery U i styku ramion uformowanych w trójkąt; ramiona o przekroju półkolistym, łagodnie wygięte w łuk, przy czym największe ich wygięcie znajduje się w pobliżu zaczepów; bodziec złożony z krótkiej szyjki oraz długich widełek, w których tkwi kółeczko o siedmiu kwadratowych i owalnych w przekroju kolcach; bodziec ornamentowany po obu bokach (z lewej strony ornament niemal zatarty) w postaci poprzecznych rowków-żłobków; zaczepy asymetryczne, ogniwkowe, nieco zniszczone, pierwotnie okrągłe, w zaczepach tkwią fragmentarycznie zachowane okucia.

Wymiary: długość całkowita 13,5 cm; rozstaw wewnętrzny ramion 2,8 cm; długość bodźca 3,6 cm; średnica kółka 4,6–4,8 cm; grubość ramion 0,5–1,0 cm; waga – 77,31 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr połowej księgi wpływu: 687/00.

81. Żelazna ostroga z bodźcem gwiaździstym (XIII: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: poza obrębem majdanu – na zboczu od strony E, ar 1N7E, ćw. B, warstwa I (humus leśny); głębokość ok. 3 cm; 1998 rok

Opis: zachowana częściowo; w postaci jednego, zdeformowanego ramienia z zaczepem oraz rozwidłonego bodźca bez kółka; zaczep ogniwkowy, asymetryczny, okrągły.

Wymiary: długość całkowita – ?; rozpiętość ramion – ?; wysokość widełek – 2,0 cm; przekrój ramienia – 0,6 x 0,4 cm; waga: 16,91 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr połowej księgi wpływu 365/98.

82. Żelazna ostroga z bodźcem gwiaździstym (XIII: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop VII (cysternastudnia), ćw. B'OC', warstwa 6; głębokość – ok. 630–650 cm; 2000 rok.

Opis: zachowana częściowo; w postaci 6-ramiennego, niewielkiego kółka oraz fragmentu widełek (?); dwudzielne kolce kółka składają się z wydłużonej podstawy o kwadratowym przekroju oraz wyraźnie oddzielonego spiczastego zakończenia.

Wymiary: średnica kółka – 3,4 cm; długość kolców – ok. 1,5 cm; waga: 7,90 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr połowej księgi wpływu 689/00.

83. Żelazna ostroga z bodźcem gwiaździstym (tabl. XII: 6)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana częściowo; w postaci kółka złożonego z sześciu kolców o owalnym przekroju; w środku niewielki otwór służący do zamocowania kółka w widełkach ostrogi; dwa kolce zachowane częściowo.

Wymiary: średnica kółka – 3,0 cm; długość kołców – ok. 1,2 cm; średnica otworu – 0,2 cm.; waga: 4,61 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

84. Żelazna ostroga z bodźcem gwiaździstym (tabl. XII: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana częściowo; w postaci kółka złożonego pierwotnie z sześciu kołców o owalnym przekroju; jeden z kołców jest ułamany, cztery kolejne zachowane fragmentarycznie; otwór do mocowania w widelkach pokryty skorodowaną masą.

Wymiary: pierwotna średnica kółka – ok. 4,5 cm; zachowana średnica kółka – 3,5 cm; długość kołców – ok. 1,2 cm; waga: 6,22 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

85. Żelazna ostroga z bodźcem gwiaździstym (tabl. XII: 5)

Rodzaj znaleziska: poza obrębem majdanu – na zboczach od strony NE, ar 4N5E, ćw. A, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 3 cm; 1999 rok.

Opis: zachowana częściowo; w postaci kółka złożonego z sześciu kołców o kwadratowym przekroju; w środku niewielki otwór służący do zamocowania kółka w widelkach ostrogi.

Wymiary: średnica kółka – 4,2–4,3 cm; długość kołców – 1,5–1,8 cm; średnica otworu – 0,3 cm; waga: 6,71 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu 404/99.

86. Żelazna ostroga (tabl. XII: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana częściowo; w postaci jednego zdeformowanego ramienia z widocznymi śladami ornamentu w postaci poziomych, poprzecznych żłobków; zachowany lekko uszkodzony, symetrycznie osadzony, owalny zaczep ogniwkowy.

Wymiary: zachowana długość całkowita – 9,2 cm; grubość ramienia – 0,9 cm; waga: 11,89 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

87. Żelazne wędzidło (tabl. XIV: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 2S3E, ćw. B, warstwa 1 (humus leśny); głębokość ok. 5 cm; 1995 rok.

Opis: zachowane w całości; dwuramienne, o owalnym przekroju międzyzębia; ramiona wędzidła wykonane są z rozklepanej i stożkowato zawiniętej blachy, której zewnętrzne końce obejmują niewielkie kółka; końce wewnętrzne uformowane są w mocno spinające się haki.

Wymiary: długość całkowita – ok. 23,4 cm; średnica kółek – 4,5 i 5,1 cm; waga: 132,41 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 137.

88. Żelazne wędzidło (tabl. XV: 1)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, ar 4N1E, ćw. B (cz. NE), warstwa 1 (humus leśny); głębokość – 8 cm; 1998 rok.

Opis: zachowane w całości; dwuramienne, o kwadratowym przekroju międzyzębia i różnej długości ramion; końce ramion ukształtowane

w formę mocno spinających się haków, w której tkwią dwa kółka dość dużych rozmiarów.

Wymiary: długość całkowita – 26,7 cm; średnica kółek – ok. 5,1 cm; przekrój ramion – 0,9–1,1 cm; waga: 115,54 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu 364/98.

89. Żelazne wędzidło (tabl. XIV: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop IV, ar 1S5E, ćw. D (część NE), warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1998 rok.

Opis: zachowane częściowo; w postaci jednego ramienia międzyzębia, z uszkodzonym jednym hakiem

Wymiary: długość całkowita – 6,5 cm; przekrój ramienia – ok. 0,9 cm; waga: 22,92 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu 316/2/98

90. Żelazne wędzidło (tabl. XIV: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, wykop VII (cysterna-studnia), z hałdy; 2001 rok.

Opis: zachowane częściowo; w postaci jednego ramienia międzyzębia, z uszkodzonymi obydwooma zakończeniami haków.

Wymiary: długość całkowita – 8,4 cm; przekrój ramienia – 0,8 cm; waga: 20,17 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu 736/01.

91. Żelazne wędzidło? (tabl. XIV: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowane częściowo; w postaci niestarannie wykonanego, owalnego kółka oraz połączonego z nim fragmentem międzyzębia (?) składającego się z mniejszych, przeciwnie uformowanych kółek, z których jedno zachowało się połowicznie.

Wymiary: średnica dużego kółka – 3,5 x 4,2 cm; przekrój dużego kółka – 0,3–0,5 cm; średnica małego kółka – ok. 1,8 cm; waga: 16,80 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

92. Żelazne wędzidło ? (tabl. XV: 2)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowane częściowo; w postaci owalnego, mocno skorodowanego kółka.

Wymiary: średnica kółka – 4,0 x 4,4 cm; waga: 13,05 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

93. Żelazna podkowa (tabl. XV: 3)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, warstwa 1 (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana częściowo; w postaci połowy mocno skorodowanej, dużej ramy, prostokątnej w przekroju poprzecznym; brak widocznego, wyraźnie uformowanego zaczepu; w jednym widocznym otworze zachowany podkowiak.

Wymiary: zachowana długość ramy – 11,4 cm; szerokość taśmy ramienia – ok. 2,5 cm; grubość ramienia – 0,8 cm; waga: 107,17 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

94. Żelazna podkowa (tabl. XV: 5)

Miejsce i okoliczności znalezienia: I wał, ar 1N6E, ćw. D, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 2003 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana częściowo; w postaci fragmentu dużej ramy, prostokątnej w przekroju poprzecznym; brak widocznego, wyraźnie uformowanego zaczepu; zachowane dwa otwory na podkowiaki.

Wymiary: zachowana długość ramy – 9,2 cm; szerokość taśmy ramienia – 2,4 cm; grubość ramienia – 0,8 cm; waga: 65 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu 767/03

95. Żelazna podkowa (tabl. XV: 6)

Miejsce i okoliczności znalezienia: majdan, warstwa I (humus leśny); głębokość – ok. 5 cm; 1995 rok (badania poszukiwawcze wykrywaczem metali).

Opis: zachowana częściowo; w postaci fragmentu niewielkiej ramy, prostokątnej w przekroju poprzecznym; z widocznymi dwoma otworami na podkowiaki, w tym jeden zachowany szczątkowo; zaczep wyciągnięty do góry.

Wymiary: zachowana długość ramy – 7,2 cm; szerokość taśmy ramienia – 1,4 cm; grubość ramienia – 0,5 cm; wysokość zaczepu – 0,6 cm; waga: 19,14 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr inwentarza: MHS 138.

96. Żelazna podkowa (tabl. XV: 4)

Miejsce i okoliczności znalezienia: II międzywale od W, ar 2N7W, ćw. A, warstwa I (humus leśny); głębokość – 5 cm; 1999 rok.

Opis: zachowana w całości; płaska, o formie półowalnej, prostokątna w przekroju poprzecznym, o dość masywnych ramionach; z jednym uformowanym zaczepem, niskim o zaokrąglonych krawędziach; widocznych sześć otworów na podkowiaki, w tym dwa zachowane fragmentarycznie; przednia część podkowy (przodek) zniszczona, być może w wyniku użytkowania (starcie powierzchni).

Wymiary: zachowana długość ramy – 10,3 cm; rozpiętość ramy – 9,3 cm; szerokość taśmy ramienia – ok. 2,3 cm; grubość ramienia – 0,55 cm; wysokość zaczepu – 0,75 cm; waga: 126,79 g.

Literatura: niepublikowane.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu 414/1999.

97. Żelazna „grzywna grotopodobna” (tabl. X: 7)

Miejsce i okoliczności znalezienia: „podgrodzie” od strony południowej, ar 15S0, ćw. D. (część N), warstwa I (humus leśny); głębokość – 4 cm; 1998 rok.

Opis: zachowana niemal w całości; o wydłużonym, dość smukłym kształcie; największa grubość przypada na 2/3 długości; lekko ułamaną „trzcinię”.

Wymiary: długość całkowita – 6,4 cm; przekrój – 1,5 x 1,5 cm; waga: 17,11 g.

Literatura: P. Kotowicz 2002, s. 224, przyp. 6.

Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku – nr polowej księgi wpływu 389/1998.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Alekseev L. V.

1976 *Drevnij Mstislavl' (po materialam raskopok 1959–1964, 1968 i 1969)*, „Kratkie Soobščeniia”, vyp. 146, Moskva, s. 44–52.

1995 *Drevnij Mstislavl' v svetle archeologii*, „Gistaryčna – archeolagičny zbornik”, nr 6, s. 118–183.

Artem'ev A. R.

1978 *Nakonečniki strel iz raskopok Izborska*, „Kratkie Soobščeniia”, v. 155, Moskva, s. 67–71.

Bartošková A.

1986 *Slovanské depoty železných předmětů v Československu*, „Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně”, R. 13, Praha.

Baxa P.

1981 *Podkúvanie na Slovensku v 11.–13. storoci*, „Slov. Arch.”, t. 29/2, s. 425–443.

Beleckij S. V.

1978 *Raskopki v Pskovskom Kremle v 1972–1974 gg.*, „Kratkie Soobščeniia”, vyp. 155, Moskva, s. 57–63.

Belošević J.

1980 *Materjalna kultura Hrvata od 7.–9. stoljeća*, Zagreb.

Bialeková D.

1977 *Sporen von slavischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung)*, „Slov. Arch.”, t. 25/1, s. 103–160.

Błoński M.

2000 *Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu*, „APolski”, t. 45, z. 1–2, s. 53–91.

Boroń P.

1998 *O rzekomych pieniężnych funkcjach niektórych przedmiotów żelaznych z wczesnośredniowiecznego Śląska*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, t. 23, s. 7–15.

Brather S.

1996 *Merowinger- und karolingerzeitliches „Fremdgut” bei dem Nordwestslawen Gebrauchsgut und Elitenkultur im südwestlichen Ostseeraum*, „PZ”, t. 71, n. 1, s. 46–84.

Bubeník J.

1996 *Hradiště Rubin u Podbořan v severozápadních Čechách v raném středověku*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie Średniowiecznej*, t. 1, Wrocław, s. 197–206.

Budinský-Kříčka W., Točík A.

1991 *Šebastovce. Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches*. Katalog, Nitra.

Cabalska M.

1979 *Wielozłonowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowie*, *woj. Przemysł*, „Spr. Arch.”, t. 21, s. 253–269.

1980 *Tuligłowy, community of Rokietnica, Province of Przemysł*, „Recherches archeologiques de 1979”, Kraków, s. 36–41.

Chmielowska A.

1981 *Powrót do Czerchowa*, „ZOW”, R. 47, z. 1–2, s. 56–58.

1985 *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu*, „PMMAE”, t. 29, s. 159–206.

Chvojka O.

1998 *Předmínovní platidla u Slovanů v českých zemích a na Slovensku*, „Pravěk”, nř 8, s. 183–226.

- Coblenz W.
1989 *Reitersporen von Burgen des 9. bis 11. Jahrhunderts in Sachsen*, „Slov. Arch.”, t. 37/1, s. 5–20.
- Corpus...
1979 *Corpus Archaeologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahr.)*, red. J. Hermann, P. Donat, t. 2, Berlin.
1985 *Corpus Archaeologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahr.)*, red. J. Hermann, P. Donat, t. 4, Berlin.
- Čilinská Z.
1973 *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*, „Archaeologica Slovaca”, t. 5, red. B. Chropovský, Bratislava.
- Dąbrowska E.
1965 *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
1969 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Szczaworyżu, pow. Busko, w latach 1965–1966 (rejon: gród właściwy)*, „Spr. Arch.”, t. 20, s. 277–286.
1970 *Wczesnośredniowieczny gród w Szczaworyżu, pow. Busko Zdrój, w świetle badań w latach 1962–1968*, „Spr. Arch.”, t. 22, s. 193–207.
- Dąbrowski M. J., Hunicz A., Kardasz M.
1975 *Badania archeologiczne i dendrochronologiczne prowadzone na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie w 1973 r.*, „WA”, t. 40, z. 1, s. 27–36.
- Dostal B.
1966 *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*, Praha.
- Dulinicz M.
1994 *Problem datowania grodzisk typu Tornow i grupy Tornow–Klenica*, „APolski”, t. 39, z. 1–2, s. 31–49.
2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa.
- Eisner J.
1952 *Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště*, Bratislava.
- Erdmann E.
1982 *Vierkantige Pfeilspitzen aus Eisen von der Saalburg*, „Saalburg – Jahrbr.”, t. 38, s. 5–11.
- Fastnacht A.
1990 *Sanok. Materiały do dziejów miasta do XVII wieku*, Brzozów.
- Fedyk R., Kotowicz P. N.
2004 *Zabytki archeologiczne z okolic grodziska „Zamczysko” w Sanoku–Białej Górze stan. 1, pow. Sanok*, w opracowaniu.
- Friesinger H.
1972 *Waffenfunde des neunten und zehnten Jahrhunderts aus Niederösterreich*, „Archaeologica Austriaca”, t. 52, s. 43–64.
- Gabriel I.
1981 *Karolingische Reitersporen und andere Funde aus dem Gräberfeld von Bendorf, Kreis Rendsburg–Eckernförde*, Offa, t. 38, s. 245–258.
- Gajewski L.
1959 *Drugie grodzisko w Trepczy, pow. Sanok*, „AAC”, t. 1, s. 232–238.
1962 *Grodzisko we wsi Trepcza, pow. Sanok*, „WA”, t. 27, s. 326–327.
- Gancarski J., Ginalska J.
2001 *Osada obronna z wczesnej epoki brązu w Trepczy koło Sanoka*, [w:] *Neolit i początki epoki brązu w Karpatach polskich*, Krosno, s. 305–318.
- Garbacz K.
1995 *Rzymskie trójskrzydłowe grociki strzał z Grzybowa, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg*, „Spr. Arch.”, t. 47, s. 211–219.
- Gardawski A.
1970 *Chodlik. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Gawrysiak-Leszczynska W., Musianowicz K.
2002 *Kurhan z Tahańczy*, „APolski”, t. 47, z. 1–2, s. 287–340.
- Gąsowski J.
1952 *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza*, „Mat. Wcz.”, t. 2, s. 71–175.
1953 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Złotej pod Sandomierzem*, „WA”, t. 19, s. 80–92.
1969 *Białogórze, pow. Zgorzelec*, „IA. Badania 1968”, s. 211–214.
- Gediga B.
1968 *Wyniki badań na Ostrówku w Opolu w latach 1964 i 1965*, „Spr. Arch.”, t. 19, s. 264–294.
- Gedl M.
2002 *Pozostałości drewnianej budowli w średniowiecznym gródku w Zbrojewsku*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 12, s. 73–80.
- Gierlach O.
1973 *Gród jazdowski w świetle badań z lat 1970 i 1972*, „Warszawskie Materiały Archeologiczne”, t. 7, s. 27–38.
- Ginalska J.
1997 *Wczesnośredniowieczne depozyty przedmiotów żelaznych z grodziska „Fajka” w Trepczy koło Sanoka*, „Spr. Arch.”, t. 49, s. 223–241.
1999–2000 *Enkolpiony z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy koło Sanoka*, „AAC”, t. 35, s. 211–262.
2001 *Tajemnicza Góra „Horodyszcze” koło Sanoka*, „ZOW”, r. 56, nr 3, s. 41–48.
2001a *Wczesnośredniowieczne ślady kultu chrześcijańskiego obrzędu wschodniego na grodzisku „Horodyszcze” w Trepczy koło Sanoka*, [w:] *Cerkiew – wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbiorów polskich*, Gniezno, s. 49–54.
2001b *Wczesnośredniowieczny zespół sakralny na grodzisku „Horodyszcze” w Trepczy koło Sanoka*, [w:] *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*, „Dzieje Podkarpacia”, t. 5, Krosno, s. 349–377.
2001c *Para srebrnych ozdób kobiecego nakrycia głowy, tzw. kołtów, z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy, gmina Sanok*, *stanowisko 2*, „AAC”, t. 36, s. 133–148.
2002 *Dwa wczesnośredniowieczne drewniane obiekty sakralne na grodzisku „Horodyszcze” w Trepczy koło Sanoka*, „Rzeszowska Teka Konserwatorska”, t. 3–4, s. 83–98.
- Górecki J.
2001 *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, „Biblioteka Studiów Lednickich”, t. 7, Lednica.
- Gurba J., Czerepiński A.
1965 *Ciekawy staroruski zabytek z Czerwienia*, „ZOW”, R. 31, z. 3, s. 239–241.
1968 *Rogowy kiścień z Czermina*, [w:] *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, s. 484–489.
- Hachulska-Ledwos R.
1971 *Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie–Mogile*, „MANH”, t. 3, s. 7–210.
- Heindel I.
1992 *Äxte des 8. bis 14. Jahrhunderts im westslawischen Siedlungsgebiet zwischen Elbe/Saale und Oder/Neiße*, „Zeitschrift für Archäologie”, t. 26, z. 1, s. 17–56.

- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.
1980 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 5, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Hilczerówna Z.
1956 *Ostrogi polskie z X-XIII w.*, „Prace Komisji Archeologicznej”, t. 2, z. 2, Poznań.
- Hoczyk S.
1969 *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego stanowiska IV w Chodliku, pow. Opole Lubelskie*, „Spr. Arch.”, t. 20, s. 305-312.
- Hoczyk-Siwkova S.
2000 *Małopolska północno-wschodnia około roku 1000*, [w:] *Śląsk około roku 1000*, Wrocław, s. 227-245.
- Hrubý V.
1955 *Staré Město, velkomoravské pohřebiště „Na Valách”*, „Monumenta Archaeologica”, t. 3, Praha.
- Hunicz A.
1984 *Studia z archeologii średniowiecznego Lublina*, Warszawa.
- Jasiński T.
1988 *Przerwany hejnał*, Kraków.
- Jaworski K.
1997 *Znaleziska wielkomorawskie w Gilowie, Niemczy i Starym Księżu na Dolnym Śląsku*, [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, Wrocław, s. 113-125.
- 1998 *Konstrukcje obronne wczesnośredniowiecznego grodziska w Gilowie w świetle najnowszych badań*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 40, s. 463-474.
- 2001 *Elemente des großmährischen Kultur in der Burgwällen Südniederschlesiens*, [w:] *Velká Morava mezi Východem a Západem*, Brno, s. 185-207.
- Jaworski K., Paternoga M.
2002 *Grodzisko z przełomu IX i X wieku w Gilowie koło Niemczy. Badania w 2001 roku*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 44, s. 279-290.
- Kaletyn T.
1972 *Kurhany ziemi dolnośląskiej*, „ZOW”, r. 38, nr 3, s. 196-199.
- Kalousek F.
1971 *Břeclav Pohansko. Velkomoravské pohřebiště u kostela*, Brno.
- Kara M.
1991 *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, [w:] *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Wrocław-Warszawa, s. 99-120.
- 1996 *Młodzikowo*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 8, cz. 2, Wrocław, s. 458-461.
- Karwowski M., Ginalska J.
2002 *Fragment eines keltischen Glasarmringes aus dem Burgwall „Horodyszcze” in Trepca bei Sanok*, „AAC”, t. 37, s. 67-83.
- Kaźmierczyk J.
1978 *Podkowy na Śląsku w X-XIV wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Kempke T.
1988 *Zur überregionalen Verbreitung der Pfeilspitzentypen des 8.-12. Jahrhunderts aus Starigard/Oldenburger*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Band 69, s. 292-306.
- 1991 *Die Waffen des 8.-13. Jahrhunderts. Starigard/Oldenburger Hauptburg der Slawen in Wagrien*, t. 3, Neumünster.
- Kijas A.
1977 *Włodzimierz*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 6, cz. 2: V-W, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 535-536.
- Kirpičnikov A. N.
1966 *Drevnerusskoe orużie. Vypusk II. Kopia, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteny IX-XIII vv.*, Moskva-Leningrad.
- 1971 *Drevnerusskoe orużie. Vyp. III: Dospech, kompleks boevykh sredstv IX-XIII vv.*, Archeologija SSSR. Svod archeologičeskikh istočnikov, Vyp. E1-36, Moskva-Leningrad.
- 1973 *Snarjażenie vsadnika i verchogo konja na Rusi IX-XIII vv.*, ASSSR. Svod archeologičeskikh istočnikov, Vyp. E1-36, Leningrad.
- 1973a *O vremeni pojavlenija špory so zvezdočkoj na territorii Rusi*, „Kwartalnik HKM”, t. 20, z. 2, s. 299-304.
- 1976 *Voennoe delo na Rusi v XIII-XV vv.*, Leningrad.
- 1977 *Massovoe orużie bliźnego boja iz raskopok drevnego Izjaslavlja*, „Kratkie Soobščenijsa”, vyp. 155, Moskva, s. 80-87.
- 2000 *Bulavy i kisteny iz kollekcii I. Chojnovskogo v sobranii Muzeja Vojska Pol'skogo*, „Archeologičeskie Vesti”, no 7, s. 229-235.
- Kirpičnikov A. N., Medvedev A. N.
1985 *Voorużenie*, [w:] *Drevnaja Rus'. Gorod, zamok, selo*, s. 298-363.
- Klanica Z.
1972 *Předvelkomoravské pohřebiště v Dolních Dunajovicích*, Praha.
- Kola A., Wilke G.
1975 *Produkcja grotów beltów do kuszy w średniowieczu w świetle współczesnych prób eksperymentalnych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, „Archeologia”, t. 5, s. 161-181.
- 1985 *Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń strzelcza*, [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w Ziemi Chełmińskiej*, Warszawa-Poznań-Toruń, s. 107-128.
- 2000 *Mosty sprzed tysiąca lat. Archeologiczne badania podwodne przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, Toruń.
- Kołodziejski S.
1985 *Les épérons à molette du territoire de la Petite Pologne au moyen âge*, [w:] *Memoires Archeologiques*, s. 161-179.
- Koniarek Ł.
1996 *Problem występowania wczesnośredniowiecznych ostróg haczykowatych w południowej części Dolnego Śląska*, „Slavia Antiqua”, t. 37, s. 203-210.
- Koperski A.
1973 *Inwentarz zbiorów archeologicznych Muzeum Ziemi Przemyskiej*, [w:] *Historia badań i zbiory archeologiczne Muzeum Ziemi Przemyskiej*, Przemyśl, s. 27-94.
- 1980 *Zespół zabytków archeologicznych z Radymna w zbiorach Muzeum Okręgowego w Przemyślu*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. 3, Przemyśl, s. 95-117.
- 1996 *Przemyśl*, [w:] *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Budapest, s. 439-448.
- 2003 *Groby wojowników z koniem na cmentarzysku „staromadziarskim” w Przemyślu*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Warszawa-Lublin, s. 365-374.
- Kordala T.
1992 *Cmentarzysko z XI-XII wieku w Płocku-Podolszyczach*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”, nr 15, s. 3-96.
- 1999 *Uwagi o osadnictwie wczesnośredniowiecznym na Mazowszu Płockim*, „Slavia Antiqua”, t. 40, s. 98-117.
- Kotowicz P.
2001 *Rec.: W. Świętosławski, Ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, Łódź, 1997, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 6, s. 269-271.

- 2002 Żelazne grzywny grotopodobne z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodna” w Trepczy, pow. Sanok, „MSROA”, t. 23, s. 221–226.
- Kotowicz P. N.
- 2002 *Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku*, Sanok.
- Kowalczyk M.
- 1986 *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania na Pomorzu w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*, „Archeologia Baltica”, t. 6, Łódź.
- Kowiańska-Piaszykowska M.
- 1960 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko rzędowe w Górze, pow. Turek*, „FAP”, t. 11, s. 179–193.
- Kovács L.
- 1986 *Honfoglalás kori sírok nagytarcsán II, a homokbányai temetőrészlet*, „Communications Archaeologicae Hungariae”, s. 93–121.
- Krasil’nikov K. I.
- 2001 *K voprosu o mongol’skom periode na srednem Podoncov’e*, [w:] *Archeologija vostočnoevropejskoj Lesostepi*, vyp. 15: *Srednevekovye drevnosti evrazijskich stepej*, Voroneż, s. 214–224.
- Kraskovská L.
- 1972 *Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici*, Bratislava.
- Krąpiec M., Poleski J.
- 1996 *Dwa grodziska wczesnośredniowieczne w Zawadzie Lancko-roskiej i Naszacowicach – datowanie metodą archeologiczną i dendrochronologiczną*, „Prz. Arch.”, t. 44, s. 117–137.
- Kunysz A.
- 1963 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w granicach dawnej ziemi sanockiej, ze szczególnym uwzględnieniem Sanoka, w świetle źródeł archeologicznych*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, t. 3, s. 55–104.
- 1968 *Grodziska w województwie rzeszowskim*, „MSROA za rok 1966”, s. 25–87.
- Kurnatowska Z.
- 1973 *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z wczesnośredniowiecznego grodziska Styrmen w Bułgarii*, „Slavia Antiqua”, t. 20, s. 87–124.
- Leciejewicz L., Losiński W.
- 1960 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie, w pow. średzkim*, „FAP”, t. 11, s. 104–165.
- Latopis
- 1995 *Latopis kijowski 1118–1158*, oprac. E. Goranin, „Slavica Wratislaviensia”, t. 86, Wrocław.
- Lutovský M., Michálek J.
- 2000 *Archeologie násilného zániku: Pád Hradce u Némětic*, „Archaeologia Meadiaevalis Moravia et Silesiana”, t. 1/2000: *Konference Pohansko 1999*, Brno.
- Ławryniewicz O., Strzyż P.
- 2001 *Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 6, s. 258–264.
- Łopata J.
- 1967 *Wczesno- i późnośredniowieczne materiały z badań ratowniczych w Czarnkowie w latach 1963, 1965 i 1966*, „FAP”, t. 28, s. 75–82.
- Łosiński W.
- 1966 *Badania archeologiczne w Świelubiu i Bardach, pow. Kołobrzeg, w 1964 roku*, „Spr. Arch.”, t. 18, s. 161–172.
- 1972 *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu Parsęty (VII–X/XI w.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Łaszczyńska T.
- 1962 *Wyniki badań nad wczesnośredniowiecznymi konstrukcjami obronnymi podgrodzia*, „PMMAE”, t. 7: „Sieradz w średniowieczu”, s. 151–182.
- Łuka L. J.
- 1953 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1951*, „FAP” 3 (za 1952 r.), s. 150–171.
- Machnik J.
- 1961 *Wyniki badań w latach 1953–1954*, [w:] *Igołomia. Osada wczesnośredniowieczna*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 11–112.
- Maik J.
- 1997 *Military accesories from Bolesławiec on the Prosna*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. 10, s. 19–38.
- Marciniak J.
- 1969 *Wyniki badań archeologicznych w Korytnicy (stan. II), pow. Jędrzejów, w 1966 roku*, „Spr. Arch.”, t. 20, s. 361–367.
- Medvedev A. F.
- 1959 *Oruże Novgoroda Velikogo*, „MIA SSSR”, nr 65, s. 121–191.
- 1966 *Ručnoe metatel’noe orużie. Luk i strely, samostrel*, „ASSSR. Svod archeologičeskich istočnikov”, Vyp. E1–36, Moskwa.
- 1966a *Tataro-mongol’skie nakonečniki strel v vostočnoj Evrope*, „Sov. Arch.”, t. 2, s. 50–60.
- Mianowska I.
- 2001 *Frühmittelalterliche Siedlung von Ulucz, kr. Brzozów*, [w:] „Moravia Magna Seria Polona”, t. 1: *Quellen zur slavischen Besiedlung im Karpatengebiet*, bd. 1, s. 61–115.
- MKP
- 1958 *Góra, pow. Turek*, „ZOW”, t. 24, z. 6, s. 405–406.
- Morawski W., Zaitz E.
- 1977 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Krakowie na Zakrzówku*, „MA”, t. 17, s. 53–169.
- Musianowicz K.
- 1959 *Podkowy końskie źródłem do zagadnień handlu w okresie wczesnośredniowiecznym*, „ZOW”, t. 25, z. 4, s. 259–264.
- 1960 *Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu*, „Mat. Wcz.”, t. 5, s. 187–230.
- 1969 *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, „Mat. Wcz.”, t. 6, s. 7–235.
- Muzolf B.
- 1997 *Badania kompleksu stanowisk na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1993 roku*, Katowice, s. 44–48.
- 1997a *Badania wielokulturowego stanowiska na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, Katowice, s. 119–131.
- 1998 *Badania na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, Katowice, s. 102–109.
- Nadolski A.
- 1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku*, „Acta Archaeologica Lodziensis”, nr 3, Łódź.
- 1966 *Wczesnośredniowieczne militaria z Jeziora Lednickiego*, „Studia Muzealne”, z. 5, s. 7–18.
- Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T.
- 1959 *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*, „Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis”, nr 7, Łódź.
- Nepper I. M.
- 1996 *Sárrtudvari–Hizóföld*, [w:] *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Budapest, s. 257–277.

- 2002 Żelazne grzywny grotopodobne z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodna” w Trepczy, pow. Sanok, „MSROA”, t. 23, s. 221–226.
- Kotowicz P. N.
- 2002 *Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku*, Sanok.
- Kowalczyk M.
- 1986 *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania na Pomorzu w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*, „Archeologia Baltica”, t. 6, Łódź.
- Kowiańska-Piaszykowska M.
- 1960 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko rządowe w Górze, pow. Turek*, „FAP”, t. 11, s. 179–193.
- Kovács L.
- 1986 *Honfoglalás kori sírok nagytarcsán II, a homokbányai temetőrészlet*, „Communications Archaeologicae Hungariae”, s. 93–121.
- Krasil’nikov K. I.
- 2001 *K voprosu o mongol’skom periode na srednem Podoncov’e*, [w:] *Archeologija vostočnoevropejskoj Lesostepi*, vyp. 15: *Srednevekovye drevnosti evrazijskich stepej*, Voroneż, s. 214–224.
- Kraskovská L.
- 1972 *Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici*, Bratislava.
- Krąpiec M., Poleski J.
- 1996 *Dwa grodziska wczesnośredniowieczne w Zawadzie Lanckorońskiej i Naszacowicach – datowanie metodą archeologiczną i dendrochronologiczną*, „Prz. Arch.”, t. 44, s. 117–137.
- Kunysz A.
- 1963 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w granicach dawnej ziemi sanockiej, ze szczególnym uwzględnieniem Sanoka, w świetle źródeł archeologicznych*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, t. 3, s. 55–104.
- 1968 *Grodziska w województwie rzeszowskim*, „MSROA za rok 1966”, s. 25–87.
- Kurnatowska Z.
- 1973 *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z wczesnośredniowiecznego grodziska Styrmien w Bułgarii*, „Slavia Antiqua”, t. 20, s. 87–124.
- Leciejewicz L., Łosiński W.
- 1960 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie, w pow. średzkim*, „FAP”, t. 11, s. 104–165.
- Latopis
- 1995 *Latopis kijowski 1118–1158*, oprac. E. Goranin, „Slavica Wratislaviensia”, t. 86, Wrocław.
- Lutovský M., Michálek J.
- 2000 *Archeologie násilného zániku: Pád Hradce u Němčic*, „Archaeologia Meadiaevalis Moravia et Silesiana”, t. 1/2000: *Konference Pohansko 1999*, Brno.
- Ławrynowicz O., Strzyż P.
- 2001 *Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 6, s. 258–264.
- Łopata J.
- 1967 *Wczesno- i późnośredniowieczne materiały z badań ratowniczych w Czarnkowie w latach 1963, 1965 i 1966*, „FAP”, t. 28, s. 75–82.
- Łosiński W.
- 1966 *Badania archeologiczne w Świelubiu i Bardach, pow. Kołobrzeg, w 1964 roku*, „Spr. Arch.”, t. 18, s. 161–172.
- 1972 *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu Parsęty (VII–X/XI w.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Łaszczyńska T.
- 1962 *Wyniki badań nad wczesnośredniowiecznymi konstrukcjami obronnymi podgrodzia*, „PMMAE”, t. 7: „Sieradz w średniowieczu”, s. 151–182.
- Łuka L. J.
- 1953 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1951*, „FAP” 3 (za 1952 r.), s. 150–171.
- Machnik J.
- 1961 *Wyniki badań w latach 1953–1954*, [w:] *Igołomia. Osada wczesnośredniowieczna*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 11–112.
- Maik J.
- 1997 *Military accessories from Bolesławiec on the Prosna*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. 10, s. 19–38.
- Marciniak J.
- 1969 *Wyniki badań archeologicznych w Korytnicy (stan. II), pow. Jędrzejów, w 1966 roku*, „Spr. Arch.”, t. 20, s. 361–367.
- Medvedev A. F.
- 1959 *Oruże Novgoroda Velikogo*, „MIA SSSR”, nr 65, s. 121–191.
- 1966 *Ručnoe metal’noe orużie. Luk i strely, samostrel*, „ASSSR. Svod archeologičeskich istočnikov”, Vyp. E1–36, Moskwa.
- 1966a *Tataro-mongol’skie nakonečniki strel v vostočnoj Evrope*, „Sov. Arch.”, t. 2, s. 50–60.
- Mianowska I.
- 2001 *Frühmittelalterliche Siedlung von Ulucz, kr. Brzozów*, [w:] „Moravia Magna Seria Polona”, t. 1: *Quellen zur slavischen Besiedlung im Karpatengebiet*, bd. 1, s. 61–115.
- MKP
- 1958 *Góra, pow. Turek*, „ZOW”, t. 24, z. 6, s. 405–406.
- Morawski W., Zaitz E.
- 1977 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Krakowie na Zakrzówku*, „MA”, t. 17, s. 53–169.
- Musianowicz K.
- 1959 *Podkowy końskie źródłem do zagadnień handlu w okresie wczesnośredniowiecznym*, „ZOW”, t. 25, z. 4, s. 259–264.
- 1960 *Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu*, „Mat. Wcz.”, t. 5, s. 187–230.
- 1969 *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, „Mat. Wcz.”, t. 6, s. 7–235.
- Muzolf B.
- 1997 *Badania kompleksu stanowisk na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1993 roku*, Katowice, s. 44–48.
- 1997a *Badania wielokulturowego stanowiska na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, Katowice, s. 119–131.
- 1998 *Badania na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, Katowice, s. 102–109.
- Nadolski A.
- 1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku*, „Acta Archaeologica Lodzensis”, nr 3, Łódź.
- 1966 *Wczesnośredniowieczne militaria z Jeziora Lednickiego*, „Studia Muzealne”, z. 5, s. 7–18.
- Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T.
- 1959 *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*, „Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis”, nr 7, Łódź.
- Nepper I. M.
- 1996 *Sárrtudvari–Hízófold*, [w:] *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Budapest, s. 257–277.

- Niesiołowska A., Perzyńska M., Żak J.
1960 *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950–1953*, [w:] Poznań we wczesnym średniowieczu, t. 2, s. 67–219.
- Nikol'skaja T. N.
1971 *Drevnerusskij Serensk – gorod vjatičeskich remeslennikov*, „Kratkie Soobščenijsa”, vyp. 125, Moskva, s. 73–81.
1974 *Voennoe delo v gorodach zemli vjatičej*, „Kratkie Soobščenijsa”, vyp. 139, Moskva, s. 34–42.
- Norska-Gulkowa M.
1985 *Wyroby z rogu i kości z wczesnośredniowiecznego grodu-miasta na Ostrówku w Opolu*, „Opolski Rocznik Muzealny”, t. 8, s. 221–308.
- Nowakowski P. A.
1998 *Analiza archeologiczna militariów z Radymna woj. przemyskie*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. 11, s. 7–59.
- Parczewski M.
1982 *Łaskowice Głubczycki we wczesnym średniowieczu*, „Prace Archeologiczne”, z. 31, Kraków.
1991 *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków.
2003 *Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej*, [w:] Civitas Shinesghe cum pertinensibus, red. W. Chudziak, Toruń, s. 151–165.
- Parczewski M., Pohorska-Kleja E.
1995 *Najdawniejsze dzieje Sanoka*, [w:] Sanok. Dzieje miasta, Kraków, s. 45–88.
- Pasternak J.
1998 *Staryj Halyč. Archeolohično-istoryčni doslidy u 1850–1943 rr.*, Ivano-Frankivs'k (przedruk wydania z 1944 r., Lwów–Kraków).
- Paulsen P.
1939 *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*, Berlin.
- Piaskowski J.
1990 *Badania metaloznawcze przedmiotów żelaznych i żużla z wczesnośredniowiecznego stanowisk archeologicznych w Chodliku, woj. Lublin*, „Spr. Arch.”, t. 41, s. 241–273.
- Perchavko V. B.
1985 *Zapadnoslavyjskie elementy v rannesrednevekovoj kulturne meždureč'ia Dnepra i Nemana*, „Kratkie Soobščenijsa”, v. 187, Moskva, s. 28–35.
- Petehyryč W., Ters'kyj S.
1997 *Materiały z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Walawa koło Przemyśla*, „RPrzemyski”, t. 33, z. 5, s. 107–118.
- Pleiner R.
2002 *Metalografický výzkum veľkomoravské kroužkové zbroje z Břeclavi–Pohanska*, „Studia Archaeologica Brunensia”, t. 7, s. 77–81.
- Pokuta Z., Wojda L.
1979 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko we wsi Dębina, woj. sieradzkie*, „PMMAE”, t. 26, s. 89–141.
- Poláček L., Marek O., Skopal R.
2000 *Holzfunde aus Mikulčice*, [w:] Studien zum Burgwall von Mikulčice, Band 4, Brno, s. 177–302.
- Poleski J.
1992 *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, „Prace Archeologiczne”, z. 52, Kraków.
1995–96 *Stratygrafia i chronologia osadnictwa na grodzisku w Zawadzie Lanckorońskiej*, „AAC”, t. 33, s. 85–130.
1997 *Kontakty interregionalne mieszkańców Małopolski w VI–X wieku*, [w:] Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, s. 51–63.
- 1999 *Kontakty Wielkich Moraw z plemionami zamieszkującymi ziemie południowej Polski*, [w:] Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie, Katowice, s. 17–34.
- 2003 *Kolejne zabytki awarskie i wielkomorawskie z grodziska w Naszacowicach*, [w:] Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu, Warszawa–Lublin, s. 215–222.
- Poleski J., Rodak J.
2001 *Frühmittelalterlicher Hortfund mit Eisengegenständen von Kraków Kurdwanów*, „AAC”, t. 36, s. 49–74.
- Poppe A.
1965 *Izjasław*, [w:] Słownik Starożytności Słowiańskich, t. 2, cz. 2: I–K, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 302–303.
- Poulik J.
1948 *Staroslovanska Morava*, Praha.
1963 *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích*, „Monumenta Archaeologica”, t. 12, red. J. Böhm, Praha.
- Proškin O. L.
1997 *Drevnerusskij sloj Moščinskogo gorodišča*, „Ros. Arch.”, 1997/2, s. 229–239.
- Rauhut L.
1960 *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, „Mat. Wcz.”, t. 5, s. 231–260.
- Rauhut L., Długopolska L.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej pow. Nidzica*, „WA”, t. 36, z. 3, s. 292–353.
1974 *Cmentarzysko z XII–XIII w. w obudowie kamiennej w Rybaltach, pow. Siemiatycze*, „WA”, t. 39, z. 3, s. 339–372.
- Rauhutowa J.
1976 *Czersk we wczesnym średniowieczu od VII do XII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Rejniewicz Ł.
2002 *Chelm – Plac Wł. Łuczowskiego. Badania archeologiczne Ratusza i Kamienicy W. Węglińskiego*, [w:] Badania archeologiczne o początkach i historii Chelma, Lublin, s. 105–118.
- Rogaczewska A.
1997 *Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku, Katowice, s. 132–137.
- Rogatko J.
1990 *Zabytki z kolekcji Piotra Kani z Gródka nad Bugiem, woj. zamojskie*, „Lubelskie Materiały Archeologiczne”, t. 3, s. 183–200.
1994 *Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem woj. Zamość*, „Spr. Arch.”, t. 46, s. 169–184.
- Rokitowska B., Wołoszyn M.
2001 *Wczesnośredniowieczne zabytki pochodzenia wschodniego z wykopalisk w Pełnatyczach, pow. Przeworsk*, „RPrzemyski”, t. 37, z. 1, s. 43–59.
- Ruttkay A.
1975 *Waffen und Reiterausrüstung des bis 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I)*, „Slov. Arch.”, t. 23/1, s. 119–216.
1976 *Waffen und Reiterausrüstung des bis 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, „Slov. Arch.”, t. 24/2, s. 245–395.
- Šalkovský P.
2002 *Sekerovité hrivny a ďalšie včasnostredoveké nálezy z hradiska v Bojnjej*, „Študijné Zvesti Archologického Ústavu SAV”, t. 34, s. 171–188.

- Sarnowska W.
1956 *Uzbrojenie średniowieczne w świetle wykopalisk w latach 1948–1951 w Opolu na Śląsku*, „Mat. Wcz.”, t. 4, s. 211–224.
- Schmidt V.
2001 *Rethra, das frühstädtische Zentrum an der Lieps*, [w:] *Instantia est Mater Doctrinae. Księga Jubileuszowa Prof. Dr Hab. Władysława Filipowiaka*, Szczecin, s. 201–222.
- Sedov V. V. (red.)
1987 *Finno-ugry i balty v epochu srednevekov'ja*, Moskwa.
- Sedova M. V.
1971 *Predmety vooruženija iz Jaropolča Zalessskogo*, „Kratkie Soobščenijsa”, vyp. 125, Moskwa, s. 87–94.
- Šolte M.
1966 *Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách*, „Monumenta Archaeologica”, t. XV, Praha.
- Spychała K.
2002 *Ratownicze badania wielokulturowej osady w Kotorzu Wielkim, województwo opolskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 1999–2000*, Katowice, s. 248–254.
- Stein F.
1967 *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A9, Berlin.
- Swoboda W.
1991 *Geza II*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 8, cz. 1: supl. D–J, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 147–150.
- Szpunar A.
1991/92 *Zabytki archeologiczne w kolekcji Państwa Szymanowskich w Tarnowie*, „Rocznik Tarnowski”, s. 233–242.
- Szydłowski J.
1960 *Awarowie a początki państwa polskiego*, „ZOW”, R. 26, z. 1, s. 11–14.
- Szymański W.
1987 *Próba weryfikacji datowania zespołu osadniczego ze starszych faz wczesnego średniowiecza w Szeligach, woj. płockie*, „APolski”, t. 32, z. 2, s. 349–376.
1995 *Stan wiedzy o zabytkach awarskich z obszarów położonych na północ od terytorium Kaganatu*, „APolski”, t. 40, z. 1–2, s. 125–146.
- Szymczak J.
2001 *Uzbrojenie w świetle źródeł pisanych w Polsce do połowy XIII w.*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Archaeologica, t. 23, s. 87–101.
- Świętosławski W.
1985 rec.: *Krzysztof Wachowski, Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu* (w:) *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola. Militaria – wyroby bursztynowe*, „Prace Komisji Archeologicznej PAN – Oddział we Wrocławiu”, nr 2, 1984, s. 11–113, ryc. 55, XXIII; „Kwartalnik HKM”, rok 33, nr 1–2, s. 91–94.
1996 *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII–XIV w.)*, Łódź.
1996a *Elementy wschodnie wśród militariów z XIII w. znalezionych na terenie Polski*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 38, s. 3–17.
1997 *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, Łódź.
- Świątkiewicz P.
2002 *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, „Acta Archaeologica Lodziensia” nr 48, Łódź.
- Točík A.
1968 *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare*, „Catalogi Archaeologici”, t. 1, Bratislava.
- Tokarski W.
2000 *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa, oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. 1, Mosty traktu gnieźnieńskiego, Lednica–Toruń, s. 77–103.
- Tomka P.
2000 *Gräberfeld aus dem 9. Jh. in Páli – Dombok*, „Communicationes Archaeologicae Hungariae”, s. 177–210.
- Trębaczewicz T.
1963 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary, pow. Piotrków Trybunalski*, „PMMAE”, t. 9, s. 131–166.
- Turčan V.
1995 *Nové nálezy ostrôh zo Smoleníc–Molpíra*, „Zborník Slovenského Národného Múzea 89”, Archeologia 5, s. 77–82.
- Tuszyński M.
1953 *Militaria wczesnośredniowieczne z Giecza*, „ZOW”, R. 22, z. 6, s. 230–235.
- Wachowski K.
1981 *Ziemia polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej*, „Prz. Arch.”, t. 29, s. 151–197.
1982 *Średniowieczna broń miotająca na Śląsku w świetle znalezisk z Ostrówka w Opolu*, „APolski”, t. 27, z. 1, s. 167–202.
1982a *Ziemia polskie a Wielkie Morawy. Problemy kontaktów ideologicznych i politycznych w świetle archeologii*, „Prz. Arch.”, t. 30 (1983), s. 141–185.
1984 *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola. Militaria – wyroby bursztynowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 11–112.
1988 *Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”, t. 14/15, s. 49–79.
1991 *Oddziaływanie zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian*, „Prz. Arch.”, t. 38, s. 85–107.
1991a *Wpływy kulturowe na Górnym Śląsku w VIII–IX wieku*, „Śląskie Prace Prehistoryczne”, t. 2, s. 133–147.
1992 *Uzbrojenie przedpiastowskie na Śląsku*, [w:] *Arma et ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej*, Łódź, s. 157–167.
1992a *Kultura karolińska a Słowiańszczyzna Zachodnia*, Wrocław.
1993–94 rec.: *Jacek Poleski, Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 531, Kraków 1992, ss. 171, ryc. 9, „AAC”, t. 32, s. 225–230.
1994 *Problem oddziaływań wielkomorawskich w południowej Polsce w świetle nowych badań*, „Prz. Arch.”, t. 42, s. 129–135.
1996 *Próba periodyzacji okresu przedpiastowskiego na Śląsku*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie Średniowiecznej*, t. 1, s. 53–59.
1997 *Śląsk w dobie przedpiastowskiej. Studium archeologiczne*, Wrocław.
2001 *Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Archaeologica, t. 23, s. 153–176.
2001a *Die Frage des frühkarolingerzeitlichen Fundhorizonts und südlichen Slawengebiets*, [w:] *Velká Morava mezi Východem a Západem*, Brno, s. 421–427.

- 2001b *Śląsk a Wielkie Morawy i Czechy. Aktualne dylematy historia i archeologia*, [w:] *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, Wrocław, s. 167–177.
- Wawrzonkowska Z.
1982 *Zbroja*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 7, cz. 1: X–Z, s. 102–108.
- Wiklak H.
1960 *Cmentarzysko z XII i XIII w. w Poddębicach*, „PMMAE”, t. 5, s. 183–207.
- Wrzosek A.
1961 *Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno*, „FAP”, t. 12, s. 242–280.
- Wrzesiński J.
1989 *Cmentarzysko szkieletowe w Dziekanowicach, gm. Łubowo, st. 2*, „Studia Lednickie”, t. 1, s. 102–146.
- Vamers E.
1994 *Die Frühmittelalterlichen Lesefunde aus der Löhrstrasse (Baustelle Hilton II) in Mainz*, „Mainzer Archäologische Schriften”, Band 1, Mainz.
- Vinski Z.
1970 *Oružje na Području starohrvatske države do godine 1000*, I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, sekcja III, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 135–138.
- Zbierski A.
1959 *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czeremna nad Huczwą*, „APolski”, t. 4, z. 1, s. 105–148.
- Zielińska M.
1996 *Badania archeologiczne na wzgórzu zamkowym w Sanoku*, „Mówią Zbiory”, nr 1, Sanok, s. 5–20.
- Zoll-Adamikowa H.
1966 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Cz. I. Źródła*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- 1966a *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stanowisku VI w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka*, „Spr. Arch.”, t. 18, s. 258–270.
- 1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Cz. 2. Analiza*, Prace Komisji Archeologicznej, nr 11, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- 1975 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. I. Źródła*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Żak J., Maćkowiak-Kotkowska L.
1988 *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI–X wieku*, Poznań.
- Żaki A.
1957 *Wietrznow – wczesnośredniowieczny gród graniczny w świetle badań lat 1952–53*, „WA”, t. 24, z. 1, s. 1–32.
- 1974 *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław.

Jerzy Ginalski, Piotr N. Kotowicz

Elemente der Bewaffnung und des Pferdegeschirrs aus dem frühmittelalterlichen Burgwall „Horodyszcze“ in Trepcza, Kreis Sanok, Fundstelle 1

Zusammenfassung

Auf dem Gebiet des Dorfes Trepcza bei Sanok ist der einmalige in Polen Verteidigungskomplex aufgedeckt, das aus zwei frühmittelalterlichen Burgwällen besteht: „Horodna“ (Trepcza, Fundst. 1.) und „Horodyszcze“ (Trepcza, Fundst. 2.), die voneinander nur ein paar hundert Meter entfernt sind. (Abb. 1.) Dominierend in diesem Komplex ist der Burgwall „Horodyszcze“, er umfasst das Areal von ca. 4 ha, und ist im Norden und Westen mit drei Wallabschnitten und im Süden und Südwesten mit vier und sogar fünf Linien der Befestigungsanlagen gesichert. Der Burgwall wurde am spätestens von allen Verteidigungsobjekten auf dem Gebiet der Vorkarpaten, im Jahre 1958, freigelegt (L. Gajewski 1959; 1962). Während fast 40 Jahren blieb er, außer der kleinen Sondierungsgrabungen, unerforscht und erst die Tätigkeiten der Hobbygräber, die aus dem Anger des Burgwalls wertvolle Schätze ausgegraben haben, hat dazu geführt, dass man hier systematische Ausgrabungsarbeiten aufgenommen hat. Das Ergebnis der siebenjährigen Forschungen war z.B. die Freilegung der steinernen Relikte zwei sakralen Holzobjekte, eines Residenzobjektes und eines weiten Skelettgräberfeldes. Unter den im Burgwall freigelegten ein paar hundert beweglicher Funde sind – neben den religiösen Kultgegenständen, Fürstensiegel und prächtigen Schmucksachen (vergl. J. Ginalski; 1999–200;

2001a; 2001b; 2001c; 2002) – die mit der Kriegskunst verbundenen Gegenstände am unterschiedlichsten und interessantesten. Man hat hier 96 frühmittelalterliche Militärgegenstände registriert, die eine der originellsten und unterschiedlichsten Sammlungen dieser Art auf dem Gebiet Polens bilden. In dem vorliegenden Beitrag hat man auch den so genannten Eisenbarren erwähnt, der in der Fachliteratur oft fehlerhaft als eine Art des dornartigen Bolzens genannt wird.

Unter den Militärgegenständen sind vor allem die Streit- äxte beachtenswert. Diese Sammlung enthält: ein Beil mit Kapuze und Schnurrbart (Taf. I: 1; Katalognummer 1), einen Streithammer vom Typus bradatica (Taf. I: 2; Katalognummer 2) und zwei Fragmente der Streitkolben (Taf. II: 1–2; Katalognummer 3–4). Zwei erste Funde wurden im Depotfund der in die erste Hälfte des IX Jhs und den Anfang des X Jhs. datierten Eisengegenstände freigelegt (vergl. J. Ginalski 1997). Beide finden zahlreiche Analogien sowohl in Polen als auch in den Nachbarländern. Nach derzeitigem Forschungsstand kann man ihre Chronologie nicht einschränken, obwohl die Anwesenheit eines Beils mit den für die Gegenstände aus dem X–XI Jh. charakteristischen Zügen vermuten lässt, dass der Depotfund in dem man sie gefunden hat, eher gegen Anfang des X Jhs. niedergelegt wurde. Andere zwei Exemplare der

Streitaxte werden durch Fragmente des verzierten Streitkolbenkörpers repräsentiert. Die osteuropäischen Analogien (vergl. A. N. Kirpičnikov 1966, s. 58–65) lassen uns diese in Polen einzigartigen Funde in das XII–XIII Jh. datieren und mit der altruthenischen Kultur verbinden. Nur ein Gegenstand wurde für ein Element der Schaftwaffen gehalten. Das ist ein eiserner tüllenförmiger unterer Beschlag eines Lanzenschafts (Taf. II: 3; Katalognummer 5). Solche Beschläge, die schon in der Merowinger und Karolinger – Zeit bekannt waren, werden an den in das XIV Jh. datierten Fundstellen aufgedeckt. Die Chronologie des Exemplars aus Trepcza ist schwer zu präzisieren. In Anlehnung an andere charakteristische Funde, die im Burgwall zu finden waren, kann man ihn nur allgemein in das VIII und den Anfang des XIV Jhs. datieren. Die nächste Kategorie der in Horodyszcze freigelegten Funde sind Elemente der Schutzbewaffnung, in Form von zwei kleinen Ringpanzerfragmenten (Taf. II: 4–5; Katalognummer 6–7). Ähnlich wie im Falle der Schaftbeschläge der Lanzen lassen die analogischen Materialien aus Polen und den Nachbarländern die Chronologie dieser Fundkategorie nicht präzisieren – man soll sie also in das VII Jh. – den Anfang des XIV Jhs. datieren.

Die zahlreichste Fundgruppe bilden in der besprochenen Sammlung die Schleuderwaffen in Form von Pfeilspitzen und Bolzen. Unter den Pfeilspitzen – insgesamt 47 Exemplare – unterscheidet man Exemplare mit der Tülle (23 Stück) und mit dem Dorn (24 Stück). Unter den Bolzen hat man 13 Exemplare mit der Tülle und ein Exemplar mit einem Dorn festgestellt. Dazu zählt man noch ein Gegenstand, das wahrscheinlich ein Halbfabrikat eines dornartigen Bolzens ist. Die Pfeilspitzen mit der Tülle werden am zahlreichsten durch Exemplare mit den Widerhaken vertreten, zu denen man 11 Exemplare gezählt hat (Taf. III: 1–7, IV: 1–4; Katalognummer 8) darunter eine Pfeilspitze mit einem Widerhaken (Taf. III: 1; Katalognummer 8–18). Diese ziemlich stark verbreitete Fundkategorie lässt sich nur schwer datieren. Die vorgeschlagene Datierung dieser Funde, in das X–XI Jh. (A. Nadolski 1954, s. 64), ist heute nicht anzunehmen. Die untere Grenze des Vorkommens dieser Funde auf dem Gebiet Polens kann mit dem VII Jh. verbunden werden (K. Wachowski 2001, s. 153), die obere Grenze wird gegen das XIV Jh. gezogen (ebenda 1982, s. 180). Ähnlich also wie bei anderen nicht so genau datierten Funden, soll die Datierung dieser Pfeilspitzen in das VIII bis zum Anfang des XIV Jhs. erfolgen. Sieben Exemplare wurden zu den Spitzen mit einer Tülle und mit dem verschieden gestalteten flachen Blatt eingeordnet (Taf. IV: 5–9, V: 1–2; Katalognummer 19–25). Ihre Chronologie kann man nur mit Hilfe der Analogien, die ihre Datierung vom VII Jh. bis in das XIV Jh. festlegen, bestimmen (vergl. A. F. Medvedev 1966, s. 56–57). Wir können sie also ähnlich wie die Exemplare mit Widerhaken datieren. Unter den restlichen sechs Spitzen, die als Exemplare mit Tüllen bezeichnet werden (Taf. V: 3–8; Katalognummer 26–31), ist es gelungen, nur einen Fund hinsichtlich der Form und somit auch der Chronologie – XIII Jh. zu bestimmen (Taf. V: 3; Katalognummer 26). Die dornartigen Bolzen bilden eine viel unterschiedlichere Fundgruppe. Besonders beachtenswert ist ein auf dem Gebiet Polens vereinzelt und einzigartiges Exemplar mit der drei-

eckigen Spitze (Taf. VI: 1; Katalognummer 32), dessen Urbilder noch im ersten Jahrtausend v. Ch. in Osteuropa zu treffen sind und bis zum X Jh. n. Ch. überdauern, wobei ihre Bedeutung im VIII und IX Jh. immer kleiner wird. Die Analogien aus dem Gebiet alten Rutheniens und der südlich von Polen gelegenen Länder lassen das Exemplar aus Trepcza in das VIII–X Jh. datieren und mit dem nomadischen Milieu verbinden. Die nächsten Pfeilspiztentypen werden durch die Exemplare mit dem flachen Blatt repräsentiert (Taf. VI: 2–10, VII: 1–10, VIII: 1; Katalognummer 33–51, 53). Ihre Datierung ist meistens ziemlich allgemein, obwohl man in manchen Fällen ihre Chronologie etwas präziser festlegen kann. Es geht hier vor allem um die Pfeilspitzen, die von A. F. Medvedev den Typen 40, 43, 48, 65–69 und 72 angehören (A. F. Medvedev 1966), deren Anwesenheit in Europa W. Świętosławski mit den Tatarenangriffen im XIII Jh. verbindet. (W. Świętosławski 1977) Man soll es aber vermerken, dass diese Tatsache nicht in allen Fällen so deutlich ist. Die restlichen drei Pfeilspitzen mit einem Dorn (Taf. VII: 11, VIII: 2–3; Katalognummer 52, 54–55) besitzen Köpfe mit dem vier – und vieleckigen Querschnitt und alle drei gehören anderen Typen an. Ihre Datierung erfolgt ins X–XIV Jh. Ähnlich wie die Pfeilspitzen sind die Bolzenspitzen schwer datierbar (Taf. X: 1–8, X: 1–6, Katalognummer 60–73). Man findet heute, dass ihre untere chronologische Grenze das XII Jh. bildet und zwar seine erste Hälfte, wobei ihre Verbreitung in Europa auf das XIII Jh. und auch später fällt. Alle Pfeilspitzen aus Trepcza wurden generell in das XIII – den Anfang des XIV Jh. datiert, doch die Bolzenspitzen mit der Tülle können, nach Medvedev, noch älter sein und ihre Chronologie kann bis in das XII Jh. zurückreichen. (A. F. Medvedev 1966). Die nächste große Fundgruppe bilden die Pferdegeschirrelemente eines Reiters. In der Sammlung aus Trepcza haben wir Sporen, Trensen und Hufeisen. Die Sporen, (12 Exemplare) stellen eine der interessantesten und unterschiedlichsten Kategorien der Militärgegenstände aus dem Burgwall „Horodyszcze“ dar. Dank ihnen kann man ziemlich genau die Datierung anderer, weniger datierbaren Funde von dieser Fundstelle bestimmen. Unter diesen Elementen des Pferdegeschirrs ist ein auf dem westslawischen Gebiet einzigartiger Augensporn beachtenswert (Taf. XI: 1, Katalognummer 74). Dieser Fund ist mit dem merowingischen und karolingischen Kreis verbunden. Auf dem Gebiet Polens sind nur noch 5 solche Funde bekannt. Nach K. Wachowski, der diese Gegenstände als Importe bezeichnet, kann man seine Migration auf westslawische Gebiete ziemlich genau mit dem Ende des VIII und dem Anfang des IX Jhs. verbinden (K. Wachowski 2001, 153). Man soll es aber auch für möglich halten, dass Eisenspornen auch lokal hergestellt wurden und ihre untere zeitliche Grenze in die zweite Hälfte des VIII Jhs. verschoben werden kann. (vergl. D. Bieleková 1977, s. 123–124) Solche breite Chronologie betrifft auch das Exemplar aus Trepcza. Mit der Stammesherrschaft kann man auch drei nächste Sporen verbinden, die als Sporen mit hakenförmigen Schenkeln bezeichnet werden (Taf. XI: 2–4; Katalog 75–77). Unter ihnen ist eine seltene Form auffallend (Taf. XI: 3; Katalognummer 75), deren ein Schenkel ein Augenschenkel bildet (Typisch für Augenspornen) und der zweite hakenförmig ist – ähnlich wie bei den Exemplaren mit

nach ihnen gebogenen Schenkeln. Im Moment ist es noch schwer eindeutig zu sagen, ob dieser Sporn eine Nachahmung der Augensporen im Rahmen der hackenförmigen Variante ist, oder ob das ein Versuch war, eine ganz neue Konstruktion zu schaffen. Abgesehen davon kann man sie nach dem heutigen Forschungsstand, ähnlich wie den Augensporen, in die zweite Hälfte des VIII und den Anfang des IX Jhs datieren, ohne es auszuschließen, dass ähnliche Formen auch in die Mitte des IX Jhs. überdauern konnten. Die Chronologie der restlichen hackenförmigen Exemplare hat man ziemlich breit bestimmt – in die Zeit von der zweiten Hälfte des VII Jhs. bis in das X h. Der Nächste Sporn, dessen Schenkel bogenförmig sind, und der stark gebogene Stachel mit einer rechteckigen Scheibe begrenzt ist (Taf. XII: 1, Katalognummer 78), soll man mit der späteren Zeit verbinden. Solche Sporen, die besonders in Ruthenien verbreitet waren, hält man für die Ausgangsformen der Exemplare mit dem sternförmigen Stachel (Rädchen) und sie sind allgemein in die zweite Hälfte des XII Jhs. und erste Hälfte des XIII Jhs zu datieren. (A. N. Kirpičnikov 1973, s. 66–67). Die früher genannte Form ist durch ein ornamentiertes Spornfragment vertreten. Erhalten geblieben ist nur ein Teil mit dem Platten – Niet – Schenkel. (Taf. XII: 2; Kat. 79). Dieser Sporn ist mit den von Z. Hilczerówna in das X–XI Jh. datierten Exemplaren zu vergleichen (Z. Hilczerówna 1956, s. 22–38). Auch das nächste Spornfragment ist wahrscheinlich das Exemplar mit dem Stacheldorn (Taf. XII: 3; Katalognummer 86). Sein Erhaltungszustand lässt jedoch seine Datierung nur in einer breiten Zeitspanne – vom X bis zum Anfang des XIV Jhs. – festlegen. Sechs restliche Exemplare soll man auf die Formen mit dem verzweigten Stachel, der mit einem sternförmigen Rädchen versehen war, beziehen. Nur einer von ihnen ist komplett erhalten geblieben (Taf. XIII: 2; Kat. 80). Die Analogien aus dem Gebiet Kleinpolens weisen auf ihre Benutzungszeit von der zweiten Hälfte des XIII Jhs. bis zur ersten Hälfte des XIV Jhs. (S. Kołodziejski 1985, s. 165–166). In Ruthenien haben wir mit analogen Formen etwas früher zu tun, weil in dem zweiten Viertel des XIII Jhs. (A. N. Kirpičnikov 1973a). Solche breitere Chronologie gilt auch für das Exemplar aus Trepca, obwohl die obere Zeitgrenze der Burgwallnutzung vermutlich auf den Anfang des XIV Jhs. fällt (vergl. J. Ginalski 2001b, s. 354). Etwas genauer – in das zweite Viertel des XIII Jhs. bis zum ersten Viertel des XIV Jhs. wird das nächste deformierte Spornfragment mit dem Stacheldorn datiert (Taf. XIII: 1; Kat. 81). Es ist aber schwer vier Rädchen von demselben Spornstyp (Taf. XII: 4–6, XIII: 3; Katalognummer 82–85), die mit der Zeitspanne von der zweiten Hälfte des XIII bis zum Ende des XIV Jhs. zu verbinden sind, präzise zu datieren (S. Kołodziejski 1985). Unter den Pferdegeschirrelementen befinden sich auch noch sechs Gegenstände, die man für Trensen oder ihre Fragmente hält, (Taf. XIV: 1–4, XV: 1–2; Katalognummer 87–92). Die aus Trepca stammenden Trensen gehören leider zu den einfachsten zweigliedrigen Typen (bestehen aus dem Gebiss und zwei Ringen), die eine am wenigsten bearbeitete Kategorie solcher Funde in der früh – und spätmittelalterlichen Archäologie bilden. Nach A. N. Kirpičnikov, kann man sie am frühesten in das IX–X Jh. datieren (A. N. Kirpičnikov 1973, s. 16–17), wofür auch die mit der altmagyarischen Besiedlung

verbundenen Funde aus Ungarn und der Slowakei einen Nachweis liefern. (A. Ruttkay 1975; L. Kovacs 1986). Die obere chronologische Grenze für die Exemplare aus „Horodyszcze“ bildet die erste Hälfte des XIV Jhs. Zu der Kriegsbewaffnung des Reiters gehören auch manchmal Hufeisen, von denen es in der analysierten Sammlung vier Stücke gab (Taf. XV: 3–6; Kat. 93–96). Die Hufeisen gehören leider, genau wie die Trensen, zu den am wenigsten erforschten Fundkategorien. Anhand der Forschungsergebnisse von J. Kazimierczyk (J. Kazimierczyk 1978) können wir sie nur allgemein in das X–XIII Jh. datieren. Der letzte analysierte Fund ist der so genannte Eisenbarren (Taf. X: 7; Kat. 97), der oft fehlerhaft mit den Militärgegenständen, vor allem mit den Bolzenspitzen, gleichgestellt wird. Die Chronologie dieser Funde bezweifelt aber diese These. Nach K. Wachowski konnten diese Gegenstände eine Form des erzlosen Geldes sein, das manchmal bei kleinen Handelsgeschäften genutzt wurde. Ihre Datierung erfolgt allgemein in die Zeit vom IX Jh. bis zur Hälfte des X Jhs. (P. Kotowicz, 2002).

Die präsentierten Militärgegenstände vertreten generell zwei sich unterscheidende chronologische Horizonte. Der ältere umfasst fast die ganze Stammesherrschaft – von der zweiten Hälfte des VIII Jhs. bis zum X Jh. Charakteristisch für ihn sind Augensporen und Sporen mit den hackenförmigen Schenkeln, eine dreieckige, dornartige Bolzenspitze, ein Beil und ein Streithammer und wahrscheinlich Pfeilspitzen vom Typ 41 nach A. F. Medvedev. Beide Exemplare der Schleuderwaffe sind eine Besonderheit unter diesen Eisenfunden, deren Datierung in die zweite Hälfte des IX und den Anfang des X Jhs erfolgt und die mit den Einflüssen des großmährischen Milieus verbunden werden. Es ist schwer eindeutig festzustellen, warum der Depotfund aus Trepca versteckt wurde. Die Tatsache, dass man hier die teilweise beschädigten Militärgegenstände versteckt hat, kann davon zeugen, dass man ihn Ziels der Thesaurisierung des Stoffes versteckt hat. Es ist nicht ausgeschlossen, dass dieses Verstecken ziemlich plötzlich, angesichts einer unerwarteten Gefahr erfolgte. (vergl. J. Ginalski 1977, s. 237–238; 2001, s. 47). Diese Gefahr konnten die Richtungs Ungarisches Tiefland marschierenden nomadischen Magyaren sein. Da in dem nahen Przemyśl bewaffnete ungarische Truppe stationierte (vergl. A. Koperski 2003), ist diese Hypothese auch wahrscheinlich. Beweise für die Anwesenheit dieser Nomaden in der Nähe von Sanok liefern die schon erwähnten Pfeilspitzen vom Typ 4. Die zweite Zeitspanne ist mit der Anwesenheit auf diesem Gebiet zwei ruthenischen Fürstentümer (Przemyśl und Halicz) verbunden und ist zugleich die Blütezeit des Burgwalls „Horodyszcze“ (vergl. J. Ginalski, 1999–2000; 2001; 2001a; 2001b; 2001c; 2002). Die aus dieser Zeit stammenden Militärgegenstände sind zwei Streitkolbenfragmente und die zweite Sporengruppe, vor allem Exemplare mit der so genannten Manschette sowie auch Exemplare mit dem sternförmigen Stachel. Die letzten Funde zeichnen samt den Bolzen den spätesten Besiedlungshorizont, der durch den Tatarenangriff, um die Hälfte des XIII Jhs. unterbrochen war. Dieser Angriff wird durch die für dieses Nomadenvolk charakteristischen zahlreichen Pfeilspitzen mit Dorn dokumentiert (vergl. W. Świątosławski 1977, s. 19–22, Abb. 51; J. Ginalski 2001b, s. 372). Man soll

es aber vermerken, dass die nach diesem dramatischen Ereignis verschont gebliebenen Einwohner von „Horodyszczce“ zurückgekommen sind, wovon der Bau nach der Hälfte des XIII Jhs. eines zweiten kleineren Sakralobjektes und weitere Nutzung des Gräberfeldes zeugen. Das endgültige Verlassen des Burgwalls erfolgte gegen den Anfang des XIV Jhs. (J. Ginalski 2001b, s. 354, 372–373). Diesen Horizont können die oben erwähnten Sporen mit dem sternförmigen Stachel dokumentieren, deren Chronologie bis in die Hälfte des XIV Jhs. zurückreicht. (vergl. S. Kołodziejski 1985). Nachdem heutigen Kenntnisstand ist es schwer, die restlichen Gegenstände eindeutig irgendeiner Zeitstufe zuzuordnen. Bestimmend war die Tatsache, dass die meisten von ihnen direkt in der Walthreue lagen, ohne irgendeinen stratigraphischen Kontext. Man soll aber vermuten, dass die meisten Militärgegenstände auf die späte Phase des Frühmittelalters zurückzuführen sind (XII – die Hälfte des XIII Jhs.). Die Tatsache, dass sie so chaotisch, flach unter der Erdoberfläche lagen, lässt annehmen, dass sie während des erwähnten Tatarenangriffs zurückgelassen wurden (vergl. J. Ginalski 2001, s. 48; 2001b, s. 372).

Die bisherigen Forschungsergebnisse der Ausgrabungsarbeiten im Burgwall in Trepcza lassen dieses Objekt mit großer Wahrscheinlichkeit mit dem in ruthenischen Chroniken genannten Urburgwall Sanok verbinden. Dafür sprechen einerseits Verschiedenheit, Reichtum und riesige Zahl der beweglichen Funde auf dem Hügel „Horodyszczce“, andererseits Anwesenheit auf dem Anger eines Residenzgebäudes (?), zwei Sakralobjekte mit dem herumliegenden Friedhof aus der späten Phase des Frühmittelalters. Diese These wird durch spärliche, vor die Hälfte des XIII Jhs. datierte Spuren der menschlichen Aktivität auf dem Burghügel in Sanok bestätigt (vergl. M. Zielińska 1966; J. Ginalski 2001b, s. 372–373). Wie der Burgwall „Horodyszczce“ in der Stammesherrschaft hieß – wissen wir nicht. Die Luxusgegenstände, die die Besiedlung auf dem Hügel „Horodyszczce“ mindestens vom Übergang des VIII zum IX Jh. bestätigen, zeugen davon, dass es höchstwahrscheinlich von einem Zweig des Stammes Lędzianie genutzt wurde. (vergl. M. Parczewski 1991, s. 30–43; 2003; M. Parczewski, E. Pohorska-Kleja 1995, s. 80–81) und große strategische Bedeutung haben konnte, denn sie beschützte die Karpaten-Pässe. Wenn unsere Hypothese über den Angriff der ungarischen Nomadenvölker richtig ist,

so konnte diese Tatsache zur Beherrschung oder sogar Vernichtung dieses Zentrums in der Stammesherrschaft führen. Diese Invasion konnte einigermaßen das Fehlen eines deutlichen Horizonts der Funde erklären, der zwei oben ausgesonderten Zeitabschnitte – Stammesherrschaft und frühstattliche Herrschaftsordnung verbinden konnte. Die Militärkonflikte auf den Grenzgebieten im San – Zuflussgebiet fanden auch in diesem zweiten Zeitabschnitt statt. Die erste Bemerkung über Sanok in der St. Hipacy-Chronik, die noch vor 1150 niedergeschrieben wurde, berichtet über einen Waffenkonflikt zwischen Ungarn und Halicz, infolge dessen der ungarische König Geyza der II „...ist über das Gebirge gekommen und hat die Stadt Sanok und viele Dörfer bei Przemyśl eingenommen...“ (A. Fastnacht, 1962, s. 46–47; 1990, s. 21–22; Chronik 1995, s. 91–93; J. Ginalski 1999–2000, s. 252, Anm. 29). Es ist nicht ausgeschlossen, dass ein Teil der in Trepcza freigelegten Gegenstände mit dieser Tatsache, die vermutlich ziemlich stürmisch war, in Verbindung stehen kann. Der Chronist schreibt nämlich dass, Geyza der Zweite zurückgekehrt ist „...viel Böses dem Fürsten Włodzimierz und seinem Lande... angetan hat“ (Chronik 1995, s. 93).

Das Ende des Burgwalls „Horodyszczce“ kam wahrscheinlich infolge der Angriffe der Tatarenhorden, die nach W. Świątosławski, mindestens zweimal die Gebiete am San beu Nr. uhigten (in den Jahren 1259–1260 und 1287–1288). Es ist möglich, worauf die Chronologie der meisten Funde hinweist, dass die Zerstörung der Burg Sanok am Anfang sechziger Jahre des XIII Jhs. erfolgte, obwohl man den zweiten Zeitabschnitt sowie auch das Jahr 1240, als die Tataren fast das ganze Ruthenien von Halicz beherrscht haben, nicht total ausschließen kann (W. Świątosławski 1997, s. 19–23, Abb. 51; J. Ginalski 2001b, s. 372, Anm. 43). Danach hat der Burgwall auf dem Hügel „Horodyszczce“ aufgehört, eine wichtige militär-strategische und administrative Funktion auf den Grenzgebieten Rutheniens zu spielen. Es war wahrscheinlich die Unsicherheit der Einwohner hinsichtlich der Abwehrmöglichkeiten des Burgwalls oder besser keine Aussichten für seine weitere Entwicklung, die die Einwohner dazu gebracht haben, den Sitz der lokalen Macht auf den Burghügel in Sanok, wo die heutige Stadt Sanok ihren Anfang hatte. (M. Zielińska 1996), zu verlegen. (M. Parczewski, E. Pohorska-Kleja 1995, s. 82; J. Ginalski 2001b, s. 373).

Ежи Гинальски, Петр Н. Котович

Элементы вооружения и снаряжения всадника из раннесредневекового городища „Городище“ в Трепче, пов. Санок, пам. 2

Резюме

На территории села Трепча, около Санок, находится уникальный для всей Польши укрепленный комплекс, состоящий из двух раннесредневековых городищ: „Городня“ (Трепча пам. 1) и „Городище“ (Трепча пам. 2), отдаленных друг от друга на расстояние всего несколько сот метров

(рис. 1). Доминирующее в этом комплексе городище „Городище“, занимающее поверхность около 4 гектаров, защищено с севера и запада тремя отрезками валов, а с юга и юго-запада четырьмя и даже пятью линиями фортификаций. Это городище было открыто самым последним из

всех подкарпатских укрепленных объектов – в 1958 году (L. Gajewski 1959; 1962). В течение около 40 лет, не считая небольших шурфов, оно практически не исследовалось и лишь противоправная деятельность т.н. охотников за сокровищами, которые на детинце городища добыли целый ряд необычайно ценных находок, положила начало систематическим раскопкам. Результатом семилетних работ было открытие, среди прочих, каменных реликтов двух деревянных сакральных объектов, объекта-резиденции и обширного кладбища. Среди несколько сотен выявленных на городище раннесредневековых находок, одними из наиболее разнообразных и интересных – наряду с предметами религиозного культа, княжескими печатями и впечатляющими украшениями (сравни: J. Ginalska 1997; 1999-2000; 2001; 2001 a; 2001 b; 2001 c; 2002) – являются предметы, связанные с военным делом. Здесь зафиксировано 96 раннесредневековых предметов вооружения, которые образуют одну из наиболее оригинальных и разнообразных коллекций этого типа находок на территории польских земель. В настоящей статье рассмотрена также и т.н. «наконечникообразная гривна», которая в литературе предмета часто ошибочно определяется как черешковая разновидность наконечника арбалетной стрелы.

Среди предметов вооружения главное место занимают образцы обухового оружия. В его состав входят: топор с обухом и отростками-щекавицами (табл. I: 1; № кат. 1), чекан (табл. I: 2; № кат. 2) и два фрагмента кистеней (табл. II: 1–2; № кат. 3–4). Первые две находки обнаружены в кладе железных предметов, датированном 2 пол. IX – нач. X века (J. Ginalska 1997). Оба имеют многочисленные аналогии как на территории польских земель, так и соседних стран. На данном этапе исследований не возможно сузить их хронологию, хотя присутствие топора с чертами, характерными для вещей, главным образом, X–XI века, позволяет предполагать, что клад, в котором он выявлен, был составлен ближе к началу X века. Остальные два образца обухового оружия представляют фрагменты украшенных, бронзовых корпусов кистеней. Восточноевропейские аналогии (A. N. Kirpichnikov 1966, s. 58–65) позволяют нам датировать эти, уникальные на территории польских земель, находки XII–XIII веком и связывать их с древнерусской культурой. Лишь один предмет признан элементом метательного оружия. Им является втульчатое, железное перо копья (табл. II: 3; № кат. 5). Такие наконечники – известные уже в меровингское и каролингское время – обнаруживают на памятниках, датированных даже XIV веком. Датировать трепчанский образец более узким периодом не представляется возможным. Опираясь на иные характерные находки, которые выступили на городище, время его употребления можно огульно определить VIII – нач. XIV века. Очередной категорией находок, выявленных на „Городище”, являются элементы доспехов в виде двух небольших фрагментов кольчуги (табл. II: 4–5; № кат. 6–7). Подобно копыю, аналогичные материалы из Польши и прилегающих стран не позволяют говорить о более узкой хронологии этой категории находок – поэтому их следует датировать VIII – нач. XIV века.

Наиболее многочисленную группу находок в рассматриваемом собрании составляет стрелковое оружие в виде наконечников стрел луков и арбалетов. Наконечники стрел для луков – насчитывающие в целом 47 экземпляров – делятся на образцы с втулкой (23 ед.) и черешком (24 ед.). Среди бронебойных наконечников выделено 13 экземпляров с втулкой и единственный образец с черешком. К этой совокупности следует также причислить предмет, вероятно являющийся полуфабрикатом черешкового бронебойного наконечника. Наконечники стрел с втулкой в большинстве представлены образцами с шипами, к которым отнесены 11 экземпляров (табл. III: 1–7, IV: 1–4; № кат. 8–18), в том числе единственный наконечник с одним шипом (табл. III: 1; № кат. 8). Эту, относительно широко распространенную, категорию находок трудно датировать в узких рамках. Предлагаемая ранее для этого типа хронология X–XI в. (A. Nadolski 1954, s. 64) в настоящее время оказалась несостоятельной. Нижняя граница появления этих находок на польских землях может быть определена уже VII веком (K. Wachowski 2001, s. 153), зато верхняя – колеблется в пределах XIV века (тот же 1982, s. 180). Подобно, как в случае иных, широкодатированных находок, хронологию этих наконечников следует определять VIII – нач. XIV века. Семь экземпляров отнесены к втульчатым наконечникам стрел, имеющим различную форму плоского листа (табл. IV: 5–9, V: 1–2; № кат. 19–25). Их хронологию можно определить лишь с помощью аналогий, которые очерчивают для них широкий диапазон распространения, охватывающий период от VII до XIV века (A. F. Medvedev 1966, s. 56–57). Следовательно, можем их датировать так же как экземпляры с шипами. Среди оставшихся шесть наконечников, отнесенных к втульчатым образцам (табл. V: 3–8; № кат. 26–31), лишь в отношении одного экземпляра (табл. V: 3; № кат. 26) удалось определить его очертания и отсюда – приблизительную хронологию – XIII век. Наконечники стрел с черешком образуют более разнообразную группу находок. На первый план выдвигается здесь единственный, уникальный для польских земель, образец с трехгранным острием (табл. VI: 1; № кат. 32), прототипы которого появляются в Восточной Европе еще в I тысячелетии до н.э. С применяются до X в. н.э., при чем их значение уменьшается в течение VIII и IX веков. Аналогии с территории Древней Руси и стран, расположенных южнее польских земель, позволяют датировать трепчанский образец VIII–X веком и связывать его со средой кочевников. Очередные типы наконечников представлены 20 экземплярами с плоским листом (табл. VI: 2–10, VII: 1–10, VIII: 1; № кат. 33–51, 53). Их датирование, как правило, обобщено, хотя в некоторых случаях можно несколько сузить хронологические рамки. Речь идет, прежде всего, о наконечниках, выделенных А. Ф. Медведевым в типы 40, 43, 48, 65–69 и 72 (A. F. Medvedev 1966), появление которых в Центральной Европе В. Съвентославски связывает с XIII-вечными набегами монголо-татар (W. Świątosławski 1997). Однако следует учитывать, что не во всех случаях это настолько очевидно. Остальные три черешковые наконечники (табл. VII: 11, VIII: 2–3; № кат. 52, 54–55) имеют головки, четыре – или многогранные в разрезе, и все

принадлежат к разным типам. Они датируются широко X–XIV в. Подобно наконечникам стрел, хронологически слабо чувствительной категорией находок являются бронебойные арбалетные наконечники (табл. IX: 1–8, X: 1–6; № кат. 60–73). Принято считать, что нижней границей их распространения является XII век, а точнее его 2 половина, зато более широкое их употребление в Центральной и Восточной Европе приходится на век XIII и следующие столетия. Все наконечники из Трепчи в целом датированы XIII – нач. XIV вв., поскольку бронебойные наконечники с втулкой типа 1 за А. Ф. Медведевым могут быть более ранними и относиться к XII в. (А. Ф. Medvedev 1966).

Следующую большую группу находок составляют элементы снаряжения всадника, которые в трепчанской коллекции представлены шпорами, удилами и подковами. Шпоры, которых выявлено 12 экземпляров, являются одной из наиболее интересных и разнообразных категорий доспехов из городища „Городище”. Благодаря им можно достаточно четко определить датировку остальных хронологически слабо чувствительных находок. Среди этого типа части конного снаряжения выделяется уникальный на территории западных славян образец очковидной шпоры (табл. XI: 1; № кат. 74). Эта находка связана с меровингским и каролингским кругом древностей, а на территории Польши известно лишь 5 таких экземпляров. Согласно мнению К. Ваховского, который интерпретирует эти предметы как импорты, их наплыв в западнославянские земли есть все основания относить к концу VIII и началу IX века (К. Wachowski 2001, s. 153). Следует, однако, учитывать также как местное производство таких железных шпор, так и возможность перемещения нижней границы их появления на 2 пол. VIII века (D. Bialekova 1977, s. 123–124). Такая широкая хронология приписывается также трепчанскому образцу. К племенному периоду – с большой вероятностью – относятся еще три шпоры, причисленные к экземплярам с петлями, загнутыми в виде крючка (табл. XI: 2–4; № кат. 75–77). Среди них выделяется редко встречаемая форма (табл. XI: 3; № кат. 75), имеющая одну петлю в виде очка (характерного для очковидных шпор), а вторую – в виде крючка – аналогичная присуща образцам с крючковидными петлями, загнутыми во внутрь. Трудно сейчас однозначно утверждать является ли эта шпора подражанием очковидным шпорам в пределах крючковидного варианта, или представляет собой попытку создания совершенно новой модели. Не зависимо от этого, на данном этапе исследований можно ее датировать, как и очковидный образец, 2 пол. VIII – нач. IX века, не исключая однако возможности сохранения подобных форм в течение всего IX в. Хронология остальных образцов с крючковидными петлями очерчена более широко 2 пол. VII–X вв. Следующая, дугообразно изогнутая шпора, имеющая сильно отогнутый шип, ограниченный прямоугольной пластинкой (табл. XII: 1; № кат. 78), относится к более позднему периоду. Такие шпоры, особенно популярные на Руси, принято считать формами, исходными для экземпляров с шипом в виде звездчатого колесика и датировать 2 пол. XII – 1 пол. XIII в. (А. N. Kirpičnikov 1973, s. 66–67). Более раннюю форму представляет фраг-

мент орнаментированной шпоры, от которой сохранилась только простая дужка с плитчатой петлей (табл. XII: 2; № кат. 79). Ее следует причислить к разновидности шпор, датированной С. Гильчерувной X–XI в. (Z. Hilczerówna 1956, s. 22–38). Вероятно, образцом с острым шипом является фрагмент следующей шпоры (табл. XII: 3; № кат. 86). Степень ее сохранности позволяет поместить ее в широких хронологических рамках, охватывающих период от X до начала XIV века. Шесть оставшихся экземпляров следует причислить к шпорам, имеющим шип в виде вилочки со звездчатым колесиком – лишь одна из них сохранилась целиком (табл. XIII: 2; № кат. 80). Аналогии с Малопольши указывают, что время ее использования ограничивается 2 пол. XIII – 1 пол. XIV (S. Kołodziejcki 1985, s. 165–166). Однако на Руси подобные формы появляются несколько раньше, т.е. уже во 2 четверти XIII века (А. N. Kirpičnikov 1973 а). Такую широкую хронологию принимаем также и для трепчанского образца, хотя верхняя граница прекращения функционирования городища – скорее всего начало XIV в. (J. Ginalska 2001 b, s. 354). Более узко, 2 четвертью XIII – 1 четвертью XIV в. следует датировать деформированный фрагмент еще одной шпоры со звездчатым колесиком (табл. XIII: 1; № кат. 81). В тоже время не представляется возможным более точно соотнести во времени четыре колесика от такого же типа шпор (табл. XII: 4–6, XIII: 3; № кат. 82–85), относящихся к горизонту, ограниченному 2 пол. XIII – концом XIV в. (S. Kołodziejcki 1985). Среди элементов снаряжения всадника находится шесть предметов, которые определены как удила или их фрагменты (табл. XIV: 1–4, XV: 1–2; № кат. 87–92). К сожалению, трепчанские удила относящиеся к повсеместно распространенному типу, состоящему из двух частей (междузубья и колец), в археологии раннего и позднего средневековья являются наиболее слабо изученной категорией подобных находок. Согласно А. Н. Кирпичникову их можно датировать не ранее IX–X в. (А. N. Kirpičnikov 1973, s. 16–17), что подтверждается находками на территории Венгрии и Словакии, отождествляемыми, в основном, со старомадьярским расселением (А. Ruttkay 1975; L. Kovacs 1986). В качестве верхней хронологической границы для экземпляров из „Городища” следует принять 1 пол. XIV в. К доспехам всадника не редко относят также и подковы, четыре экземпляра которых нашлось в рассматриваемой коллекции (табл. XV: 3–6; № кат. 93–96). К сожалению, также как удила, подковы являются одной из наиболее слабо изученных категорий находок. Основываясь на выводах Я. Казмерчика (J. Kaźmierczyk 1978), можем их датировать довольно обобщенно X–XIII в. Последней рассмотренной находкой является т.н. наконечникообразная гривна (табл. X: 7; № кат. 97), которую часто ошибочно отождествляют с предметами вооружения, в основном с бронебойными наконечниками арбалетных стрел. Однако, хронология появления таких находок противоречит этому мнению. Согласно К. Ваховскому, эти предметы могли быть формой денег, используемых для небольших операций. Их датировка заключена в пределах IX – сер. X (P. Kotowicz 2002).

Рассмотренные предметы вооружения представляют, в основном, два хронологические отрезка. Ранний из них охватывает почти весь племенной период — от 2 пол. VIII в. до X в. Вне всяких сомнений к этому времени относятся: очковидная шпора, шпоры с крючкообразными петлями, трехгранный черешковый наконечник стрелы, топор и чекан, а также, видимо, наконечники стрел типа 41 за А. Ф. Медведевым. Среди этих находок особого внимания заслуживают два экземпляра обухового оружия, обнаруженные в кладе железных предметов (датированном 2 пол. IX — нач. X в.) и связываемые с влиянием великоморавской среды. Не возможно однозначно утверждать с какой целью был спрятан трепчанский клад. Факт наличия в нем предметов вооружения, частично поврежденных, может свидетельствовать, что он спрятан с целью утилизации сырья. Не исключено, что это было совершено поспешно, в виду неожиданной опасности (J. Ginalski 1997, s. 237–238; 2001, s. 47), которая угрожала со стороны кочующих мадьяр, перемещающихся в направлении Венгерской низменности. Факт расположения в не столь отдаленном Перемышле вооруженной дружины Венгров (А. Koperski 2003) придает данной гипотезе большую степень вероятности. Следы присутствия этих кочевников в окрестностях Санок, возможно, являются выше упомянутые наконечники стрел типа 41. Второй временной отрезок, связанный с существованием на этой территории в XII–XIII вв. двух древнерусских княжеств (перемышльского и галицкого), был одновременно и периодом наибольшего расцвета града „Городище” (J. Ginalski 1999–2000; 2001; 2001 a; 2001 b; 2001 c; 2002). Предметы вооружения, относящиеся к этому времени — это фрагменты двух кистеней и вторая группа шпор, в первую очередь, образец с т.н. манжетом и экземпляры с шипом в виде звездчатого колесика. Последние вместе с бронебойными арбалетными наконечниками определяют наиболее поздний строительный горизонт, прерванный монголо-татарским нашествием в середине XIII века. Об этом нашествии свидетельствуют — характерные для кочевников — многочисленные наконечники стрел с черешком (W. Świątosławski 1997, s. 19–22, рис. 51; J. Ginalski 2001 b, s. 372). В тоже время следует отметить, что уцелевшие после этих драматических событий жители вернулись в город. Это подтверждает как возведенный в середине XIII в. второй, меньший сакральный объект, так и продолжение использования старого кладбища. Окончательно город был опущен около начала XIV в. (J. Ginalski 2001 b, s. 354, 372–373). Этот горизонт документируют отмеченные выше шпоры со звездчатым колесиком, хронология которых ограничивается серединой XIV в. (S. Kołodziejewski 1985). Что касается остальных предметов, то на данном этапе исследований не представляется возможным соотнести их с каким-либо из периодов. Решающую роль здесь сыграло то, что большинство из них залегало непосредственно на лесной подстилке, вне стратиграфического контекста. Однако, следует полагать, что подавляющее количество предметов вооружения относится, в основном, к поздней фазе раннего средневековья (XII — сер. XIII в.). Факт их беспорядочного залегания сразу под поверхностью, по-

зволяет предполагать, что они были брошены во время упомянутого монголо-татарского нашествия (J. Ginalski 2001, s. 48; 2001 b, s. 372).

Результаты раскопок на городище в Трепче позволяют с большой степенью вероятности связывать этот объект с известным по летописи первичным городом Санок. В пользу этого свидетельствует с одной стороны разнообразие, богатство и огромное количество находок на возвышенности „Городище”, с другой стороны — наличие на детинце построек с характерными чертами резиденции (?), двух сакральных объектов и окружающего их кладбища поздней фазы раннего средневековья. Это мнение, кажется, подтверждают скромные следы человеческой деятельности на замковом возвышении в Санке до середины XIII в. (M. Zielińska 1996; J. Ginalski 2001 b, s. 372–373). Какое название имел град „Городище” в племенной период — не известно. Изысканные предметы, свидетельствующие о заселении возвышенности „Городище” с рубежа VIII/IX в., указывают на то, что оно, вероятнее всего, было в пользовании одной из ветви племени Лендзян (M. Parczewski 1991, s. 30–43; 2003; M. Parczewski, E. Pohorska-Kleja 1995, s. 80–81) и уже тогда могло иметь большое стратегическое значение, охраняя вход на карпатские перевалы. Если наша гипотеза об интервенции венгерских кочевников является верной, то этот факт мог привести к захвату или даже уничтожению этого городка в племенной период. Такое вторжение могло бы в некоторой степени объяснить отсутствие четкого горизонта находок, связывающих два, выделенные ранее, периода — племенной и раннегосударственный. Военные конфликты на спорных приграничных территориях в бассейне Сана имели место также в течение того второго периода. Так первое упоминание о саноцком граде в ипатьевской летописи — отмеченное под 1150 годом — повествует о вооруженном венгерско-галицком конфликте, в результате которого венгерский король Гейза II „...прошел Гору и взял город Санок. А посадника его, [Владимирового], схватили, и много сел вокруг Перемышля [Гейза] взял...” (А. Fastnacht 1962, s. 46–47; 1990, s. 21–22; Latopis 1995, s. 91–93; J. Ginalski 1999–2000, s. 252, przyp. 29). Не исключено, что часть предметов вооружения, выявленных в Трепче, связана с этим происшествием, которое, видимо, имело довольно не спокойный характер — летописец отметил, что Гейза II возвратился „...много зла причинив Владимиру [Володаревичу] и земле его” (Latopis 1995, s. 93).

Крах града „Городище” наступил, вероятно, в результате набегов монголо-татарских орд, маршрут которых — согласно В. Сьвентославскому — не менее двух раз пролегал через территорию, лежащую в бассейне Сана (в 1259–1260 и 1287–1288 гг.). Возможно — что подтверждено хронологией находок — именно на пороге 60-х гг. XIII в. наступило уничтожение саноцкого града, хотя нельзя отрицать также тот второй временной отрезок, а также 1240 год, когда монголо-татары захватили почти всю Галицкую Русь (W. Świątosławski 1997, s. 19–23, рис. 51; J. Ginalski 2001 b, s. 372, przyp. 43). После этого город на возвышенности „Городище” в современной Трепче перестал — как кажется — играть роль военно-стратегического

и административного центра на периферии древнерусских земель. Возможно, поколебленная уверенность жителей города относительно его оборонительных свойств, но, скорее всего, отсутствие дальнейших перспектив его развития, принудила их перенести на замковую возвы-

шенность в Саноке центр местной власти (M. Parczewski, E. Pohorska-Kleja 1995, s. 82; J. Ginalski 2001 b, s. 373), что положило начало современного города (M. Zielińska 1996).